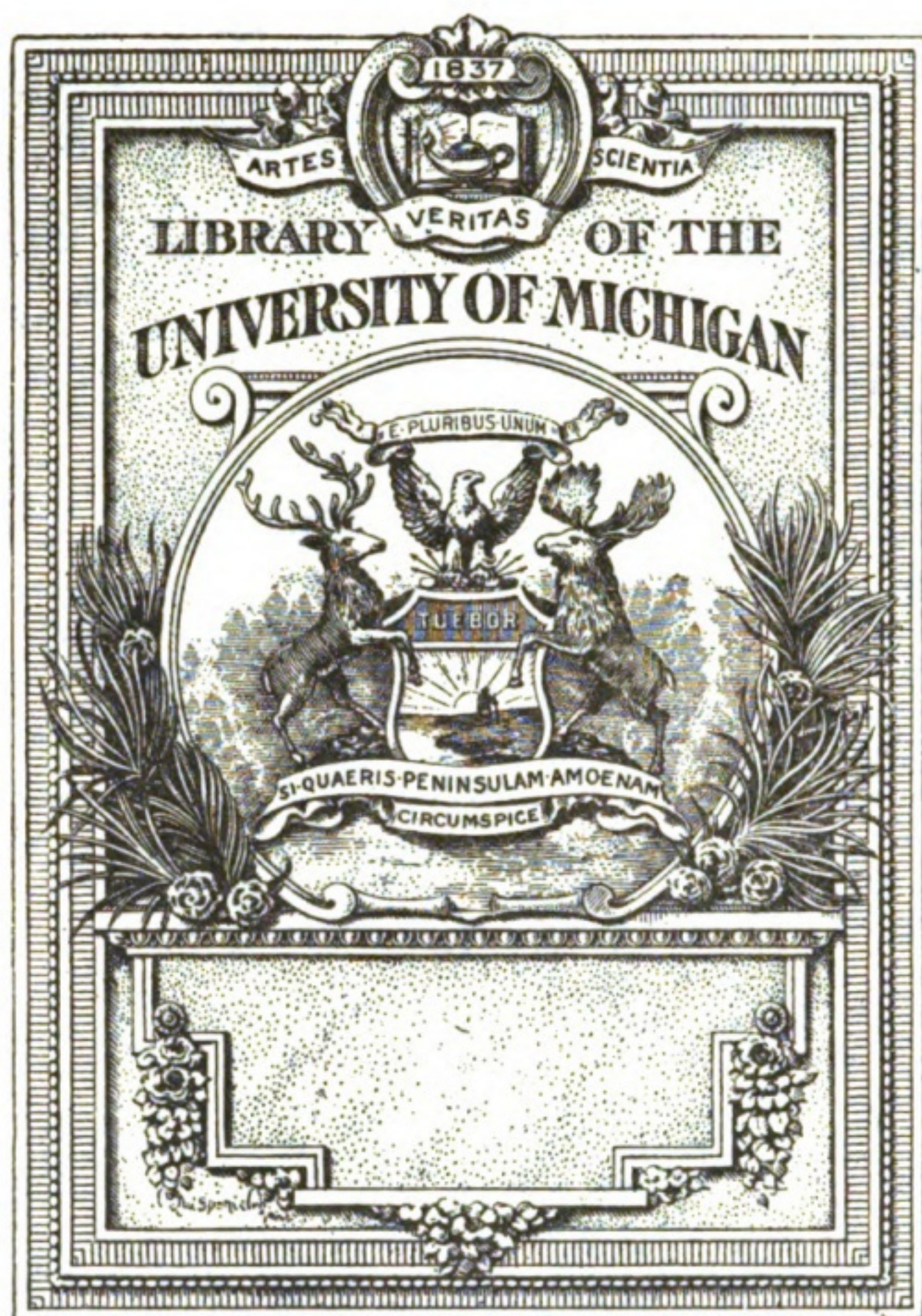
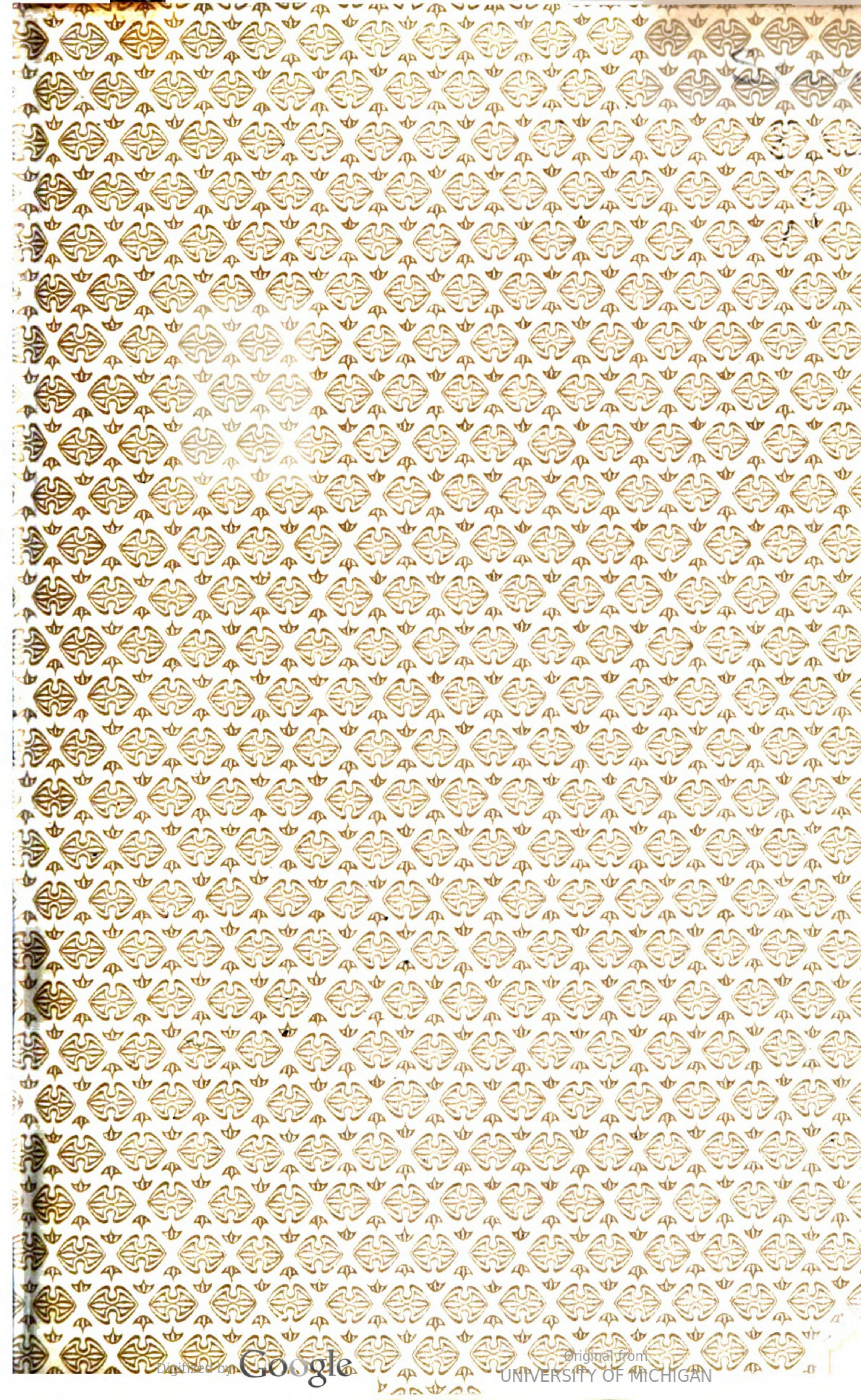

391475

DL
/
A2

AARBØGER

FOR

NORDISK OLDKYNDIGHED OG HISTORIE.

UDGIVNE AF

DET KONGELIGE

NORDISKE OLDSKRIFT-SELSKAB.

1911.

III. RÆKKE.

1. BIND.

KJØBENHAVN.

I COMMISSION I DEN GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG.

H. H. THIELES BOGTRYKKERI.

INDHOLD AF AARGANGEN

1911.

	Side
Prof. R. C. Boer: Om Hervararsaga	1
Prof. Dr. H. A. Nielsen: Yderligere Bidrag til Danmarks Stenalderfolks Anthropologi	81
Chr. Axel Jensen: Alterstolper fra jydsk landsbykirker. Bidrag til kirkeudstyrets og tømmerhåndværkets historie i middelalderen	206
Sophus Müller: Vendsyssel-Studier. I. Bebyggelsens Forhold til Sted og Natur	233
Sophus Müller: Vendsyssel-Studier. II. Sten- og Bronzealderens Mindesmærker og Fund	276
Otto Andrup: Nogle Talmonogrammer fra 16. og 17. Aarhundrede og deres Tydning	321

I Teksten findes indsat følgende Afbildninger:

- S. 183—85: Skeletdele, deformede ved chronisk Leddegigt. S. 193: Trepaneret Stenalder-Kranie.
S. 207—17, 223: Alterstolper fra jydsk Landsbykirker, tegnede af Claudi-Hansen, C. M. Smidt o. fl.
S. 240—44, 248, 260, 262, 273 fig.: Kortudsnit til Oplysning om Gravhøjenes Beliggenhed.
S. 253: Rydningsbunke fra Oldtiden. S. 256: Oldtidsagre.
S. 279: Ravsmykke. S. 304: Stenalder Hængekar. Tegnede af B. Müller.
S. 280—89: Dysser. S. 293: Gravkiste. S. 295: Jættestue. S. 299: Langdysse.
S. 315: Bronzealder Øxe. S. 317: Bronzedolk, tegnet af B. Müller.
S. 319: Bronzedolk.
S. 322—31: Talmonogrammer paa Træskjærearbejder m. m., tegnede af Claudi-Hansen.

Samtlige Figurer ere zinkætsede ved Pacht & Crone.

216576

OM HERVARARSAGA.

AF PROF. R. C. BOER.

HERVARARSAGA er en af de mest sammensatte sagaer, der er overleverede fra den nordiske oldtid. Den er derfor i stand til i en højere grad end flere andre sagaer at vække interesse hos den forsker, der ønsker at vide, hvorledes et så kompliceret litterært arbejde er bygget op af enkle elementer. Hidtil har man ved denne saga ikke nået store resultater. Det udførligste skrift om sagaen er Heinzels bekendte afhandling fra 1887, men hans tids metode, der for alle mulige ting søger direkte tilknytninger i en fjern oldtid og på samme tid forsømmer i ro at undersøge det givne stof og at lade det fortælle sin egen udvikling, har også her, ligesom ved så mange andre stoffer, lidt skibbrud. Også her kan man kun da vente varige resultater, hvis det lykkes at tilbageføre kildernes 'ved siden af hinanden' til historiens 'efter hinanden'. Det første skridt på denne vej består i en metodisk analyse, dertil må en kronologisk gruppering slutte sig. Og det første krav til forskeren er, at han frigør sig for de fordomme, der som følge af tyve år gamle, for uimodsigelige gældende udsagn klæber ved stoffet. Om det er lykkedes mig at fyldestgøre disse krav, må læseren afgøre.

§ 1. *Den ukloge dreng.*

H. s. 224 R. s. 223 får Heiðrekr gode råd af sin fader. Det er indledningen til en fortælling, der på flere steder afbrydes ved uvedkommende sagnelementer, men som let

lader sig udskille fra disse. Af Høfunds råd hører der fire sammen. Disse er:

1. ikke at hjælpe en mand, der har dræbt sin lánardróttinn,
2. ikke at hjælpe en mand, der har dræbt sin félagi,
3. (i sagaens rækkefølge 4), ikke at være sent om kvælden ude hos sin frille,
4. (i sagaens rækkefølge 6), ikke at opfostre en mægtigere mands barn.

Sagaens fjerde råd varieres på et senere sted, idet der siges, at Heiðrekr ikke skal fortælle hemmeligheder til sin frille. Og det er kun i denne form, at rådet kommer til at stå sin prøve. Det er sandsynligt, at denne variant er blevet indført for at tilpasse rådet til en situation, der senere er opstået i sagaen. Den form, hvori rådet gives på det oprindelige sted, er i så fald den oprindelige, og man må deraf slutte, at fortællingen tidligere har været i overensstemmelse med denne ældre form af rådet. Efter at der var foretaget en forandring i fortællingen, passede rådet i dets oprindelige form ikke længere til situationen, og nu blev et nyt råd indført lige foran det sted, hvor rådet skal vise sin dygtighed, men også den gamle redaktion af rådet blev som en forstening stående på det sted, hvor den fra begyndelsen havde stået. At sagaens fjerde råd skulde være en absolut vilkårlig tilsætning, er uantageligt, og at det hænger sammen med historien om Heiðreks frille, er endnu tydeligt nok.

At de fire råd, som vi har udskilt fra de øvrige, hører sammen, er klart. Heiðrekr slår dem hen, og at han derved handler uklogt, viser sig med hensyn til dem alle ved samme lejlighed. Heiðrekr opfostrer en mægtigere mands barn, og følgen deraf bliver, at han tages til fange, da han mistænkes for at have tilføjet drengen skade; rådets mening er, at han ikke er i stand til at værgе sig imod en mægtigere modstander. Alligevel vilde Heiðrekr være sluppet fra legen, hvis Hrollaugr ikke havde vidst, hvad der

var hændet hans søn. Han ved det, da Heiðrekr ikke har agtet på det råd, at han skal tie med sine hemmeligheder for sin frille, der nu har forrådt ham. Og endnu vilde der have været en lejlighed til at undgå straffen, hvis Heiðrekr ikke havde løskøbt de to skurke, som nu lønner ham ved at tilbyde at hænge ham. Ti der var ingen anden, der vilde lægge hånd på ham. Det er altså forsømmelsen af de fire råd, der ved een og samme lejlighed bevirker hans ulykke.

Typen af denne fortælling er i eventyr vel bekendt. Jeg anfører et sted af Grimms *Kinder- und Hausmärchen*, hvor den er forbundet med historien om en jomfru, der hentes ud af et fortryllet slot. På hjemvejen kommer helten i ulykke, ved at han forsømmer to råd, hvoraf det første er identisk med de to første råd i sagaen, medens det andet efter betydningen svarer til sagaens fjerde råd. Det er nr. 57 'Der goldene Vogel'. Rådene lyder: ikke at købe galgekød og ikke at sætte sig ned ved randen af en brønd. Helten løskøber derpå sine to brødre, der har fortjent galgen, og fortsætter sammen med dem sin rejse, men da han engang sætter sig ned ved randen af en brønd, støder de ham ned i brønden¹.

Man behøver ikke at antage, at fortællingen oprindelig sluttede med, at Heiðrekr blev hængt. Når sagaen på flere steder forsikrer, at det er med forsæt, at Heiðrekr er sin faders råd ulydig, så hænger det sammen med yngre forbindelser, som senere vil nærmere blive omtalt; at løskøbe forbrydere og give dem friheden, er mere et tegn på uklog godmodighed end på ond vilje, og straffen for

---

¹ Ved indflydelse fra denne fortælling har også det i eventyret dermed forbundne forløsningssagn optaget det motiv, at helten ikke adlyder de gode råd, der gives ham. Denne udbredelse af motivet uden for dets oprindelige grænser er fuldstændig analog med den måde, hvorpå der i sagaen gives allehånde råd, der ikke vedkommer sagnet om den ukloge dreng.

disse ikke ondskabsfulde dumrianer består i regelen i en god skræk. Således bliver helten i Grimms eventyr hjulpet ud af kniben ved den samme ræv, der allerede før har tjent ham tro, og den oprindelige slutning af historien i Hervararsaga er næsten uændret bevaret i R, hvor der fortælles, at kongens søn i sidste øjeblik kommer løbende til sin fader og beder ham ikke at dræbe hans fosterfader¹. Men hvad der ikke kan være rigtigt, er, at Heiðrekr selv har skjult drengen og nu sender bud efter ham, for at han skal komme ham til hjælp. Derved bliver den hele fortælling til en unyttig komedie. På denne måde erfarer Heiðrekr ikke til sin skade, at han har handlet uklogt, ti ved hver eneste erfaring, frillens troløshed, kongens magt, misdædernes utroskab, ved han i forvejen, at det har ingen nød, at han bare behøver at sige et ord for at gøre ende på forestillingen. Den eneste slutning, som han med rimelighed kan drage deraf, er, at det for en spøgefugl af hans slags ikke er farligt at slå gode råd hen i vejr og vind².

Deraf følger, at Heiðrekr ikke kan have sagt til Sifka, at han har dræbt kongens søn. Ti hvis det var sandt, så kunde prinsen ikke senere befri sin fosterfader, men hvis det ikke var sandt, så vilde det forudsætte, hvad der også fortælles i sagaen, at Heiðrekr har sat alt det gøgl i gang for ingenting, hvad vi ovenfor har tilbagevist. Her skjuler sig altså en fejl i overleveringen. Og da der her ganske uventet er tale om Tyrfingr, som denne fortælling iøvrigt ikke ved noget om, ligger den slutning nær, at den fejl, som her er blevet påvist, hænger sammen med forbindelsen med et uligeartet sagnstof.

---

¹ Når der står i H, at Heiðrekr befris ved sine mænd, så beror det på en forvanskning. Denne fremstilling står under indflydelse af et fra Salomonsagnet bekendt motiv.

² Det er en ubegribelig fejltagelse af Heinzel (Über die Hervararsaga s. 28), at Heiðrekr skulde iværksætte denne indfiltrede intrige for at bringe kongen til at øve en uret imod ham, idet han håber, at denne uret senere skal bødes med datterens hånd!

Heiðrekr har altså ikke meddelt nogen hemmelighed til sin frille, og kritikken af fortællingen bekræfter den ovenfor udtalte formodning, at det råd, som tager hensyn til dette træk, og som meddeles på det urigtige sted, ikke er oprindeligt. Når vi tager hensyn til den ældre form af rådet, der meddeles på det rigtige sted, så må vi slutte, at Sifka ikke har forrådt Heiðreks hemmelighed, men ham selv, til kong Hrollaugr. Sagnets indhold bliver da følgende: Heiðrekr er hos kongen på besøg. Engang hænder det, at kongens søn, der sammen med sin plejefader er gået på jagt, ikke vender tilbage. Heiðrekr får skylden, og sent om aftenen tages han til fange hos sin frille (der udleverer ham). Kongen beslutter at lade ham hænge; de to mænd, som Heiðrekr har løskøbt, står færdige til at udføre kongens befaling, — da kommer den unge prins hjem og overbeviser faderen om plejefaderens uskyld. Heiðrekr får sin frihed tilbage og kongens datter til ægte.

De overvejelser, der efter H og R fører kong Hrollaugr til at tilbyde Heiðrekr sin datter, er yngre forsøg på at forklare dette skridt, der ved de begivenheder, som går foran, ikke længere motiveres. Da Heiðrekr selv er skyld i, at kongen har fattet mistanke til ham, tjener giftermålet ikke længer til at bøde på den krænkelse, han har lidt, men kongen frygter hans magt, hvad der dog strider mod den tidligere hævdede omstændighed, at Hrollaugr er den mægtigste af dem. Sagaens redaktioner stemmer her heller ikke ganske overens. I H går Heiðrekr tilbage til sine skibe; kongen frygter for sin søns liv og sender et sendebud til Heiðrekr; i R finder forsoningen sted straks efter Heiðreks befrielse. Dette står den oprindelige form af overleveringen nærmere. Hvor dårligt man senere har forstået fortællingens mening, viser sig bl. a. også, hvor der siges i H kap. 9, at Heiðrekr, da han indbydes af Hrollaugr til en fest, svarer dem, der advarer ham, at han vil vise sin ringeagt for alle sin faders råd. Ti han har

aldrig fået det råd, ikke at tage imod en indbydelse. Medens altså den oprindelige fortælling forudsætter, at Hrolaugr altid og overalt vil vise sig mægtigere end Heiðrekr, får han nu først magt over ham, ved at Heiðrekr opholder sig i hans rige. Denne nydannelse står i sammenhæng med, at Heiðrekr i følge en yngre forbindelse selv er blevet til en mægtig konge, der ikke behøver at frygte Hrollaugr, så længe han ikke frivillig har givet sig i hans vold. Og denne tanke har vistnok overhovedet været af betydning for omdannelsen af fortællingen. Den passive rolle, der hører til den uerfarne dreng, passer kun dårligt til en konge, der allerede ved en tidligere lejlighed har overlistet sin første svigerfader på en måde, der lod det forekomme usandsynligt, at han denne gang skulde være så aldeles rådvild. Hans naive handlemåde er blevet til en forsættlig handling, der rigtignok motiveres på en ikke fyldestgørende måde.

Sagaens tredie, femte, syvende og ottende råd, hvoraf de to sidste alene står i H, er yngre tildigtninger. Alligevel hænger det femte råd sammen med den fortælling, hvorefter der ovenfor har været tale. Heiðreks frille, der har forrådt ham, bliver afstraffet. Han sætter hende på sin bedste hest og rider med hende til floden. Men da hun er så overmåde tung, ødelægges hesten. Derpå tager han hende på sine skuldre og kaster hende ned, så at hendes rygrad knækkes¹, og hun føres bort af åen. En senere fortæller har troet, at også uheldet med hesten skyldes Heiðreks ulydighed mod sin faders råd. Derfor hedder det nu: *at hann riði eigi inum bezta hesti sinum, ef hann þarf miok at skynda* (sål. R, omtrent det samme H). Men at hesten ødelægges, kommer ikke deraf, at Heiðrekr har skyndt sig for meget, men af at Sifka er for tung.

---

¹ I H står, at hendes ben (*fótlegg*) brækkes; hvad der sker videre med hende, fortælles ikke.

Rådet er altså en urigtig slutning fra hestens ødelæggelse ved Sifkas afstraffelse.

Sagaens tredie råd lyder: *at kona hans sé eigi heimanfqrul til frænda sinna*. Hverken rådet eller episoden, hvortil det sigter, har noget med historien om den ukloge dreng, der ikke adlyder rådene, at skaffe. Episodens motiv forekommer også på andre steder¹: en horkarl eller en anden misdæder genkendes ved en genstand, som hører ham til, en hårlok eller lignende. I den form af anekdoten, der optræder i sagaen, får den utro kone lejlighed til at være sammen med sin elsker, ved at hun rejser hjem til sine slægtninge. Den ved hånden liggende moral: 'derfor skal man ikke lade sin kone rejse hjem', har fået det udtryk, at ægtemanden i forvejen får et råd, og derved er anekdoten blevet knyttet til en historie, hvis pointe var, at man kommer i ulykke ved ikke at høre på gode råd. En yderligere anledning til, at anekdoten er blevet optaget i denne sammenhæng, kan have været, at en af de fortællinger, hvoraf sagaen er sammensat, indeholdt i forvejen motivet om en utro kone, der forstødes af sin mand. Det nærmere herom vil blive meddelt på et senere sted.

§ 2. Óðins yndling.

Det syvende og det ottende råd står alene i H, men her findes et element, der er ældre end redaktionernes fælles kilde, og som derfor må være tabt i R. Motivet om de gode råd er på en måde blevet dominerende; alt, hvad der kommer Heiðrekr på tværs, skyldes hans ulydighed mod disse råd. Da Heiðrekr nu omkommer på grund af Óðins vrede, der som hans gæst er blevet ilde behandlet af ham, forstår man let, at han får det råd, at være god mod fremmede. Men mindre klart er det råd, ikke at sætte Tyrfingr ved sine fødder, ti derom er der senere

---

¹ Således hos Boccaccio 3, 2.

slet ingen tale. Alligevel må rådet have nogen betydning, og efter vor erfaring ved det fjerde råd kan man ikke længe være i tvivl om, hvad man skal tro derom. Det kan ikke betyde andet, end at Heiðrekr vil omkomme ved Tyrfingr, som han mod sin faders råd har sat ved sine fødder.

Den nære sammenhæng mellem sagnene om Heiðreks og om Geirrøðs død er bekendt. Jeg har (Arkiv 22, 160) vist, at i Grímnismál, ved siden af prosaens meddelelse, at Geirrøðr falder i sit sværd, versene snarere forudsætter, at han dræbes af lønlige fjender. Om der består en direkte sammenhæng mellem dette træk og Heiðreks død efter sagaen, kan alligevel være tvivlsomt; det vil vise sig, at denne døds måde i sagaen ikke er oprindelig, men stammer fra et element i sagaen, der ikke er beslægtet med sagnet om Geirrøðr (smnl. § 6). Derimod lærer vi af det ottende råd, at sagaen på et tidligere udviklingstrin har kendt den samme døds måde, som prosaen af Grímnismál taler om. Heiðrekr havde, medens han talte med Gestumblindi, Tyrfingr stående foran sig, og da han ved vædekampens slutning vilde stå op, faldt han i sit sværd. Deraf har en sagamand draget den slutning, at han havde fået det råd, aldrig at have Tyrfingr stående ved sine fødder. Senere blev i følge forbindelse med en anden fortælling det motiv indført, at Heiðrekr bliver dræbt af sine trælle, men rådet blev stående ligesom det fjerde råd. Først i R er rådet udeladt, hvorved der opstod en bedre sammenhæng.

Ved siden af fortællingen om rådene og anekdoten om den utro kone indeholder sagaen om Heiðrekr endnu følgende meddelelser: hans fødsel, drabet af Angantýr II, hans udestående med kong Haraldr i Reiðgotaland, Angantýr den tredies fødsel, ranet af Sifka, der bliver Hlqðs moder, og samtalen med Gestumblindi, som slutter med kongens undergang.

Af disse træk danner Angantýr den tredies og Hlōðs fødsel en indledning til en senere episode, den om broderkrigen. Angantýr den andens død hører, som nedenfor skal påvises, i sin oprindelige form til fortællingen om den ukloge dreng, der ikke adlyder rådene. I Sifka falder Hlōðs moder og den utro frille, der forråder sin elsker, sammen¹. Heiðreks fødsel danner et bindeled mellem den ukloge dreng og Hervør og hører altså til sagaens yngre elementer.

Tilbage bliver der da to hændelser, der uden tvivl hører nær sammen, nemlig Heiðreks opsving ved drabet af kong Haraldr og hans død. Ved erkendelsen af denne sammenhæng træder slægtskabet med stoffet i Grímnismál endnu tydeligere frem end før. I begge fortællinger er det en yndling af Óðinn, som guden har ophøjet, og som han senere, efter at kongen ved en ugæstfri modtagelse har vist sig gudens yndest uværdig, vender ryggen. Ti at det ikke er Høfundr, men Óðinn, der opægger Heiðrekr til at dræbe sin svigerfader, er aldeles klart. Ikke alene Geirrøðs svigefulde behandling af sin broder lader sig her sammenligne; endnu meget nærmere står Óðins rolle i Gautrekssaga, hvor han som Hrosshársgrani forfører Starkaðr til at svige sin herre. Ud fra den forudsætning, at det er Óðinn, der beskytter Heiðrekr, lader det sig også forklare, at den sidste ofrer kong Haraldr og hans hird til denne gud, ligesom Starkaðr, der i omtrent de samme ord siger: *nú gef ek þik Óðni* (sml. H s. 228, 4. R s. 327, 6). Også anledningen til Heiðreks forræderi er næsten den samme som til Starkaðs; i Gautrekssaga får vikingerne modvind; så står der: *þeir feldu spán til byrjar*; derpå viser det sig, at guden vil have et offer. I Hervararsaga plages landet af misvækst; *þá (var) . . . felldr blótspánn til* (R s. 325, 31); guden vil have den unge mand, der er

¹ Sml. s. 42.

den fornemste i landet. I sagaens sammenhæng, hvor denne fortælling er blevet forbundet med den om den ukloge dreng, er Høfundr trådt i Óðins sted. Grunden til at overføre Óðins rolle på Høfundr har været, at det er Høfundr, der også på andre steder giver Heiðrekr råd; modsigelsen, at Heiðrekr, der ikke vil adlyde noget af rådene, denne gang er sin fader lydig, viser, at dette råd stammer fra en anden fortælling¹.

Først da man ikke mere forstod, at kongen står i et særskilt forhold til Óðinn, er motivet om Freysdyrkelsen og galten, på hvilken der sværges, blevet indført i sagaen. Oprindelig kan helten i denne historie ikke have været en Freysdyrker.

§ 3. *Hervør.*

I. *Hervararkviða. Angantýs spádom. Tyrfingr.*

De strofer, der handler om Hervørs besøg ved gravhøjene på Samsø, er de ældste kilder, der indeholder beretninger om hende. Strofernes antal er i H 30 (str. 1—30), i R 23 (str. 18—40) eller 28, om man regner str. R 13—17 med. I R mangler str. H 1, 1—4. 4. 7. 19. 20, medens str. H 28—30 falder i en lakune.

Ved undersøgelsen af strofernes ægthed og deres indbyrdes forhold må spørgsmålet om plusstroferne i H ikke sammenblandes med det om strofernes ægthed i det hele. Det er nemlig ikke udelukket, at en strofe, der alene står i H, er ældre end håndskrifternes fælles kilde og altså er tabt i R, og at den alligevel hører til en relativ ung gruppe af strofer. En sådan gruppe, om hvilken der kan og må rejses tvivl i dens helhed, en str. H 1—7. Vi betragter først plusstroferne indenfor denne gruppe.

Her er det let at se, at H har ret m. h. t. str. 4. Str.

¹ Disse forhold viser, at navnet Høfundr hører til fortællingen om den ukloge dreng, ikke til den om Óðins yndling, der opgives af sin beskytter. Navnet passer også fortrinligt til en mand, hvis eneste rolle består i at give gode råd.

5, 7—8 siger hyrden: *brennr fold ok fen, — fgrum hardara*, hvorpå Hervør svarer: *Hirdumat fælaz við fnqsun slíka*. *fnqsun* 'fnysen, gnistren' står i direkte forhold til *brennr*, og derfor må str. 6 følge umiddelbart på str. 5. Da hyrden siger str. 1, 5—8. 3. 5, Hervør str. 2. 6, må der imellem str. 3 og 5 stå en strofe, der siges af Hervør, og det er str. 4¹. I R er str. 4 tabt, og for at beholde et regelmæssigt afvekslende ordskifte, har man ladet str. 5 og 6 bytte plads, så at hyrden får det sidste ord. Men derved kom ordene *hirdumat fælaz við fnqsun slíka* til at stå i en strofe, der går foran hin, til hvilken *fnqsun* viser tilbage.

Man kan med rette formode, at dette aldeles sikre resultat med hensyn til str. 4 også må gælde for str. 1, 1—4 og str. 7. Disse strofer er da ikke som Heusler og Ranisch mener, tilsætninger i H, men de er tabt i R. At de er de eneste fortællende strofer i episoden, beviser intet imod dem allerede af den grund, at det aldeles ikke er afgjort, at str. 1—7 er opstået tilligemed str. 8—30. Vi vil tværtimod snart se, at det slet ikke forholder sig således. Men i en gruppe af syv strofer kan halvanden fortællende strofe ikke forkastes af den ene grund, at der ikke findes flere. Det er af betydning, at str. 1 i R blot består af fire linier. De øvrige replikker omfatter alle en hel strofe, men da digteren til indledningen, der fortæller, at Hervør møder hyrden, ikke havde behov for mere end en halv strofe, lod han hyrden begynde samtalen med strofens anden halvdel².

¹ At str. 4 ikke må deles mellem Hervør og hyrden, har allerede Bugge (i noterne) set.

² Det kan ikke være rigtigt, hvad Heusler og Ranisch antager, at der skulde være tabt en halvstrofe af hyrdens tale, og at H derpå skulde have tildigtet en fortællende halvstrofe, ti det er klart, at hyrdens tale begynder med ordene *Hverr er einn saman í ey kominn*, og til ordene *gakktu greilliga gistingar til* slutter sig umiddelbart Hervørs svar: *Munkat ek ganga gistingar til*. Der kan altså hverken foran str. 1, 5 eller efter str. 1, 8 være tabt en del af hyrdens tale.

Det fremgår af disse overvejelser, at overleveringen af str. 1—7 i H er bedre end den i R, og at R har tabt str. 1, 1—4. 4. 7. Men ikke des mindre må str. 1—7 i sin helhed betragtes som en senere tildigtning til den ægte Her-vararkviða, der begynder med str. 8. Det bevises ved den matte tone, der hersker i den hele samtale, og som ved siden af det gamle digts kraftige stil springer umiddelbart i øjnene. Jeg anfører blot følgende tegn på mangel af selvstændighed og digterisk kraft: gentagelser: 3, 5. 5, 8: *fǫrum frálíga, fǫrum harðara*. 3, 3. 4, 3.: *vinr víkinga, drengja vin*. 3, 2. 3, 4. 5, 1.: *spakr ertu eigi, þú ert vanfarin, heimskr þykki mér*. Dette sidste sted fører over til de direkte efterlignelser af steder i Her-vararkviða; det beror på 24, 1: *heimsk ertu, Hervǫr*. Lignende steder er: 5, 6: *haugar opnaz*, d. e. 15, 2; 3, 7: *allt er úti á mátt*, sml. 15, 6: *atalt er úti* (man kan endog tvivle, om 3, 7 for *allt* ikke er at læse *atalt*); 6, 1: *hirðumat fælaz*, sml. 16, 3—4 *at ek . . . . fælumz*. Eksempler på strofernes vidtløftighed og kraftløse sprog findes 2, 6, en bredere forklaring af *hradlíga* i 2, 5; 3, 6, ligeså af *frálíga* i 3, 5; 6, 5—8; 7, 3—4. Hvad indholdet angår, må der først bemærkes, at der i modsætning til den egentlige kviða ingen fremgang er i samtalen; det er blot en kedelig gentagelse af samme motiv, at Hervǫr ikke frygter; af enkeltheder skal her henvises til str. 4 med den barnagtige bemærkning, at hun ikke vil lade sig holde tilbage ved gaver. Det bliver end mere meningsløst derved, at ingen byder hende en gave, medens hun lige i forvejen har tilbudt hyrden en foræring. Endelig må der bemærkes, at de fortællende strofer 1, 1—4. 7, der hører sammen med gruppens øvrige strofer, alligevel i den hele sammenhæng ikke er uden betænkelighed. Om de end ikke alene vilde afgøre sagen, kan de dog støtte vort resultat, at str. 1—7 ikke hører til Her-vararkviða. Denne begynder str. 8 med en så tydelig indgangsstrofe (*Vaki þú, Angantýr* o. s. v.), at

man også af denne grund ikke kan tvivle på de omtalte strofers sekundære karakter¹.

Lignende forhold som ved str. 1, 1—4. 4. 7 møder vi ved str. 19—20, der mangler i R. Hervørs ord str. 21: *Maðr þóttumz ek mennzkr til þessa, áðr ek sali yðra sækja réðak* er et direkte svar på str. 20: *Kveðkat ek þik, mær ung, mǫnnum líka, er þú um hauga hvarfar á nóttum*, (*maðr* korresponderer med *mǫnnum*); på str. 18 kan str. 21 lige så lidt følge som på str. 17, (om man forkaster str. 18, der ligesom 17 siges af Angantýr); i disse to strofer er der ikke tale om, hvad Hervør er i stand til, men om den ulykke, som Tyrfingr vil forvolde, og om Heiðreks fremtidige magt.

Da nu str. 21, der forudsætter str. 20, også står i R, må man slutte, at teksten i R her går tilbage til læse-måden i H; R har altså tabt str. H 19—20. Men heller ikke her følger deraf, at disse strofer eller een af dem ikke kan være en del af en interpolation i den tekst, der ligger til grund både for R og H. Der kan med god grund rejses tvivl mod str. 19, men denne hører, hvad oprindelsen an-

¹ Der må her i forbigående siges nogle ord om str. R 13—17 (s. 311—313), der mangler i H, og som ligeledes danner et slags indledning til Heravararkviða. At de ikke hører til det gamle digt, er klart. Men de kan godt være ældre end de to redaktioners fælles kilde, og i så fald er de tabt i H. Derfor synes at tale, at Hervør siger i H (s. 210, 11—12): *ekki fæ ek hér ynði*, det er str. R 17, 7—8. Aldeles sikkert er det dog ikke, da disse ord, hvis stroferne er en senere tilsætning i R, kan være optaget i strofen fra den prosaiske tradition. Strofernes mangel på poetisk flugt er iøjnefaldende. Til motivet, at Hervør ikke ved, hvem hendes fader er, kender sagaen ellers ikke noget; tværtimod siger Bjartmarr i H, da han beslutter at opfostre hende, *at eigi var þá aldaða ætt Arngríms sona, ef hon lifði*. Motivet er ganske vist ungt; det har ikke fået nogen betydning for begivenhedernes udvikling. Meningen er vel at forklare hendes pludselige beslutning, at rejse bort. Men denne forklares på en tilfredsstillende måde ved hendes herkomst og karakter. Begge redaktioner fortæller også, at hun allerede ved en tidligere lejlighed er løbet bort for *at drepa menn til fjár sér*.

går, ikke sammen med str. 20, men med str. 17. 18. For at forstå sammenhængen må vi først lægge mærke til, at strofens sidste fire linier er en variant af anden halvdel af str. 21. Når man nu sammenligner disse to halvstrofer med teksten i R, så ser man, at H 19, 9—10¹ står i R på det sted, der svarer til H 21, 7—8. Altså H 19, 7—10: *sel mér, Angantýr, út ór haugi hlífum hættan Hjálmars bana*. H 21, 5—8: *selþú mér ór haugi, þann er hatar brynjur, dverga smíði; dugira þér at leyna*. R 34, 3—8 (svarende til H 21, 5—8): *selþú mér ór haugi, þann er hatar brynjur, hlífum hættan Hjálmars bana*. At R har ret, bevises derved 1. at Angantýr svarer H 22 R 35: *liggr mér und herðum Hjálmars bani*, hvad der sigter til H 19 R 34, ikke til H 21, 2. at den maskuline form *þann* i str. H 21, 5 viser hen til det følgende *Hjálmars bana*, ikke til *dverga smíði*, medens *dverga smíði* godt kan stå i str. 19, hvor intet pronomen går foran.

Altså må i H str. 19, 9—10 og 21, 7—8 bytte plads. Men str. 19, 7—10 med slutningsversene fra str. 21 er en yngre variant af 21, 5—6 (+ 19, 9—10), og denne variant er opstået sammen med str. 17. 18. Ligesom str. 19, 7—10 er en gentagelse af str. 21, 5—8, således str. 17, 5—8 af 26, 5—8. Heusler og Ranisch (Eddica Minora s. XVIII) holder str. 17 for en forsætlig og virkningsfuld gentagelse, men en oversigt over digtets indhold vil vise, at denne antagelse er urigtig, og at allerede Vigfússon i CPB, om end ikke på ganske fyldestgørende grunde, alligevel med rette har udeladt denne strofe. Der er en tydelig tankegang i digtet, der forbyder at nævne indholdet af str. 26 allerede der, hvor str. 17 står.

Str. 8—11 indeholder besværgelsen og den første opfordring til den døde om at afstå sværdet. Derpå svarer

---

¹ Anden halvstrofe i str. H 19 består af l. 7—10, da første halvstrofe har seks linier.

Angantýr med to strofer (12. 13); han forbavses over, at hun vækker døde mænd, og på hendes opfordring svarer han med den første den bedste løgn, der falder ham ind: han påstår, at Tyrfingr ikke er i hans besiddelse; fjenderne har taget sværdet med sig. Men hun tror ham ikke; str. 14 udtaler hun en forbandelse og erindrer ham om det nære slægtskab mellem dem. Derpå forsøger han str. 15 at indgyde hende skræk: øen er omgivet af ild; de døde kommer ud af deres grave; pak dig bort, så snart som muligt. Hervørs svar str. 16 passer meget godt dertil: hun frygter hverken ild eller døde mænd, hvorpå Angantýr str. 20 siger, at hun ikke ligner andre mennesker, hun, som kommer her bevæbnet om natten og besøger de døde. Hervør svarer str. 21: 'jeg er et menneske, der kan gøre det (*maðr* svarer til str. 20, 2); giv mig sværdet'. Angantýr forsøger da for sidste gang at gøre hende forskrækket (str. 22): 'sværdet ligger under mine skuldre, men det er omgivet af flammer; ingen mø vil vove at tage det i sin hånd'. Men da heller ikke dette argument bider på hende, og da hun svarer (str. 23), at hun vil vove det, og at den ild, der omgiver sværdet, vil slukkes, så snart hun ser på den, vægrer han sig ikke længere for at være hende til vilje, om han end synes, at hun er tåbelig. Imellem 24, 8: *mákat ek þér synja* og 25, 1, hvor hun siger: *vel gerðir þú*, overleverer han hende sværdet. Hun giver str. 25 sin tilfredsstillelse til kende, men nu siger han (str. 26), at hun ikke ved, hvorover hun glæder sig, da dette sværd vil forårsage undergangen af hele hendes æt. Hende derimod er det ligegyldigt (str. 27); hun bryder sig ikke om, hvordan hendes sønner senere hen vil tvistes.

Man må tilstå, at digtet bevirker en tiltagende spænding, og at der ikke siges et ord for meget og heller ikke for lidt. Egentlig truer Angantýr ikke Hervør; han er ikke ilde sindet mod hende, men i begyndelsen tager han ikke hendes ønske alvorligt, og siden, da han har forstået, at

det er hendes alvor, advarer han hende på en stedse mere indstændig måde, og disse hans advarsler kulminerer i hans sidste ord om ættens undergang, som han udtaler, da det i grunden allerede er for sent. Men denne gode sammenhæng forstyrres på en voldsom måde mellem str. 16 og 20 ved de tre strofer 17—19, der dels udtaler for tidligt, hvad der først skal siges senere, og derved gør str. 26 virkningsløs¹, dels taler om ganske uvedkommende ting. Stroferne deles i følgende afsnit: 1. str. 17, 1—4: en indledning uden indhold, hvori Angantýr erklærer, at han vil sige noget. Den tjener alene til at fylde str. 17. 2. str. 17, 5—8: den ovenomtalte gentagelse af str. 26, 5—8². 3. str. 19, hvis sidste halvdel er en næsten ordret gentagelse af str. 21, 5—8, medens første halvdel, hvad indholdet angår, gentager str. 11. 4. str. 18, der aldeles ikke passer i digtets tankegang, hvor Hervør fordrer, Angantýr vægrer sig ved at opfylde hendes ønske og søger at skræmme hende. I denne strofe begynder faderen på een gang at tale om hendes tilkommende søn, Heiðrekr, der skal bære sværdet og vil blive den mægtigste af alle konger. Det er klart, at disse ord hverken kan have den hensigt eller den virkning at holde hende tilbage fra hendes forsæt, og det bliver da også uforståeligt, hvorledes Angantýr efter denne spådom kan vedblive at advare hende³.

Det er let at se, at gentagelsen af str. 26, 5—8 i str. 17, 5—8 ingen anden hensigt har end den at kunne anbringe strofe 18 om Heiðrekr. I lige måde tjener str. 19 til at gøre en overgang fra str. 18 til str. 20, hvor Angantýr igen taler i en ganske anden tone. Str. 17—19 hører altså nær sammen;

¹ Str. 26, 1—4: *veizt eigi þú . . . hverju fagna skal* bliver endogså ganske meningsløse, hvis hun ved alt, hvad der følger.

² H har derpå udeladt disse vers på det oprindelige sted (str. 26, 5—8). Første halvdel af strofen er bevaret.

³ Det er altså urigtigt, når Heusler og Ranisch (s. XVIII) tror, at der skal være strofer tabt efter str. 18.

de er blevet indskudt på samme tid med en bestemt hensigt. Senere har R tabt str. H 19—20.

Vi skal nu forsøge at besvare det spørgsmål, hvad Angantýr mener, når han siger, at dette sværd vil forvolde Hervørs slægts undergang. Han har vistnok ikke tænkt på alt, hvad der følger i sagaen. I historien om Angantýr III og Hlǫðr går hans spådom heller ikke i opfyldelse; Angantýr III lever og regerer længe efter sin broders død og bliver stamfader til en mægtig æt. Men det er heller ikke hævet over enhver tvivl, at spådommen må sigte til Angantýr den andens og til Heiðreks død, ti når man undtager den uægte str. 18, nævnes ikke nogen af dem i Hervararkviða. Den eneste strofe, der giver en nærmere oplysning angående str. 26, er str. 27, men her kan der næppe være tale om disse begivenheder. Når Hervør her taler om tilkommende stridigheder mellem sine sønner, så kan dermed drabet af Angantýr II ikke godt være ment, for det første fordi der mellem Heiðrekr og Angantýr II ikke er tale om nogen trætte, endvidere fordi Angantýs død kun fortælles i forbigående og derfor ikke kan være historiens midtpunkt, hvad den måtte være, hvis det var denne begivenhed, spådommen drejede sig om, for det tredje fordi alene Angantýr, ikke Heiðrekr, omkommer, hvad man dog måtte vente efter den udtydning, som Hervør synes at give spådommen.

Man bliver da nødt til at antage en af to følgende forklaringer af str. 26. 27. Enten har digteren ikke vidst mere, end han lader Angantýr sige; det er ham udelukkende at gøre om Hervør, der så heltemodigt henter sværdet ud af gravhøjen, og han lader Angantýr udtale forbandelsen, fordi sligt hører til fortællinger af denne typus. Hervør opfatter sin faders ord rent subjektivt, som om han har spået om en trætte imellem hendes sønner. Denne forklaring er den simpleste og naturligste. Men muligt er det også, at digteren har tænkt sig en fortsættelse, som

han ikke meddeler, men til hvilken han lader Hervør udtale en hentydning. Denne fortsættelse kan da ikke have været den samme, der findes i sagaen; Hervørs sønner blev uenige, og til sidst omkom de begge, muligvis således, at de dræbte hinanden med det fortryllede sværd, (sml. spådommen i Ásmundar saga kappabana, der iøvrigt heller ikke går i opfyldelse, en uregelmæssighed, der ligeledes har sin grund i forbindelsen med fremmede elementer).

Jeg holder den første af disse to forklaringer ubetinget for den rigtige. Men om man end foretrækker den anden, — så meget er klart, at de sagamænd, der senere på grund af dette digt og andre overleveringer har sammensat Her-vararsaga, ikke har vidst mere om spådommen, end der står i digtet. Deres virksomhed består blandt andet deri, at de har gjort Heiðrekr til Hervørs søn. I Heiðrekr har vi hidtil skelnet mellem to skikkelser, 1. den konge, der ved Óðins hjælp bliver mægtig, men senere bringes til fald af sin beskytter, 2. den ukloge dreng, Høfunds søn, der er sin faders råd ulydig og derved kommer til undergangens rand. Som et tredje element af sagaen træder Hervør til, der bliver til denne sammensatte skikkelses moder. Om disse forbindelsers relative kronologi vil der senere blive tale; her skal kun bemærkes, at det snarest er den onde konge, ikke den ukloge dreng, der har attraheret Hervør. Ti hans karakter stemmer nærmere overens med Hervørs. En anledning til denne forbindelse kan have været, at den onde konge omkommer ved et sværd, som er hans ejendom¹. Dette sværd er da blevet identificeret med Tyrfingr, det sværd, som af Hervør er blevet hentet ud af bersærkernes gravhøj. Igennem dette forhold til den onde konge, der er blevet til hendes søn, er Hervør da også blevet forsynet med en mand, og

---

¹ Sml. ovenfor s. 8.

denne mand er Høfundr, den ukloge drengs fader. Herom tales der c. 6 (H). Høfundr er en søn af Guðmundr á Glasisvøllum, den konge, under hvis regering den lange fredstid var. Som Høfunds hustru udfører Hervør naturligvis ikke krigerske bedrifter. Men at hun bliver en så fredelig mands kone, det måtte forklares, og derfor fortælles der, at hun opholdt sig en tid hos Guðmundr. Ved denne lejlighed kunde da de unge gøre bekendtskab med hinanden. På et af sine strejftog kommer hun derhen, og efter nogen tid løber hun igen bort for at fortsætte sit vikingeliv. Derpå begiver hun sig til sin bedstefader, hvorved Høfundr får en lejlighed til at fri. På samme måde, hvorpå hun forlader Guðmundr, er hun tidligere løbet bort fra sin bedstefader, og hun har dræbt mænd i bedstefaderens land, som hun dræber en mand hos Guðmundr. Disse enkeltheder har ingen dybere betydning; de tjener kun til at illustrere hendes vildhed; drabet hos Guðmundr belyser på samme tid en nyindført egenskab ved Tyrfingr, som Hervararkviða intet ved om, nemlig at sværdet skal forvolde en mands død, så ofte som det bliver draget.

Ikke så aldeles enkelt forholder det sig med drabet af Angantýr II. Det er ikke noget træk af stor betydning, men det er alligevel ikke ganske parallelt med drabet af den mand, der har draget Tyrfingr. Der siges rigtignok i H, at Heiðrekr dræber sin broder, fordi sværdet engang er blevet trukket af skeden. Men i R står noget andet, som uden tvivl er mere oprindeligt. Det bevises ved, at forestillingen er mere enkelt, og at H har bevaret en meget tydelig reminiscens efter den¹. Jeg tror, at fortællingen om Angantýr den andens død med undtagelse af navnet hører til eventyret om den ukloge dreng, der

---

¹ Derved bekræftes, hvad man kunde vente på forhånd, at et i den yngre tradition med så stor forkærlighed gentaget motiv som det om Tyrfings farlighed ikke er blevet fjernet ved en senere bearbejdede, men tværtimod er nyoptaget i H.

ikke hører på de gode råd. Den unge mand må ved fortællingens begyndelse begive sig på rejse for at prøve rådene, og der hører altså en indledning til, der oplyser om anledningen til denne rejse. Indledningen er i den redaktion af eventyret, der er blevet optaget i sagaen, at han er blevet forvist fra landet, og landsforvisningen er en straf for, at han har dræbt sin broder. Hans misgerning må være stor, fordi Høfundr er en så overmåde retfærdig mand, der vist ikke uden tilstrækkelig grund vilde sende sin søn bort. I overensstemmelse dermed fremstilles begivenheden i R på følgende måde: Heiðrekr vil gøre noget ondt. Han har allerede forårsaget et manddrab, men det er ham ikke nok. Af hvilken grund han er så ildesindet, vides ikke, da det, som går umiddelbart foran, er tabt i håndskriftet. Han kaster nu på må og få i mørket en sten i den retning, hvorfra han hører menneskelige stemmer, og det viser sig bagefter, at han har truffet sin broder. Derpå bliver han forvist fra landet. I H derimod er anledningen til brodermordet den, at Heiðrekr allerede i forvejen er blevet forvist fra landet for det manddrab, som han har forvoldt. Men på samme tid får Tyrfingr skylden; Heiðrekr drager i raseri sværdet, og da ingen anden er til stede end broderen, bliver han nødt til at dræbe denne, da Tyrfingr må blive en mands bane. Her angrer han det senere.

Den rolle, som Tyrfingr her har fået ved Angantýs død, er årsag til, at Heiðreks landsforvisning er blevet flyttet til et tidligere sted. Det er i den oprindelige fortælling ved landsforvisningen, at moderen giver sønnen den mark guld, hvormed han senere frikøber to misdædere. Derpå har traditionen tilføjet, at hun giver ham Tyrfingr ved samme lejlighed. Hun glemmer heller ikke at meddele ham sværdets egenskaber. Dette står endnu i R. Men det forstår sig, at sværdet måtte blive opfattet som den vigtigste af gaverne, og at det altså ikke mere

kunde skilles fra den begivenhed, hvormed det nu engang var blevet forbundet — landsforvisningen. Men nu fortæller H, at Angantýr bliver dræbt, ikke med en sten, men med Tyrfingr. For at det skulde være muligt, måtte gaven af sværdet og tilsammen dermed landsforvisningen flyttes til et tidligere tidspunkt, som nødvendigvis måtte ligge før Angantýs død. Det er også sket. Men de ord, der ledsager gaven af sværdet, hvori moderen omtaler dets egenskaber, er blevet stående på det oprindelige sted, hvor de også står i R, ved gaven af en pengesum, der heller ikke er blevet flyttet. Følgen af omflytningen er, at Heiðrekr nu bliver jaget bort for den mindre forseelse, at han har opægget to mænd imod hinanden, ikke for den større, at han har dræbt sin broder. Således er brodermordet blevet til en blot og bar illustration af Tyrfings farlighed. En anden følge af omflytningen er, at Heiðrekr nu får to gange en gave af sin moder. Tilsammen med pengesummen får han faderens råd. Men derved opstår den modsigelse, at Heiðrekr, der umiddelbart efter broderens drab er forsvundet i skoven, efter nogen tids forløb vender tilbage for at bede om de råd, som han i forvejen har besluttet ikke at adlyde. R fortæller ganske rigtigt, at han får rådene på moderens begæring ved den samme lejlighed, hvor faderen fælder hans dom.

Navnet Angantýr for Heiðreks broder stammer fra Hervordigtningen. Da broderen bærer dette navn i begge redaktioner, er navnet ældre end fortællingens omdannelse i H.

At Heiðrekr dræber sin broder er næppe en årsag til forbindelsen af sagnet om den ukloge dreng med Hervør. Ti, som vi ovenfor har påvist, broderen blev oprindeligt ikke dræbt ved et sværd, men ved en sten. Spådommen har altså ikke spillet en rolle ved sagnetes forbindelse således som ved fortællingens senere omdannelse.

§ 4. *Hervqr.*

II. Ungdom. Forhold til Angantýr I. Tyrfings oprindelse.

Om Hervørs ungdom fortælles kun nogle små begivenheder, der antyder, at hun vil blive en krigersk kvinde. Nogle mænd råder til at udsætte det spæde barn, da man på grund af hendes afstamning ikke kan vente noget godt af hende. Hun bliver skøn, hun øver sig i at skyde, hun gør meget ondt, løber bort og lever et omstrejfende liv og som viking. Det er altsammen træk uden dybere betydning, der passer til ungdommen hos enhver kvinde af hendes art.

At hun er en datter af Angantýr, forudsættes af Heravararkviða. På et par steder anråber hun fire af brødrene, men str. 8 nævner hun specielt Angantýr, og sig selv kalder hun hans datter. Det forstår sig da, at der i en biografi måtte gives oplysning om, hvordan hun kom til verden, og dette nås ved fortællingen om bersærkernes ophold hos Bjartmarr jarl. Man kan på ingen måde slutte deraf, at en anden end Angantýr oprindelig har været Hjálmars medbejler. Derom kunde der være tale, hvis den biografiske fremstilling af begivenhederne var den ældste. Men kampen på Samsø og Hervørs fødsel har oprindelig ingen ting med hinanden at gøre; digteren af Heravararkviða har vistnok ikke stillet sig det spørgsmål, på hvilken tid Angantýr kan have taget Bjartmars datter til ægte; det var først den mand, der af flere overleveringer har sammensat en kronologisk fortælling, som fik med dette spørgsmål at gøre, og han besvarede det, så godt han kunde. Derpå har bearbejderen af R, for ikke at lade Angantýr gifte sig på samme tid som han bejlede til en anden kvinde, sat Hjørvarðr som Hjálmars medbejler i Angantýs sted, men i kampen stiller også han Angantýr overfor Hjálmarr, og han lader Hjálmarr svare Oddr, der

vil kæmpe med Angantýr, at han har lovet prinsessen i Sverige noget andet end at lade Oddr eller nogen anden gå i tvekamp for ham. Overfor disse vidnesbyrd betyder det ingenting, at Hervør spørger hyrden på Samsø efter Hjørvarðs høje, ti Hjørvarðr er blevet begravet på samme sted som Angantýr, og valget af hans navn bestemmes her af alliterationen. Jarlens navn Bjartmarr (Bjarmarr R) kan være ungt i overleveringen; datteren hedder i digtet Tofa (H) eller Svafa (R); prosaen i R nævner hendes navn også ved brylluppet.

Vi vil nu forsøge at besvare det spørgsmål, hvem der er den ældste skikkelse, Hervør eller Angantýr. Efter kilderne at dømme bliver svaret: Angantýr. Heravararkviða kender Angantýr som Hervørs fader; derimod nævner stroferne om kampen på Samsø ikke datteren. Deraf følger rigtignok ikke, at digteren ikke kan have vidst noget om Hervør, ti han havde kun liden anledning til at omtale hende. Men i hvert fald giver kilderne ikke nogen anledning til at antage, at Hervør skulde være den ældste af de to. Det væsentlige i den hele skikkelse består i hendes forhold til faderen, medens Angantýr har sin egen saga, i hvilken Hervør ingen rolle spiller. Hvis altså digtningen om kampen på Samsø og Hervørkvadet ikke er opstået på samme tid — og mangelen af en nærmere sammenhæng mellem begivenhederne forbyder at antage en sådan enhed i affatningen — så er Hervørkvadet det yngste af de to og Hervør altså den yngre skikkelse.

Til samme resultat føres man ad en anden vej. Forestillingen om de berygtede bersærker, der lå begravede på Samsø, vakte frygt, og spørgsmålet, om der var nogen, der vilde vove at plyndre deres grave, kunde føre til digtningen om Hervør. På en måde er denne digtnings fabel parallel med andre fortællinger i Fornaldarsögur og andensteds om helte, der giver sig i kast med højboer; nyt og for det foreliggende sagn karakteristisk er alene, at røveren er

den dødes datter, og, hvad der direkte hænger sammen dermed, at hun bringer ham til frivillig at afstå det sværd, som hun beder ham om. Historien er altså opstået ved en kombination af en kamp med en højbo og den i de nordiske lande udbredte forestilling om krigerske kvinder. Den genealogiske forbindelse udtrykker tanken, at kun den, der er af samme æt, er i stand til at tage det op med Angantýr. Det er en lignende tanke som den, der lader Sinfjötli på begge sider stamme fra Völsungr.

I hvilken fortælling er det nu, at sværdet Tyrfingr oprindelig hører hjemme? Efter min mening ikke i Samsø-kampen. For det første ved digtet om denne kamp ikke noget om sværdet. Hjólmarr siger str. R 6, at han er blevet såret ved Angantýs i gift hærdede sværd, men sådant kan siges om ethvert fortræffeligt sværd; derimod vides ikke, at Tyrfingr ved denne lejlighed skulde have vist nogen-
somhelst iøjnefaldende egenskab. Prosaen lader forstå, at sværdet har spillet en lidt mere end almindelig rolle, men det ser snarere ud som en slutning fra Hervararkviða end som en selvstændig overlevering, og en anden opfattelse af begivenhederne er også bevidnet ved siden deraf. H afgør sagen kort med en henvisning til Örvaroddssagaen: Hjólmarr dræbte Angantýr og døde derpå af de sår, han havde fået. I R ser Hjólmarr og Oddr, at Angantýr har Tyrfingr i hånden, og at sværdet skinner som solen; Oddr vil kæmpe med Agantýr, fordi han tror, at hans skjorte vil yde bedre beskyttelse mod Angantýs sværd end Hjólmars brynje, men Hjólmarr vælger selv at bestå denne kamp. Derpå besejrer Oddr de elleve brødre, men om Hjólmars kamp står der kun: 'herom er at sige, at Hjólmarr fik seksten sår, og at Angantýr faldt død ned'. Det stammer fra str. R 6; om Tyrfings betydning ikke et ord. På lignende måde forholder det sig med fremstillingen i Örvaroddssaga. Der findes mange strofer, men ingen af dem nævner sværdet. Men sagaforfatteren kender natur-

ligvis Tyrfings egenskaber. Angantýr vil kæmpe med Oddr for at forsøge sit sværd mod hans skjorte — et andet udtryk for den samme tanke, som han udtaler i R af Hervørs saga. I den derpå følgende samtale siger Angantýr, at sværdet skal følge ham i graven, om han skulde omkomme; det viser sig her, at forfatteren har kendt Hervararkviða. Derpå bliver der kæmpet med det bekendte resultat; om Tyrfings betydning er der ikke videre tale.

Ganske anderledes i Hervararkviða. Her er sværdet midtpunktet, hvorum det hele drejer sig. Her forbindes der også med sværdet en spådom; — det er et sværd med ualmindelige egenskaber. Disse egenskaber er for fabelen uundværlige, ti det er alene for deres skyld, at Hervør vover at nærme sig gravhøjene.

Navnet Tyrfingr har digteren af Hervararkviða hentet fra en af Angantýs brødre, der nævnes i Örvaroddssaga og i Hyndluljóð, og som også Saxo kender. Sværdet får hos ham også en overnaturlig oprindelse: det er smedet af dværge. Str. 11 nævner som dets smed Dvalinn, et almindeligt dværgenavn, som står poetisk for 'dværg'; i samme mening tales der str. 8 om 'dværge' i plural. Digteren meddeler også navnet på Tyrfings tidligere besidder, Sigrlami (med varianten Svafrlami); det er ham, for hvem dværgene har forfærdiget sværdet. Dette navn har ligeså lidt nogen hjemmel i en ældre overlevering som dværgens.

Af disse elementer har redaktion H af Hervararsaga lavet en lille roman, der oplyser om, på hvilken måde Sigrlami kommer i besiddelse af Tyrfingr. Fra en navne-ramse, der er overleveret i en interpolation i Völuspá, kendte han Dvalinn som en kammerat af Dvalinn, og derfor har han gjort dette dværgepar til sværdets smede. At de ikke overleverer sværdet uden at føje en forbandelse til, forstår sig — det hører til denne slags fortællingers skema. Men denne forbandelse er ikke den samme, som vi allerede kender fra digtet, og som Angantýr udtaler, og allerede

derved tilkendegiver den sig som uægte. Den er også aldeles overflødig, ja selv om dens indhold var kongruent med Angantýs spådom, vilde den være til ingen nytte, da gengangerens ord er stærke nok i sig selv og ikke behøver dværgens autoritet for at gå i opfyldelse.

Dværgenes spådom indeholder tre punkter: 1. kongen vil omkomme ved dette sværd. Det lader sig let forstå. Sværdet må komme i Angantýs besiddelse, og derfor må Angantýr tage det fra kongen, som han på samme tid dræber. Det berettes da også umiddelbart derefter. 2. sværdet vil blive en mands bane, så ofte som det drages. Dette står også i R og må altså være ældre end spådommen, hvis trækkets optræden i R ikke beror på en kontamination. Men først i H bliver det opfattet på en overdreven måde¹, og egenskaben afledes nu fra dværgenes udsagn. 3. der vil bedrives tre niddingsværker med sværdet. Det er en dårlig slutning fra de mange mord, sagaen fortæller om. Hvilke disse tre niddingsværker er, er ikke så let at sige, men at eet af dem er drabet på Angantýr II, derom kan der ikke være tvivl², og således ser vi også heraf, at

¹ Egenskaben har vistnok oprindelig ikke noget med trolddom at gøre. R fortsætter med flere egenskaber: *en ekki var þat kvikt, hvártki mann né kvikvendi, er lifa mætti til annars dags, ef sár fekk af honum, hvárt sem var meira eða minna. Aldri hafði hann brugðiz í hogg eða staðar numit, fyrr enn hann kom í jörd, ok sá maðr, er hann bar í orrostu, mundi sigr fá, ef honum var vegit.* Det er især den sidstnævnte egenskab, at sværdet altid må sejre, der kunde blive udgangspunktet for den opfattelse, at det måtte blive en mands bane, når som helst det droges. (Det er endog muligt at opfatte ordlyden i R: *aldri mátti hann svá hafa beran, at eigi yrði hann mannz bani, ok með vörmu blóði skyldi hann jafnan slíðra*, således, at med *hafa beran* antydes blot, at sværdet drages til strid; jeg vil dog ikke påstå det, om end det, som følger, synes at tale for denne opfattelse). Men først i H lægges der i sammenhæng med optagelsen af historien om dværgene eftertryk på, at sværdet også skader, når det ved en tilfældighed bliver draget. Det oplyses nu ved drabet af en mand, der af nysgerighed har trukket Tyrfingr af skeden og ved Angantýr den andens død.

² Dette drab forøves jo med Tyrfingr. Ved de to andre niddings-

dværgenes spådom ikke er ældre end den ene redaktion af sagaen, der lader Angantýr II blive dræbt med Tyrfingr. Denne fortælling om sværdets oprindelse står da heller ikke i R, der nøjes med de fra Hervararkviða hentede oplysninger, at Tyrfingr stammer fra dværge og har været i Sigrlamis besiddelse. Da dværgene her ikke spår kongen noget ondt, behøver han heller ikke at omkomme på en voldsom måde; Arngrímr får af ham sværdet til foræring.

I H hedder den konge, der erhverver sværdet, Svafrlami. Denne variant er ældre end håndskrift H, ti også Qrvaroddssaga kender dette navn. En skriver, der har kendt begge navneformer, har gjort Svafrlami til en søn af Sigrlami, og han lader sønnen modtage sværdet af dværgene. Men på eet sted i H (Bugge s. 206, 1) er Sigrlami blevet stående. Når redaktion MABE af Qrvaroddssaga fortæller, at Arngrímssønnerne er sønner af Svafrlamis datter, så kan det ikke bero på Hervararkviða, der ikke ved noget om disse genealogiske forhold, men forfatteren må have kendt en redaktion af Hervararsaga, der i dette punkt stemmede overens med H¹.

Tyrfings historie lyder altså således:

1. Samsøkampen. Hjálmar dræber Angantýr og får selv et dødssår; derpå siger han i en strofe, at Angantýs sværd har truffet ham i hjertet.

2. Hervararkviða. Hervør opsøger sin faders gravhøj

---

værker tænker man nærmest på drabet på kong Haraldr og på Hlōðs død. Men det må alligevel bemærkes, at overleveringen meddeler hverken om Haraldr eller om Hlōðr, at de omkommer ved Tyrfingr. Imidlertid synes den mand, der optog dværgens spådom i den skrevne saga, at have opfattet sammenhængen på denne måde. Heiðreks død kan næppe være ment, ti efter den opfattelse, der repræsenteres af det ottende råd, omkommer Heiðrekr rigtignok ved Tyrfingr, men ikke ved menneskehånd, så at hans død ikke kan kaldes et niddingsværk; efter den yngre i R overleverede fremstilling bliver kongen dræbt, men ikke med Tyrfingr (se derom nedenfor).

¹ Om forholdet mellem Hervararsagas og Qrvaroddssagas redaktioner se § 5.

og nøder ham til at overlevere hende sit sværd. Sværdet kaldes Tyrfingr efter en af brødrene. Angantýr spår, at sværdet vil volde hendes slægts undergang; det bliver således til et tryllesværd. Men dette motiv bliver foreløbig i baggrunden, og spådommen går da heller ikke i opfyldelse.

3. Der fantaseres om sværdets fortrinlige egenskaber såvel i indledningen til R, der allerede ved noget om, at det altid må blive en mands bane, som i prosafortællingen om Samsøkampen i Hervararsaga og i Qrvaroddssaga, men for kampens udgang får disse egenskaber alligevel ikke nogen betydning. Også i fortællingen om Angantýr III og Hlōðr bliver Tyrfingr nævnt (se herom nedenfor).

4. I redaktion H tillægges sværdet egenskaber, der er farlige også for dets ejer; disse tilskrives en forbandelse, som dværgene har knyttet til det, og der tildigtes episoder, hvori denne forbandelse går i opfyldelse.

§ 5. *Kampen på Samsø.*

I årene 1888 o. ff. har jeg om denne episode med Heinzel ført en diskussion, der ved den på den tid almindelige måde at betragte spørgsmål af denne art på, kun kunde føres til en foreløbig afslutning. Efter tyve års forløb håber jeg at kunne bidrage noget mere til de hidrørende spørgsmåls løsning.

Vi må begynde med nøje at skelne mellem kilderne. Disse deler sig i I stroferne, II de prosaiske kilder.

I. Stroferne synes ikke at være opstået på samme tid.

1. Navnekatalogen. Man kan med rette formode, at strofen med Arngrímssønnernes navne har været udgangspunktet for denne digtning. Strofen ser ikke ud til fra begyndelsen at have været en indledning til et fortællende digt, og det er også alene i Qrvaroddssagaen, at den er optaget i samtalen mellem Hjálmar og Oddr før kampen. Katalogen meddeles også på et med Qrvaroddssagaen ikke

korresponderende sted i Hervararsaga og hos Saxo, og strofen er optaget, om end temmelig sent, i Hyndluljóð.

Strofen kender bersærkernes forældre, Arngrímr og Eyfura, højere rækker dens genealogi ikke op. Først i følge forbindelsen med den yngre Hervararkviða og de deraf dragne slutninger i den prosaiske tradition er Eyfura blevet til en datter af Sigrlami (sml. ovenfor).

2. 3. Stroferne før kampens begyndelse og Hjálmars dødssang.

2. Det er ikke let at bestemme disse strofers værdi. Deres overlevering er i det hele dårlig, og man har forsøgt at bøde på dem, dels ved gentagelser, måske også ved tildigtning af nye strofer eller dele af strofer. Resultatet er i Qrvaroddssagaen 7 strofer (str. 9—15), deriblandt een strofe med fem langvers, een med tre, een med to og en halv. Disse strofer står ikke i H af Hervararsaga, der henviser i denne del af fortællingen til Qrvaroddssaga; i R står der bare tre af dem, Bugge str. 1—3 (= Q Os, str. 11. 15, 1—2. 12, 3—4. 13), medens indholdet af Q Os. str. 12, 1—2 meddeles i prosaisk opløsning. Den dårlige overlevering viser allerede, at stroferne i det hele taget ikke er digtede af en sagamand, således som en hel del af Qrvaroddssagaens øvrige strofer, fra hvilke de også adskiller sig i stilistisk henseende. Men ved deres overlevering skil- ler de sig også fra Hjálmars dødssang, der er bevaret i god tilstand, hvor blot str. 21 er en kombination af str. 19 og 24, og hvoraf desuden tre strofer (Q Os. 18. 22. 25) mangler i R. Man har derfor ret til at antage, at stroferne før kampen og dødssangen heller ikke er blevet digtet på samme tid, og efter overleveringen at dømme er stroferne før kampen de ældste¹. Man behøver da heller ikke at antage, at digteren af disse strofer har vidst noget om indholdet af dødssangen. Dødssangen indfører et nyt motiv i sagnet.

¹ Om enheden af stroferne før kampen sml. s. 36 anm.

Af versene før kampen fremgår, hvad også prosaen beretter, at bersærkerne overfalder skibenes besætning, medens Hjálmar og Oddr er fraværende. Det er altså et gammelt træk. Man kan slutte deraf, at der ikke kan være tale om en i forvejen aftalt hólmganga, da bersærkerne, hvis de havde at forberede sig til en sådan, ikke vilde have forspildt deres kraft umiddelbart før den kamp, der forestod dem, for derpå at være, som der siges i R, *mattminni enn þess a milli sem eptir nockurs kyns sottir*. Når man agter på de faste regler, der gælder for tvekampen, og som efter prosaen også overholdes i kampen mellem fostbrødrene og bersærkerne, så lader også af denne grund rydningen af skibene sig ikke forene med holmgangen.

Det viser sig altså, at fortællingens grundmotiv er en kamp af to helte imod tolv, hvori de tolv omkommer, medens den ene af de to overlever kampen¹. Det er et almindeligt motiv fra vikingetiden, hvor deslige kampe hører til de daglige begivenheder. Hvis navnekatalogen, som vi ovenfor har antaget, er ældre end Samsøkampen, så er det altså en digtning om Angantýs og hans brødres død. Digteren fortæller, at de dræbes af to mænd, efter at de har dræbt besætningen på disses skibe.

Af de to helte kaldes den ene i poesien og i prosaen Hjálmar; den anden nævnes ikke i stroferne, men prosaen kalder ham Qrvaroddr. Oddr er i denne rolle ældre end Qrvaroddssaga, da også Saxo kender ham som bersærkernes drabsmand, men at han dog oprindelig ikke hører til Hjálmarsagnet, har jeg gjort opmærksom på Ar-

¹ At antallet af bersærkernes fjender er to, ved også Hervararkviða (H str. 13). Stedet (*tveir, er lifðu*) kan endogså synes at tyde på et stadium i overleveringen, da alene bersærkerne, ikke en af fostbrødrene, omkommer. Men det modsiges ved str. 19. 22. 28, hvor sværdet kaldes *Hjálmars bani. er lifðu* i str. 13 må da betyde, 'som endnu levede, da jeg døde', og derfor lader Angantýr også følge: *var þó eigandi einn um síðir*.

kiv 8, 118 (sml. QOs. Leiden s. XXXVIII, Halle s. XVI). På samme steder har jeg antydnet muligheden af, at den Sóti, der nævnes i dødssangen str. 19, skulde være Hjálmars kammerat i den ældre tradition. Denne mening er som et sikkert resultat optaget i Heuslers og Ranischs *Ed-dica Minora* (s. XXXVIII). Men mere end en mulighed er det dog ikke, og der lader sig sige så meget derimod, at jeg nu for tiden tvivler stærkt på min tidligere antagelses rigtighed. Først er da at bemærke, at Hjálmars dødssang er et svar på tiltale fra kammeratens side, så at man ikke skulde vente, at han vilde omtale samme kammerat i tredje person, han gør det heller ikke i de øvrige strofer, hvor han siger: *Drag þú mér af hendi* o. s. v. Endvidere, at Sóti i Fornaldarsögur er et stereotypet navn for onde vikinger og bersærker, ikke for helte. Og navnet kan i str. 19 af dødssangen let forklares på en anden måde; det kan stå for 'viking' i almindelighed, så at *hvarf ek út með Sóta* betyder: jeg begav mig på vikingetog¹. Denne tanke danner en fortrinlig modsætning til skildringen af det behagelige liv ved hoffet (*frá fǫgrum fljóða sǫngvi*). Vi må derfor slutte, at vi af kilderne ikke kan lære en ældre kammerat af Hjálmarr at kende end Oddr.

Digterens sympati er ubetinget på de tos side. Det viser sig ved bersærkernes betegnelse som *bǫls of fyldir*, *fyrða fláráðastir*, *tírarlausir*, ved en meddelelse som den, at de *grenjandi gengu af ǫskum*, medens Hjálmarr og hans kammerat kaldes *tryggvir menn*, og den første får tilnavnet *enn hugumstóri*. Brødrenes optagelse i Hyndluljóð kan vække den formodning, at de ikke altid er blevet opfattet på denne måde, og det er derfor ikke umuligt, at en ældre tradition berettede noget andet om dem eller omtalte dem ved denne lejlighed med større respekt. Hvis deres sejr

¹ Hvis denne forklaring af navnet Sóti er rigtig, fremgår også deraf, at endnu dødssangen går ud fra, at Oddr og Hjálmarr er på et vikingetog, og at deres møde med bersærkerne er tilfældigt.

over skibenes besætning skulde være en rest af en sådan tradition, så vilde deraf følge, at der allerede i denne del af fortællingen ligger to lag over hinanden.

3. Sympatien for Oddr og Hjálmarr har vistnok sin grund deri, at de kæmper mod en stor overmagt. Derved bliver deres heltemod større. Den ene af dem, som falder i kampen, bliver til en tragisk skikkelse, og hans skæbne bliver genstand for en romantisk digtning: han genser ikke sin elskede. Denne slags tragik hører næppe oldtiden til; den tyder på, at Hjálmars dødssang er et forholdsvis ungt kvad, og dette bekræftes ved de mange lån fra ældre digte, deriblandt fra Helgedigtene, som findes her (sml. QOs. Leiden s. 211). Det er altså digteren af Hjálmars dødssang, der har skabt Ingibjörgs skikkelse og gjort hende til en datter af den svenske konge.

Om de poetiske kilders forhold til andre digte er at bemærke, at den ældste del af de under 2 nævnte strofer må være ældre end Hervararkviða, der forudsætter kampen på Samsø. Derimod kan Hjálmars dødssang og dermed Ingibjörgmotivet godt være betydelig yngre end Hervararkviða.

II. Prosakilderne.

1. Hervararsaga. I begge redaktioner møder vi et nyt motiv: en af brødrene, oprindelig Angantýr, er blevet til Hjálmars medbejler. Det er blot en yderligere konsekvens af det sidstnævnte trin. Da Hjálmarr, der omkommer i kampen med Angantýr, har en fæstemø, der dør af sorg over hans død, så mangler der kun, at det er hende, kampen gælder¹. Denne nydannelse er ældre end Her-

¹ Jeg tager herved den hypotese tilbage, som jeg i 1892 (Arkiv 8, 117) har fremstillet angående oprindelsen af motivet om medbejlerskabet. Rigtignok er der en stor lighed mellem Ingibjörgs skæbne og det, som redaktion H fortæller om Qgn og Álfhildr, men deraf følger ikke, at hun har sit forbillede i en af dem eller i begge. Arngrímsønnernes genealogiske forbindelse med Starkaðr er næppe ældre end redaktion H af Hervararsaga. Vel må det være rigtigt, at slægtens overførelse til Hálogaland hænger sammen med denne genealogiske for-

vararsagas nedskrivning; det bevises derved, at sagaens prosa i den scene, hvor der er tale om medbejlerskabet, viser tydelige spor af poetiske kilder (s. *Qrvaroddssaga* Leiden, indl. s. XLVI), og at Saxo kender det samme motiv i fortællingen om Helgo og Helga, om hvilken s. nedenfor. I R er derpå Hjørvarðr sat i Hjálmars sted, s. ovenfor s. 22.

2. *Qrvaroddssaga*. Heinzl har antaget, at *Qrvaroddssagas* fremstilling af begivenhederne på Samsø er den mest oprindelige, og at *Hervararsaga* har kombineret to fortællinger om Angantýr, kampen på Samsø efter *Qrvaroddssaga* og historien om Helgo og Helga hos Saxo, hvori Angantýr bliver dræbt af Starkaðr. Imod denne mening har jeg i udgaven af *QOs*. (Leiden s. XLV ff.) samt Arkiv 8, 121 anført grunde, som jeg her ikke skal gentage. Da fremstillingen i *Hervararsaga* har udviklet sig indenfra, er der heller ikke nogen grund til at vende tilbage til denne kombinationsteori. Men jeg tror nu at måtte bedømme *Qrvaroddssagaens* stilling i traditionen på en lidt anden måde end for 22 resp. 18 år siden. Jeg troede den gang, at man i *Qrvaroddssagas* prosa ikke kunde søge en sagnform uden medbejlerskab, da prosaen på flere steder lader sig lettere forstå ud fra *Hervararsagas* end fra *Qrvaroddssagas* forudsætninger. Hvad der i høj grad vanskeliggør bedømmelsen af disse spørgsmål, er muligheden, ja sandsynligheden, af flere ubevidste kontaminationer. Sagaernes forfattere var litterært dannede mænd, der havde en del læsning og let kunde have kundskab om afvigende fremstillinger af de fortællinger, som de meddelte, uden at de derfor altid med bevidsthed behøvede at følge dem. Når vi nu kender to sagaer, begge to kun i yngre redaktioner, og vi heller ikke ved, hvilken af disse sagaer der er den

---

bindelse, men denne overførelse er heller ikke kommet tidligere i stand end i H. Begge meddelelser er kombinationer af en ung redaktør af sagaen; de støttes ikke ved nogen parallel beretning.

ældste, da kan det være ligefrem umuligt med sikkerhed at dømme om alle litterære berøringer, da de fleste tillader mere end een forklaring. Derfor kan man heller ikke udlede overleveringens oprindelige udvikling af disse kilder. Af betydning er de kun for deres egen tids litteraturhistorie.

Når man betragter *Qrvaroddssagaens* fremstilling af kampen på Samsø fra dette standpunkt, da vil man nærmest lægge vægt på hovedlinierne i fortællingen, og da synes det dog ikke at være uden betydning, at beretningen stemmer aldeles overens med den fremstilling, som vi har erkendt som den mere oprindelige, og man vil ikke være meget tilbøjelig til at tro, at den skulde være opstået ved tabet af et motiv — det om medbejlerskabet — hvorom man allerede ved, at det er forholdsvis ungt i overleveringen. Og det er heller ikke umuligt at forklare de fleste træk, der kan opfattes som reminiscenser fra *Hervararsagaens* sagnform, på en anden måde¹. På den anden side lader det sig ikke nægte, at en del af dem kan bero på den ubevidste kontamination, hvorom her ovenfor har været tale. Og dette forklaringsprincip gælder i hvert fald for navnet *Svafrlami* for *Eyfuras* fader

---

¹ At *Hjálmar* i episoden optræder som hovedperson i modsætning til andre steder i sagaen, har sin grund deri, at episoden, hvori der fra begyndelsen tilfalder *Hjálmar* en ikke ubetydelig rolle, oprindelig er et heterogent element i *Qrvaroddssagaen*. Men deraf følger ikke, at sagnet om *Hjálmar* allerede var udviklet til sin yderste konsekvens, da det blev optaget i en fremstilling af Odds bedrifter. — Når bersærkerne efter kampen med besætningen synes at vide, med hvem de har at gøre, så kan det være på grund af oplysninger, som de har indhentet i forvejen; *Qrvaroddssaga* selv indeholder flere eksempler på, at vikinger forespørger sig hos landets folk eller andre fremmede om andre vikingers navne og nationalitet. — Aftalen om kampens gang vækker ganske vist tanken på en *hólmanga*, men lignende aftaler forekommer dog også ellers (f. eks. *QOs.* s. 90), og når *Angantýr* siger, at hans våben skal følge ham i graven, så forudsætter det ganske vist *Hervararkviða*, men ikke *Angantýs* medbejlerskab.

(sml. s. 27). I det hele taget synes altså Qrvaroddssagaens prosa at repræsentere et yngre skud af en overlevering, der er oprindeligere end den, der foreligger i Hervararsaga.

I denne sammenhæng må der siges et ord om forholdet mellem de overleverede redaktioner af de to sagaer. I Qrvaroddssagaen er Samsøkampen alene bevaret i den yngre redaktion MABE. Det er muligt, at de få enkeltheder, der tyder på en indflydelse fra Hervararsagaens tradition, udelukkende hører denne redaktion til; kilden til disse små træk må være H eller dens kilde, da kun denne redaktion nævner Svafrlami. Af redaktionerne af Hervararsaga har H haft kendskab til en ældre redaktion af Qrvaroddssaga, ti den citerer en sådan (MABE er yngre end H og kan derfor ikke være ment). Derimod er det mere end tvivlsomt, om R har kendt den skrevne Qrvaroddssaga, og at forfatteren af R skulde have benyttet et håndskrift af denne saga som en hovedkilde, er en hypotese af udgiverne af Eddica Minora, der aldeles ikke lader sig bevise. En sammenligning viser, at begivenhedernes gang i hovedtrækkene er den samme — det beror på overleveringens oprindelige enhed —, men enkelthederne og især ordvalget er meget forskellige. Den eneste overensstemmelse i udtryk består i ordene R s. 302, 17: *síðan gengu þeir á land upp grenjandi*, QOs. s. 97, 4: *ok ganga grenjandi, er þeir koma á landi*, men denne sætning parafrazerer str. R 1 QOs. 11. Der består altså ikke den ringeste anledning til den antagelse, at fra det punkt, hvor H henviser til Qrvaroddssaga, R heller ikke kan repræsentere en selvstændig redaktion, men må udelukkende have øst af samme fremmede kilde¹. Derimod er det naturligvis ikke umuligt, ja endogså på forhånd sandsynligt,

¹ Når Hjálmarr også i denne del af fortællingen kalder sig selv *hofuðsmann þessarar hólmqöngu*, så bliver det af Heusler og Ranisch bortforklaret som en vilkårlig tilsætning af R i Qrvaroddssagaens fremstilling. Mon ikke vilkårligheden her snarere er på kritikernes side?

at den tradition, der ligger til grund for R, ligeså lidt som *Qrvaroddssaga* er aldeles fri for ubevidste eller halvt bevidste kontaminationer med søstertraditionen. På en sådan *kan Odds skyrta*, der for denne fortælling ikke er af nogen betydning, bero; derimod behøver den ikke at være yngre i overleveringen end Odds navn overhovedet, og den behøver da heller ikke at stamme fra en skriftlig optegnelse af *Qrvaroddssaga*¹. Når derimod R stemmer overens med *Q Os.* mod H deri, at den svenske konge hedder Ingjaldr, hvad virkelig har været navnet på en svensk konge, har jeg allerede i indledningen til *Leidenerudgaven* givet til kende, at R og *Q Os.* har ret, og at Yngvi i H beror på en forvanskning, og jeg ser ikke, hvortil det tjener at vende dette forhold om, hvis ikke for at kunne slutte, at R er afhængig af *Q Os.*

3. Saxo I, 250. Denne fortælling danner en gruppe med *Qrvaroddssaga*. Oddr og Hjálmarr møder tilfældigvis bersærkerne på et vikingetog; de er gået fra skibene for at hugge en mast; bersærkerne overfalder besætningen og rydder skibene; derpå finder en kamp sted, hvori Hjal-

---

¹ Som støtte for deres mening anfører Heusler og Ranisch endvidere str. R 1 *Q Os.* 11, der efter Heinzl oprindelig skal høre til Odds ævidrápa, og som de tror at være optaget fra *Q Os.* i R af *Her-vararsaga*. (Sml. om Heinzels mening, der forbinder str. 11 med str. 13, Arkiv 8, 124, hvor der er påvist, at str. 11 ikke må forbindes med str. 13, men med str. 9). Hvis denne opfattelse skulde være rigtig, vilde str. R 1 være at forklare på samme måde som omtalen af Odds *skyrta*. Men jeg tror dog næppe, at *Q Os.* str. 11 kan stamme fra ævidrápaen, blandt andet fordi str. 9, hvormed den hænger sammen, er digtet i umiddelbar tilslutning til navnekatalogen i str. 8. (For at tilpasse str. 9 til ævidrápaen er Heusler og Ranisch nødt til at ændre l. 5). En vanskelighed er ganske vist brugen af præteritum i str. 11, men denne tempus slutter sig til præteritum i str. 9, hvor den passer godt. Jeg har allerede tidligere (i indledningen til *Leidenerudgaven*) gjort opmærksom på, at str. 9. 11 ikke står i direkte forbindelse med str. 10. 12. 13, men danner med den ældre str. 8 en række for sig. Jeg holder str. 10. 12. 13 for rester af en stroferække, der er ældre end 9. 11.

marr omkommer, og Oddr dræber alle bersærker, også Angantýr. Den betydeligste nydannelse er her, at Oddr træder endnu mere i forgrunden end i sagaen; han er endogså blevet til Angantýs drabsmand. Det nære forhold til *Qrvaroddssaga* forbyder at aflede fortællingen direkte fra en ældre form, der endnu ikke vidste noget om Ingibjörg. Men da den svenske prinsesse i sagaen hverken nævnes i samtalen før kampen eller under kampen, men først i Hjálmars dødssang, er der intet, der vidner imod, at også Saxo kan have vidst om hende; hans fremstilling er da at opfatte som en med hensyn til Odds betydning yderligere gående form af første del af sagaens fortælling¹.

4. Saxo I, 291. For så vidt denne episode beror på Hjálmarsagnet, er det *Hervararsaga*ens sagnform, der ligger til grund. For Samsøkampens historie er den kun derved af betydning, at den viser, at medbejleren er ældre end *Hervararsaga*, ti Saxo har, som vi fremdeles vil se, ikke kendt sagaen.

---

¹ Om Saxos og *Qrvaroddssagas* forhold til *Hervararsaga* har også Olrik (*Saxo II*, 60, men især *Arkiv 14*, 80) udtalt sig. Også han anser Saxos fremstilling for en afledet sagnform, men på grunde, som jeg ikke fuldstændig kan bifalde, nemlig, »at fortællingen var blevet så simpel, at man i stedet for Hjálmars hele livsindhold, hans elskov, kamp og bitre død, digterisk besunget, kunde nøjes med fortællingen om et af en vandrende kæmpes storværker«. — Alene fortællingens enkelthed er for mig ikke noget bevis på dens uoprindelighed; den vilde snarere bevise det modsatte, ti også den oprindelige fortælling har været enkel, som de fleste episke stoffer, og at elskovsmotivet nødvendigt må være gammelt, er et postulat, som ikke støttes ved de ældre kilders analyse. Men Saxos fremstilling er ikke så enkel som det oprindelige sagn; den viser blot en udvikling i en anden retning end *Hervararsaga*; medens denne sidste indfører medbejlerskabet, har den tradition, der ligger til grund for Saxo og *Qrvaroddssaga* optaget stoffet i en række af Odds bedrifter; derpå har Saxo eller hans direkte kilde gjort Oddr til hovedperson og kastet fortællingens slutning over bord.

Overleveringens stamtavle.

Navnekatalogen

(muligvis forbundet med en nu tabt overlevering om bersærkernes bedrifter).

Fortællingen om bersærkernes død.

(Kampen på Samsø).

(Heltene: Hjálmar og en ubekendt, der tidlig identificeres med Órvaroddr).

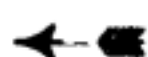
Hervararkviða.

Digtningen om Hjálmars elskede.

Motivet om medbejlerskabet.

Kilden til Órvaroddssaga og Saxo.

Træk hos Saxo I, 291. Hervararsaga ..... Órvaroddssaga. Saxo I, 250.

(Den punkterede linie betyder virkelige og mulige kontaminationer).

§ 6. *Angantýr III og Hlōðr. Hunnerslaget.*

Fortællingen indeholder to hovedelementer, en kamp mellem brødre og en krig mellem Goter og Hunner. Grundene til, at jeg i modsætning til Heinzl skiller disse motiver fuldstændig fra hinanden, vil meddeles nedenfor. Vi undersøger først forholdet af sagnet om de fjendtlige brødre til fortællingen om Hervør I, og stiller det spørgsmål, om broderkampen kan have sin oprindelse i spådommen i Hervararkviða. Et vist forhold til denne spådom kan ikke nægtes; stroferne om Angantýr III nævner Tyrfingr, og digteren har altså forestillet sig, at spådommen her på en eller anden måde vilde gå i opfyldelse. Men ser man nærmere til, så bliver der ikke meget tilbage af denne overensstemmelse. Angantýr III omkommer aldeles ikke, men han lever længe og bliver stamfader til en mægtig æt, og om Hlōðr fortælles vel, at han falder i kampen, men her er der ingen tale om Tyrfingr. Efter prosaen at dømme, der rigtignok berigtiges ved str. 97, skulde man tro, at Hlōðr ikke engang bliver dræbt af sin broder. Det er da også den reneste vilkårlighed, når Heinzl antager, at her skulde være strofer tabt, der handlede om spådommen.

Således fører allerede en kort betragtning af overleve-

ringen til den slutning, at forholdet til Hervørsagnet må være sekundært. Hlōðr og Angantýr er blevet til Hervørs sønnesønner, fordi de er brødre, der fører krig mod hinanden, og fordi en historie som deres overfladisk syntes at passe til en spådom om ulykke gennem et med forbundelse belagt sværd. En medvirkende årsag til denne forbindelse kan navnet Angantýr have været, hvis man har ret til at antage, at dette navn fra begyndelsen hører til begge sagn. Det spørgsmål vil nedenfor blive drøftet.

At fortællingen om de fjendtlige brødre er opstået uafhængigt af Angantýs spådom, bevises også ved de bekendte parallele overleveringer. Her er først at nævne Saxos beretning i første bog om uenigheden mellem Humblus og Lotherus. Endskønt Saxo ikke meddeler enkeltheder, synes navnene at bevise sammenhængen. Genealogien er:

hos Saxo:		i sagaen:	
Humblus I.		Angantýr I.	
Dan.		Hervør.	Humli.
Humblus II.	Lotherus.	Heiðrekr.	Sifka.
		Angantýr III.	Hlōðr.

Humblus I og Lotherus korresponderer fuldstændig med Humli og Hlōðr, men Humblus II indtager hos Saxo samme plads som Angantýr III i sagaen. A priori er det ikke muligt at afgøre, hvem der har ret; Saxo kan have sat bedstefaderens navn i Angantýs sted, men sagaen kan ligeledes have indsat oldefaderens navn for Humli. Men sagaens vidnesbyrd støttes ved det sted i Wídsíð, der nævner Hlipe og Ingenþéow sammen. Disse to navne alene vilde ikke bevise stort, men de får betydning derved, at samme vers også nævner Heaðoríc og Sifeca. Hvor der i een verslinie står fire navne af Hervararsaga ved siden af hinanden, er et tilfælde vel udelukket.

Vanskeligere er det nøjagtigt at bestemme, hvilke slut-

ninger man med føje kan drage af disse navne. Det er en af Heinzels største fejl, at han her på den ene side er gået meget for vidt, medens han på den anden side har ladet vigtige ting upåagtede.

Af Wídsíð fremgår aldeles ikke, hvilket forholdet er mellem Hlipe og Ingenþéow. I streng forstand kan man ikke engang sige, at de er fjender. Men noget må overleveringen have vidst om dem, og da deres fjendskab er det mest elementære træk i deres senere saga, er det ikke umuligt, at man kan forudsætte dette fjendskab allerede for det angelsaksiske digt. Men det går aldeles ikke an at interpretere ind i det gamle digt, at Hlipe og Ingenþéow skal have været brødre, og på dette at bygge en hel række af hypoteser. Ti dette frændskabsforhold kan meget godt være betydelig yngre¹, og vi må smukt lade være at overføre til Wídsíð indholdet af Hervararsaga.

Af disse to navne, om hvilke vi på grund af den omstændighed, at de nævnes sammen med Heaðoríc og Sifeca, antager, at de antyder de samme personer som Angantýr og Hlōðr, kan vi altså foreløbig kun slutte, 1. at Hervararsaga har overfor Saxo ret i, at den ene broder hedder Angantýr, og at Saxos tradition altså har fjernet Angantýr og sat Humblus II i hans sted. 2. at vi s. 39 med rette har antaget, at navnet Angantýr oprindeligt hører til to forskellige sagn og altså har været en grund til den genealogiske forbindelse af brødrene med Hervør og Angantýr I. Ti af den angelsaksiske overlevering fremgår, at Angantýr ikke bærer sit navn efter oldefaderen, og det er heller ikke antageligt, at Angantýr I skulde være opkaldt efter sin datters sønnesøn, blandt andet fordi over-

---

¹ Et lignende tilfælde foreligger i historien om Halvdan og Ingjald. I den angelsaksiske overlevering hører disse fyrster som bekendt til forskellige stammer, der fører krig imod hinanden; i den oldnorske digtning er de blevet til brødre. Det er naturligvis meget godt muligt, at det forholder sig ligedan med Hlipe og Ingenþéow.

leveringen om ham er ældre end den om Hervør, der danner det genealogiske bindeled¹.

Af ikke ringe betydning er endvidere i Wídsíð navnet Heaporíc. At dermed antydes samme person som Heiðrekr, er klart. Deraf fremgår, at allerede den angelsaksiske tradition kendte i denne sammenhæng navnet på den mand, der senere gælder for de fjendtlige brøders fader. Dette navn stammer altså i sagaen fra fortællingen om Hlōðr og Angantýr. Denne Heiðrekr opfattedes uden tvivl allerede som Angantýs fader, førend denne blev sat i et genealogisk forhold til Hervør. Og deraf lader det sig da forklare, at Angantýr III ikke er blevet til Hervørs søn, men til hendes sønnesøn. Hans fader hed Heiðrekr; men man vidste allerede, at Heiðrekr ikke var Hervørs mand. Thi hun havde fået Høfundr til mand. Høfunds og Hervørs søn, den ukloge dreng, der ikke adlyder gode råd, og som i følge en ældre forbindelse var blevet identisk med den konge, der forråder kong Haraldr og senere trætter med Óðinn, er blevet identificeret med Angantýs fader Heiðrekr, og således er Angantýr, der først da blev til den tredje — den anden er Hervørs søn, der bliver dræbt af sin broder — blevet til Hervørs sønnesøn. Vi kan deraf slutte, at identificeringen af den ukloge dreng med den onde konge og forbindelsen af denne skikkelse med Hervør er ældre end den genealogiske forbindelse mellem Hervør og de fjendtlige brødre.

I følge den her omtalte forbindelse blev den konge, der forråder sin svigerfader, til en gotisk konge, og da han ikke er Gote ved afstamning, bliver han til Goternes konge ved giftermål. Resultatet er da, at kong Haraldr, der bliver ombragt af Heiðrekr, ligeledes opfattes som en

---

¹ Man må lægge mærke til, at Angantýr den førstes slægt har hjemme i Sverige. Bólmr er øen Bolmsø i søen Bolmen i det sydlige Sverige (Q Os. Halle s. 52). Og navnet Ongenþéow for en svensk høvding forekommer allerede i Béowulf.

gotisk konge, og at det er ham, fra hvem i sagaen Heiðreks gotiske rige stammer. Det er derfor med datteren af denne konge, at han avler Angantýr III, der således i krigen med Hlōðr optræder ikke blot som sin faders, men også som sin moders lovlige arvtager.

Også navnet Sifeca i Wídsíð giver en vigtig oplysning, nemlig at sagaens Sifka, der har en dobbelt rolle, og af hvis dobbelte oprindelse sagaen har bevaret tydelige reminiscenser, bærer sit navn efter Hlōðs moder. Dette navn har derpå også den frille fået, der hører til fortællingen om den ukloge dreng, og til sidst, i R, er disse to kvinder blevet identificeret med hinanden.

Men man kan heller ikke her drage en vidtgående slutning og påstå, at Sifeca allerede i Wídsíð skulde være Hlipes moder. Hvem Sifeca er, derom meddeles ingenting. Jeg vil i det følgende fremsætte en gætning, der rigtignok med det overleverede materiale ikke fuldstændigt kan bevises, men som jeg tror at kunne gøre sandsynlig. Den nedertyske digtning kender Sifka som mandsnavn. Det er slet ikke umuligt, at den Sifeca, der nævnes i Wídsíð, ligeledes er en mand, og det støttes ved følgende omstændigheder: 1. har navnet, der som det i nominativ lyder Sifeca, den maskuline endelse, (i Wídsíð er alene akkusativformen overleveret, men den nedertyske form på *a* for det tilsvarende mandsnavn tyder på et angelsaksisk maskulinum). 2. nævner digteren de berømte mænd, som han har opsøgt. Blandt de pågældende navne findes ikke et eneste kvindenavn¹. Og man kan blandt disse heltenavne heller ikke vente at støde på et sådant. Når hertil kommer, at Sifka i andre kilder optræder som en meget bekendt mand, der spiller en be-

¹ Den eneste kvinde, som Wídsíð nævner, er Ealhild. Men hun fremstilles ikke som regerende fyrstinde, og digteren opsøger hende ikke, men han ledsager hende fra Angel til Eormanrícs land. Se mit skrift: Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern, Halle 1910, s. 15 o. f.

tydelig rolle i et af de største sagn, medens Hervararsagaens Sifka er en biperson uden større betydning, så vil man være tilbøjelig til at tænke på den samme Sifka, der senere optræder som Erminreks rådgiver, især da her nævnes en hel række af navne, der står i forbindelse med Erminrekr¹. På den anden side har vi set, at Sifeca heller ikke lader sig skille fra Heaðoríc, Hlipe og Ingenþéow. Således føres vi til den slutning, at det rigtignok er Wídsíðs Sifeca, der går igen i sagaens Sifka, men at navnet alligevel i Wídsíð antyder en mand, og at det først på skandinavisk jordbund på grund af endelsen *a*, der mindede om de svage feminina, er blevet opfattet som et kvindenavn.

Det ligger da nær at tro, at Sifka oprindelig ikke har været Hlipes moder, men hans fader, og hvis vi nu har ret til i overensstemmelse med sagaen at opfatte Heaðoríc som Ingenþéows fader, bliver det forståeligt, ad hvilken vej Hlqðr og Angantýr er blevet til halvbrødre. Efter at Sifka var blevet opfattet som et kvindenavn, fattedes der til Hlqðr en fader; han kaldtes for Sifkas søn, d. v. s. han syntes at bære navnet efter sin moder, som det ofte sker med frillesønner. Derpå har digtningen ved en ved hånden liggende tilknytning fjernet den usikkerhed, der lå over Hlqðs oprindelse, og gjort ham til en bastard af Heiðrekr, hvorved Sifka er blevet til Heiðreks frille og Hlqðr til Angantýs halvbroder.

I Hervararsaga møder brødrene hinanden i spidsen for henholdsvis en gotisk og en hunnisk hær. Har digteren af Wídsíð også vidst noget herom? Vi er i stand til posi-

---

¹ Deraf følger ikke, at denne Sifeca, om han end er samme person, der senere optræder som Erminreks rådgiver, allerede i Wídsíð må have været opfattet som sådan. Hvis han stod i et nært forhold til kongen, så kan det have været en grund til, at han senere har trængt Odoaker ud af rådgiverens rolle. — Om forholdet mellem Sifka og Odoaker s. Die Sagen von E. und D. v. B. s. 59. Om Becca ibid. s. 60.

tivt at svare nej. Heinzl har påstået det omvendte, men på aldeles utilfredsstillende grunde. Hans kombinationer består i, 1. at han ser i Hlipe og Ingenþéow fjendtlige brødre, et postulat, hvis usandsynlighed ovenfor er blevet påvist, 2. at han sætter denne af ham antagne broderkrig i forbindelse med kampene *ymb Wistlawudu*, der nævnes i *Wiðsíð* l. 121. Men dette er umuligt af følgende grunde: 1. Det er ikke sikkert og heller ikke sandsynligt, at Hlipe og Ingenþéow har noget at skaffe med kampene *ymb Wistlawudu*. Vi må her gå lidt nærmere ind på det hele afsnit l. 109—122¹. Først siger digteren l. 109—111, at han har gennemrejst Goternes land, og at han har besøgt de bedste *gesíðas*; det var Eormenrícs hird. Derpå følger l. 112—119 en række af navne, hvis enkelte afdelinger indledes med ordene *sohte ic*. Ved slutningen af rækken siges der, at der blev ofte kamp, når Hrædernes hær skulde værge tronen imod Ætlas mænd ved Wistlawudu. Stilistisk er det ligeså muligt, at navnene i l. 112—119 hører til mænd af Eormenrics hird som det modsatte. Navnene selv afgør heller ikke sagen med bestemthed; der står flere navne på gotiske helte, og hertil kan også Heaðoríc, Hlipe og Ingenþéow regnes, men med hensyn

¹ Stedet lyder:

109. *Ðonan ic ealne geondhwearf épel Gotena;*

110. *sóhte ic á gesíða þá sélestan;*

þæt væs innweorod Earmanríces.

Héðcan sóhte ic and Beadecan and Herelingas,

Emercan sóhte ic and Fridlan ond Éastgotan,

fróðne and góðne fæder Unwénes.

115. *Seccan sóhte ic and Beccan, Seafolan and Péodríc,*

Heaþoríc and Sifecan, Hlipe and Incgenþéow.

Éadwine sóhte ic and Elsan, Ægelmund and Hungar,

and þá wloncan gedryht Wiþmyrginga.

Wulfhere sóhte ic and Wyrnhere; ful oft þær wíg ne álæg,

120. *þonne Hræda here heardum sweordum*

ymb Wistlawudu wergan sceoldon

ealdne épelstól Ætlan léodum.

til andre er det mere tvivlsomt, og nogle af dem kan umuligt regnes til Eormenrícs hird. Således Péodric. Hvis det er Diderik af Bern, som jeg tror, da er han rigtignok en gotisk fyrste, men det strider mod enhver overlevering, at digteren skulde have forestillet sig denne fjende *κατ' ἐξοχήν* af Erminrekr som kæmpende for Eormenric imod Hunerne, der ellers altid er hans forbundsfæller mod Erminrek. Men hvis det er en anden Diderik — nogle tror på grund af Seafola, der nævnes ved siden af ham, at det er en frankisk fyrste — så er han ingen Gote, og han hører da hverken til den l. 109 nævnte *épel Gotena* eller til *inn-weorod Earmanríces*. Ikke at tale om Éadwine, der efter l. 98 sammenlignet med l. 8 er en anglisk fyrste (s. Die Sagen von Erm. und D. v. B. s. 15).

Hvis nu navnene i l. 112—119 a er en nærmere udførelse af l. 109—111, så hører de sammen, og så består der også en sammenhæng med l. 119 b—122; det er da disse mænd, der hørte til Earmanrícs hird, som værgede tronen ved Wistlawudu. Men hvis l. 112—119 indeholder tilfældige navne — om end for største delen navne på gotiske helte — der er stillet sammen på grund af ubevidste associationer, så er der heller ikke nogen grund til at forbinde dem alle med l. 119 b—122, der handler om kampe ved Wistlawudu. Beretningen om disse kampe skyldes da nærmest en association med de sidste af disse helte, altså Wulfhere og Wyrmore, der nævnes l. 119 a¹.

2. Hvad der imidlertid gør Heinzels kombination absolut umulig, er følgende omstændighed. Hvis det var aldeles sikkert, at l. 109—122 handler om en og samme begivenhed, og at Hlipe og Ingenpéow altså hører til de helte, der kæmpede ved Wistlawudu, så vilde der umid-

¹ Det fortjener at bemærkes, at digteren efter l. 122 fortsætter med navne på fyrster, som han har besøgt. Derved støttes den opfattelse, at l. 119 b—122 er en parentes, der knyttes alene til de navne, som går umiddelbart foran.

delbart følge deraf, at de i disse kampe ikke havde stået overfor hinanden, men ved siden af hinanden. De vilde da høre til de mænd, der *wergan sceoldon ealdne éþelstól Ætla léodum*. Det er netop det modsatte af det, som Her-vararsaga beretter, at Hlōðr optræder som Hunnernes anfører imod Goterne.

Altså: enten har Hlipe og Ingenþéow ikke kæmpet ved Wistlawudu, eller de har kæmpet der, men som venner imod en fælles fjende. Deraf følger med fuldkommen sikkerhed, at, hvis der skulde være nogen sammenhæng mellem kampene ved Wistlawudu og kampen på Dúnheiðr i Hervararsaga¹, hvad vi foreløbig har tilstrækkelig grund til at tvivle på, er forholdene dog meget mindre enkle, end Heinzl har troet, og at Heinzl er aldeles på vildspor, når han afleder disse kampe fra en fælles grundform, for hvilken han tror at have fundet et historisk forbillede. Det bliver endnu værre derved, at Heinzl overfører motivet om de fjendtlige brødre, ikke alene til den angelsaksiske tradition, hvor det er umuligt, men også derfra til historien, og allerede der stiller en af brødrene på Hunnernes side.

Det er kun på een måde muligt at søge en sammenhæng mellem kampene ymb Wistlawudu og kampen på Dúnheiðr, når man ved Wídsíð l. 119 b—122 ikke tænker på det sagn, der senere har udviklet sig til en fortælling om en broderkrig. Det er efter l. 116 muligt, at Wídsíð har vidst noget om en kamp mellem Goterhøvdingerne Hlipe og Ingenþéow; efter l. 119 b—122 véd dette digt om en krig mellem Hunner og Goter; man kunde så tænke, at disse to krige i den nordiske tradition var blevet til een krig, hvorved Hlōðr var blevet til en hunnisk fyrste. Om der er grund til en sådan antagelse, skal nedenfor undersøges.

¹ Her ser vi for et øjeblik bort fra den distinktion, som vi har gjort og fremdeles lader gælde, mellem sagnet om broderfejden og Hunnerkampen i sagaen.

Vi kommer nu til slaget mellem Goterne og Hunnerne. Her har Heinzel igen på den mest positive måde påstået, at forbilledet for denne digtning, som han ikke skiller fra broderkrigen, skal være slaget på de Catalauniske sletter, og den mening er af senere forskere simpelthen blevet accepteret, som om den var bevist. Og dog vilde nogen kritik ikke have været overflødig, ti også her er lærdommen større end besindigheden. Heinzel anfører en hel del græske og latinske citater, men ser man til, så har argumentationen ikke den ringeste værdi. Fortællingens skema afledes af to begivenheder, nemlig: 1. en kamp mellem to romerske generaler, Aëtius og Litorius, af hvilke den ene kommer Vestgoterne til hjælp, medens den anden anfører hunniske tropper. Den ene skal være prototypen til Angantýr, den anden til Hlōðr. Ligheden består udelukkende deri, at der står Hunner overfor Goter, hvad der er passeret mangen gang; de to romerske generaler har ikke stor lighed med sagaens brødre. 2. en beretning om to brødre, sønner af en Frankerkonge, af hvilke den ene søger støtte hos Aëtius, den anden hos Attila. Af disse brødre identificerer Heinzel ligeledes den ene med Angantýr, den anden med Hlōðr, og Attila skal være Humli. Her er det i det mindste lykkedes at opdage et par fjendtlige brødre. Men om det var nødvendigt for at nå dette mål helt at søge hen til de to frankiske prinser, er et andet spørgsmål. De er i det store slag ved Châlons ganske ubetydelige bipersoner, og deres stilling har ingen lighed med Angantýs og Hlōðs. De frankiske brødre er begge flygtninge og søger hjælp hos fremmede krigshøvdinge, men Angantýr er selve kongen, Goternes anfører, og Hlōðr er ligeså lidt en flygtning, men Hunnerkongens dattersøn, der angriber sin broder med hjælp af sin bedstefaders hær. Det er naturligvis muligt, at et motiv omdannes i digtningen, men for at man skal tro det, må sammenhængen først bevises ad en anden vej end ved en lighed, som ikke

består. En tredie begivenhed henter Heinzl fra historien for at forklare et af navnene. To og tyve år før slaget ved Châlons kæmpede Aëtius med en frankisk fyrste, der hed Chlodio. Fra denne mand skal Hlōðr have fået sit navn. Ligheden består deri, at også Chlodio har været i fjendtlig berøring med Aëtius, der nu engang skal være Angantýr.

Hvad der mere anføres, ser rigtignok i Heinzels stil kolossalt ud, men det reduceres ved en nærmere betragtning til de ubetydeligste almindeligheder. S. 53 opregner Heinzl: 'einen sieg der Goten über die ungeheure mehrzahl der Hunnen in einer höchst blutigen schlacht', 'die zahlenangaben über die hunnische streitmacht', 'die grösse des schlachtfeldes, die lange dauer des kampfes, acht tage (beretningerne om slaget ved Châlons vêd efter Heinzl dog kun om tre dage), die blutigen flüsse'. Denne hele optælling betyder ikke noget andet end en heftig kamp mellem Goter og Hunner, hvori Goterne sejrer; til et stort slag hører en stor valplads, mange døde o. s. v. I udfaldet er der derimod den forskel, at ved Châlons falder Goterne, men ikke Hunnernes konge, medens der i Hervararsaga sker netop det modsatte. Ved siden af disse gentagne bemærkninger om slagets storhed anføres et par andre ting, der ikke beviser meget mere. Hunnerne drager gennem *silva Hercynia*, og sagaen taler om *Myrkviðr*. Men hvoraf ved Heinzl, at *silva Hercynia* er det samme som *Myrkviðr*? Og hvis det ikke er det samme, hvad betyder det da, at fjenden, der drager fra et land til et andet, må passere gennem en skov? 'Der glückliche Anfang der hunnischen Unternehmung'. Det forstår sig da af sig selv. Når en beretning om en krig skal have noget indhold, så må der være vekslende held og uheld — ellers er fortællingen slut, så snart den begynder. Den mest enkle form for skemaet er, at handlingen har to akter, og den form bruges i sagaen.

'Der patriotische Charakter des Kampfes, da, wie aus-

drücklich hervorgehoben wird, die Gothen ihre Freiheit und ihr Vaterland zu vertheidigen hatten'. Det sigter til s. 288, 6—8: *Gotar vgrðu frelsi sitt ok fóstrjörð fyrir Húnum; stóðu því fast, ok eggjaði hverr annan.* Noget patriotisk i moderne betydning indeholder denne sætning ikke, men at Goterne værger deres land, er en følge af, at de er de angrebne; iøvrigt tales der i en lignende tone om Hunnernes kampmod l. 4—5: *váru Húnar allákafir ok sá þá sinn kost, at sú ein var lífs ván, ef þeir sigruðuz, ok ilt mundi Gota gríða at biðja.* Begge partier er forbitrede, og det er altså en livssag at sejre. Sligt står i mange fortællinger om store slag.

Ligefrem forbavsende er den måde, hvorpå endog fortællingen om Hervør II misbruges for at nå det ønskede resultat. I slaget ved Châlons er der ikke tale om kæmpende kvinder, men vi ved andensteds fra, at Goterne kendte dem. Og derfor skal Hervør stamme fra slaget ved Châlons. Som om der var den mindste grund til at stille det spørgsmål, om Hervør kan være en gotisk skikkelse. Kæmpende kvinder hører til de hyppigste fænomener i oldnordisk digtning; Hervørs bedstemoder, der bærer samme navn som hun, er en krigersk kvinde og en hovedperson i sagaen, og alligevel skal Nordboerne for at kunne digte om hende have fået underretning om kæmpende kvinder i slaget ved Châlons, som de historiske kilder ikke ved det ringeste om! På denne måde kan man også bevise, at Hervør stammer fra Kafferkrigen, fordi der i Sydafrika forekommer bevæbnede kvinder.

Og for disse almindeligheders skyld overses, at der hverken i begivenhedernes gang eller i navnene, og heller ikke i skuepladsen, består den mindste overensstemmelse. Goter kæmper med Hunner — det er det hele. Og medens ellers altid Attila optræder som Hunnernes konge, også i sagn om begivenheder, hvorved han ikke kan have været til stede, opfordres vi her til at tro, at han i det

eneste tilfælde, hvor han virkelig har været med i slaget, skal være blevet fjernet — da man vidste, at han døde ved en anden lejlighed (sic!) —, som om det var nødvendigt at lade Hunnerkongen omkomme i slaget, om man end vidste bedre! Og for at forklare lokaliseringen til et ganske andet hjørne af verden, antages der da en kontamination med andre kampe, om hvilke blot kan siges, at, hvis de er af nogen betydning for sagaen, så kan de lige så godt have været udgangspunktet for den hele overlevering, ti også i disse blev der kæmpet forfærdeligt, og valpladsen var efter slaget bedækket med lig.

Jeg har dvælet så længe ved Heinzels teorier, så uholdbare som de er, fordi de endnu har en vis autoritet, om de end ikke fortjener den. Jeg går nu over til en nærmere undersøgelse af overleveringen. For det første tror jeg da, at der må drages ganske andre slutninger af disse store tal, end Heinzel har gjort. De bekræfter, hvad der også fremgår af andre grunde, at denne poesi er yngre end de fleste af Eddadigtene. Den oldnordiske digtning fra den gode tid ynder ikke store tal; det psykologiske står i forgrunden; det er den enkelte helts manddom, der belyses. Nibelungendigtningen viser tydeligt, hvordan der i oldtiden digtedes om voldsomme kampe. I Atlakviða er Hogni ledsaget af Gunnar alene; i Atlamál, der er yngre, nævnes fem helte og nogle huskarle. Yngre digtninger over dette emne kender vi ikke fra Skandinavien, men i Tyskland ser vi, hvorledes tallene stiger; først bliver Nibelungernes antal til 1,000 i Þiðrekssaga, derpå til 10,000 i Nibelungenlied. En parallel udvikling viser Diderikdigtningen. De middelhøjtyske såkaldte eper stiller også her store tal i karakterernes sted; på een dag falder 50,000 mænd eller endnu flere. I Norden illustrerer digtningen om Angantýr og Hlōðr den samme ændring i smagen: store masser af døde, men kun lidt af karakteristik. En udvikling fra mindre tal til større lader sig endogså di-

rekte konstatere, når man sammenligner versene med sagaens prosa og med den fortælling hos Saxo, der behandler samme emne (sml. s. 54. 55 og anm.). Om vi kendte denne digtning i en endnu lidt ældre form, så vilde tallene være endnu mindre end i sagaens vers, men allerede den del af traditionens udvikling, som vi mægter at overskue, viser, at der ikke kan være tale om nogen sammenhæng med de store mængder af døde i slaget ved Châlons. Det er på tiden, at man for alvor stiller sig det spørgsmål, om man kan vente, at slige ting som et stort antal krigere og døde, der hører til det mest vekslende i sagnene, kan være materiale at bygge på, hvor der i stoffet mangler ethvert holdepunkt¹.

Vi spørger nu, om sagnet om de fjendtlige brødre, der er spontant udviklet af en enklere form, også spontant er blevet til en fortælling om et uhyre slag, eller om det er blevet forbundet med et andet sagnelement, hvorved krigen mellem Angantýr og Hlqðr har antaget de store dimensioner, som vi møder i sagaen. Her er det Saxo, der giver et tydeligt svar. Af de to fortællinger hos Saxo, der har været sammenlignede med denne krig, korresponderer den ene med broderkrigen, men ikke med Hunnerslaget, den anden med Hunnerslaget, men ikke med broderkrigen². Den første har vi allerede omtalt; vi skal nu nærmere se på den anden. Den står i femte bog. Dens indhold er følgende:

Frotho har ægtet datteren af Hunnerkongen. Senere, da hun er blevet ham utro, forstøder han hende. Det er anledningen til krigen. Hunnerkongen, der selv hedder

¹ Noget andet er det naturligvis, når karakteristiske tal stemmer overens, som i det foreliggende tilfælde i sagaen og hos Saxo.

² Allerede deraf kan man med sikkerhed slutte, at det ikke kan være rigtigt, når udgiverne af Eddica Minora tror (s. XV), at Saxo har benyttet Hervararsaga til sin fremstilling af Hunnerslaget. Saxo står derved, at de to sagn, der i sagaen er forbundne, endnu meddeles som særskilte overleveringer, på et ældre trin end sagaen.

Hun, forbinder sig med Olimarus, Orientalernes eller Ruternes konge. Forberedelserne varer i to år. Hun anfører hæren, Olimarus flåden.

Frotho udsender Ericus disertus for at udspejde fjendernes skare. Han taler med Olimarus og senere med Hun. Denne lader ham tage til fange, men da Ericus siger, at det ikke sømmer sig, at flere angriber een, bliver han sat i frihed. Hun har derved det hemmelige håb, at Ericus vil sætte Frotho i skræk ved underretningen om fjendernes store antal. Ericus vender tilbage og giver beretning om flådens størrelse.

Frotho samler en flåde og erobrer nogle øer; derpå besejrer han en del rutenske skibe. Efter en kort tid møder han Ruternes hovedmasse og overvinder også denne. Beskrivelse af de mange lig, hvori skibene bliver siddende fast.

(Fortællingen afbrydes ved lovgivninger).

Først nu spørger Frotho Ericus om Hunnernes hær, og Ericus giver en beskrivelse deraf. Han råder kongen til foreløbig at undvige kamp; Hunnerne drager derpå gennem store, øde strækninger og lider mangel på levnedsmidler, så at mange af dem dør. En profet, Uggerus, forlader Hunnerne, kommer til Frotho og meddeler ham nyt.

(Fortællingen afbrydes ved en del af Hildesagnet).

Frotho sørger nu for provianteringen, men da hæren er så overmåde stor, sulter mange af hans mænd ihjel. Derfor forbyder han, at der må komme endnu flere krigere til ham; en flåde i Elben skal standse menneskestrømmen.

(Der følger en del af Hildesagnet).

Frotho sender mænd efter proviant til Norge, Sverige og Orknøerne. Her optræder Olimarus ganske uventet i Frothos tjeneste. Hun udruster en ny hær. Fra en mængde undertvungne lande får Frotho levnedsmidler. Han hersker over ikke mindre end halvtredsindstyve riger.

Slaget begynder. Den første dag bliver tre hovedfloder i Rusland opfyldt med lig, så at der dannes en bro, og man kan ride tre dage i træk hen over ligene. Efter syv dages forløb falder Hun, hans broder overgiver sig, og 170 konger underkaster sig Frothos herredømme.

Når vi sammenligner Hervararsagas fremstilling af Hunnerkrigen med denne fortælling, er lighederne store nok til at lade os antage en sammenhæng, men ved siden deraf findes der mange afvigelser.

I stedet for den indledning, at Frotho ægter og derpå forstøder en hunnisk prinsesse, finder vi i sagaen fortællingen om brodertvisten. Man kan være i tvivl, om indledningen hos Saxo er senere tilsat, eller om den er relativ oprindelig og i sagaen er blevet fjernet på samme tid, da en ny indledning — motivet om de fjendtlige brødre — optoges¹.

Efter at Hlōðr er blevet tilbagevist af sin broder, fortælles der i to strofer og et lille prosastykke om Hunnernes forberedelser (s. 274 f.). Disse tager een vinter (hos Saxo to år).

Derpå følger (s. 276) den prosaiske beskrivelse af hæren,

---

¹ Motivet hos Saxo kan meget godt være en tildigtning. Men der må alligevel lægges mærke til, at sagaen kender det samme motiv på et andet sted, men i forbindelse med Heiðrekr, ikke med Angantýr, der ellers i Hunnerslaget svarer til Frotho. Den kvinde, der lader sig sammenligne med Frothos forstødte hustru, er ikke Sifka I, der stammer fra fortællingen om broderkrigen, og heller ikke Sifka II, der hører til historien om den ukloge dreng, men den dronning fra Saxland, der ligesom Frothos hustru begår utroskab mod sin mand med en underordnet person og derpå jages bort. Hvis der består en sammenhæng, så må man antage, at motivet er blevet fortrængt ved det fremmede motiv om broderkrigen, og at man derpå, for ikke at lade det gå tabt, har knyttet det til Heiðrekr og givet det en plads efter hans første kones død og før giftermålet med Hrollaugs datter, så at rækkefølgen af de kvinder, som Heiðrekr levede sammen med, når man tager frillerne med, blev: Kong Haralds datter, Sifka I (frille), prinsessen fra Saxland, Sifka II (frille), Hrollaugs datter.

der beror på en strofe, som først senere meddeles (str. 95 s. 286). De to steder stemmer ikke fuldstændig overens, og heller ikke noget af dem med Saxo. At strofen har det oprindelige, er let at se.

I strofen beregnes mandskabets antal på følgende måde:

1. *6 fylki.*
2. i hvert fylki *5 þúsundir.*
3. i hver þúsund *13 hundruð.*
4. i hvert hundruð *halir fjórtaldir.*

I prosaen:

1. (nævnes som 4) *33 fylkingar.*
2. i hver fylking *5 þúsundir.*
3. i hver þúsund *13 hundruð.*
4. i hvert hundruð *fernir fjórir tigur.*

Hos Saxo korresponderer hermed beskrivelsen af flåden; hvad der siges om landhæren, lader sig ikke sammenligne. Der optælles:

1. 6 konger, hver med en flåde.
2. i hver flåde 5,000 skibe.
3. på hvert skib 300 rorkarle.

4. (passer dårligt i sammenhængen): hvert tusinde består af fire fløje, hver fløj af et antal af 300; altså består hvert tusinde af 1,200. Det må vel gælde om skibenes tusinder, da mændene ikke er delt i tusinder, men i hobe på 300. Delingen i fire korresponderer nærmest med strofens *halir fjórtaldir*, men dette begreb er overført fra mændenes hundreder til skibenes tusinder; fejlen viser, at en beretning om en landhær er blevet omdannet til en meddelelse om en flåde og dens mandskab. De 300 mænd på hvert skib kan sammenlignes med de 13 hundrede i hvert tusinde, som strofen og sagaens prosa nævner; tallene 6 og 5,000 stemmer overens med strofen; det sidste tal også med sagaens prosa.

Disse tal og deres rækkefølge viser, at der er en nær

sammenhæng mellem Saxos fortælling og sagaens¹. Der findes endvidere den overensstemmelse, at underretningen om flådens resp. hærens størrelse bringes ved en spejder.

I sagaen følger (c. 14, Bugge s. 277) episoden om Hervør II. Saxo ved ingenting derom. Hunnerne plyndrer og ødelægger derpå landet. Angantýr får underretning derom ved Ormarr², der har været Hervørs hærfører.

Derpå (str. 89 s. 281) udsender Heiðrekr Gizurr gamli for at udfordre Hunnerne, og den følgende strofe nævner de steder, hvorhen han skal stævne fjenden. Han udfører dette hverv str. 93 efter at have truet Hunnerne med Óðins vrede (str. 92). Hlōðr vil tage ham til fange, men Humli siger, at man ikke må angribe et sendebud.

Dette optrin er parallelt med besøget af Ericus disertus i Huns hær. Der findes en del afvigelser. Ericus går ud for at spejde, Gizurr for at udfordre fjenden. Det viser sig imidlertid senere, at han på samme tid er spejder. Begge trues med at berøves deres frihed, men Ericus bliver taget til fange, Gizurr ikke. Ericus udtaler selv grundene,

¹ De tre beretninger illustrerer fortræffeligt tallenes ovenfor (s. 50 f.) omtalte voksen i traditionen. Om vi antager, at det uklare udtryk *halir fjórtaldir* i strofen betyder, at hærens hundreder består af 120 mænd, så får man efter strofen:

$$6 \times 5 \times 13 \times 120 = 46,800 \text{ mænd.}$$

I prosaen betyder *fernir fjórir tígir* næppe noget andet end fire hobe på 40 mænd. (Sål. også Bugge i anmærkningerne, som deraf slutter, at *halir* i strofen skal betyde 40 mænd. Men det er ikke vist, at forfatteren af prosaen har forstået strofen rigtigt).

Det hele bliver da:

$$33 \times 5 \times 13 \times 4 \times 40 = 342,800 \text{ mænd.}$$

Hos Saxo bliver det:

$$6 \times 5 \times 1,200 \times 300 = 10,800,000 \text{ mænd.}$$

Det er ganske klart, at det mindste tal er det mest oprindelige.

² Det forekommer mig i høj grad voveligt på grund af en Wyrmore, der nævnes i *Wídsíð* ikke sammen med andre navne af Hervararsaga, med Heinzel (s. 50, sml. iøvrigt Ant. Russ. I, 162) at antage, at Ormarr skulde høre til den ældre tradition. Ormars rolle er i det mindste ikke oprindelig; den er en efterligning af Gizurs (sml. s. 66 anm.).

hvorfor det ikke går an, at han holdes fangen; i sagaen lægges disse grunde i munden på Humli, der oprindelig ikke hører til denne tradition. Hos Saxo er grunden, at Ericus er alene, i sagaen, at Gizurr er et sendebud. I det hele hænger sagaens fremstilling bedre sammen. Det må bemærkes, at den består her udelukkende af vers.

Derpå rider Gizurr hjem og underretter kongen om fjendernes antal.

Saxos fremstilling er her kommet ud af sporet ved delingen af den fjendtlige hær i en flåde og en landhær. Derved opstår denne rækkefølge:

1. besøg hos den fjendtlige flåde.
2. besøg hos landhæren. Her frihedsberøvelsen.
3. sendebudets tilbagekomst.
4. underretning om flåden.
5. kamp med flåden.
6. underretning om landhæren.

Af disse motiver kender sagaen alene 2. 3. 6.

At 6 umiddelbart må følge på 3 og ikke kan skilles derfra ved 5, er klart. Indholdet af underretningen om flåden stemmer hos Saxo overens med sagaens underretning om landhæren, medens underretningen om landhæren hos Saxo, der først meddeles efter kampen med flåden, har et afvigende indhold. Men det er besøget hos landhæren med frihedsberøvelsen, der, også hvad indholdet angår, korresponderer med besøget hos fjenden i sagaen. Det er dette besøg, der stammer fra den fælles kilde.

Angantýr samler sin hær og drager til Dúnheiðr. I stedet derfor har Saxo lange beretninger: 1. om søslaget, 2. om Hunnernes uheldige tog gennem ubeboede egne, 3. om provianteringen. Til 2 svarer, at Hunnerne i sagaen drager gennem Myrkviðr; 1 og 3 er nydannelser.

Derpå følger c. 15 fortællingen om slaget, der varer i otte dage, og hvori Angantýr uafbrudt får friske tropper fra mange sider, ligesom Frotho får mange hjælpetropper.

Derpå falder Hlōðr og Humli, og der siges, at floderne hæmmedes og strømmede over ved de mange døde mænd og heste. Dette stemmer i hovedtrækkene overens med Saxos fremstilling.

Angantýr siger ved sin broders lig to strofer, der intet tilsvarende har hos Saxo.

Sammenligningen af kilderne viser, at Saxos fortælling om Frothos krig med Hunnerne og sagaens om krigen mellem Goter og Hunner er nær beslægtede. De har til fælles en krig mellem Hunner og et andet folk, Danske resp. Goter. En spejder eller et sendebud er nær ved at tages til fange; derpå gives han fri; han underretter sin fyrste om fjendernes antal — tallene er oprindelig de samme —, derpå kæmpes der i otte dage; Hunnerkongen falder; floderne er opfyldt med lig.

På begge sider findes der vigtige afvigelser fra den fælles kilde, men af meget forskellig art. Hos Saxo består de i en kolossal udvidelse af forholdene. Hunnerkongen får en forbundsfælle i Rutenernes konge; til landkrigen føjes et søslag, og efter landslagets forbillede spærres vejen for skibene ved ligenes masse; spejderen begiver sig ligeledes til flåden og underretter kongen om dens størrelse såvel som om landhærens; tallene er forøgede indtil det latterlige. Overensstemmelsen i alle disse enkeltheder mellem landkrigen og søkrigen viser, at denne sidste ikke beror på et selvstændigt sagn, der skulde være blevet forbundet med landkrigen, men kun på en blot og bar efterligning af landkrigen¹. I øvrigt tales der meget om forberedelser, om togets vanskeligheder, om provianteringen.

Af en ganske anden art er de træk, som sagaen har forud for Saxo. De danner fortællingen om striden mellem brødrene Angantýr og Hlōðr, om søsterens død, og hertil hører også de vers, som Angantýr siger ved Hlōðs

¹ Søkrigens oprindelige selvstændighed antages altså urigtigt i *Ed-dica Minora* s. XV.

lig ved kampens slutning. Denne fortælling er, som vi har påvist, den samme, der står i Saxos første bog.

I den sammensatte fortælling stammer personnavnene Hlōðr og Angantýr fra sagnet om broderkrigen. Men Hunnernes navn stammer fra sagnet om det store slag; det beviser den parallelle fortælling hos Saxo. Vi har ovenfor vist, at den Hlīpe, der nævnes i Wídsíð, ikke kan have været en hunnisk fyrste. Han er altså i sagaen blevet til en sådan ved forbindelsen af hans historie med Hunnerslaget. Hos Saxo er Lotharus da heller ikke en Hunner, men en Dansker. Men denne opfattelse behøver alligevel ikke at være rigtig.

Det samme gælder om Humli. Han er Hlōðs bedstefader, og dette støttes ved Saxos vidnesbyrd. Da Angantýs fjender blev til Hunner, er Humli blevet til Hunnernes konge. På samme måde blev Hlōðs moder, Sifka, til en hunnisk prinsesse.

På det spørgsmål, til hvilken nationalitet Angantýr og Hlōðr hører, giver kilderne ikke et og samme svar. Efter den sammenhæng, i hvilken de nævnes i Wídsíð, kan man tro, at de her gælder for Goter, og da dette for Angantýs vedkommende støttes ved Hervararsaga, har denne opfattelse den største sandsynlighed for sig. Den danske tradition har lokaliseret historien i hjemmet og gjort brødrene til Danske.

Men imellem hvilke folk og hvor blev det store slag, som sagaen forbinder med broderkrigen, oprindeligt leveret? At Hunnerne står på den ene side, derom er sagaen og Saxo enige, og det vil derfor vel være rigtigt. Men alligevel må her spørges, hvad der menes med Hunnerne. Det er jo bekendt, at flere kilder lokaliserer Húnaland i Saksen, og det må undersøges, om denne lokalisering også gælder her. En endnu større usikkerhed består der angående Hunnernes fjender; Saxo taler om Danerne, sagaen om Goterne. Begge vidnesbyrd savner umiddelbart indlysende

vished; Saxos opfattelse kan bero på en lokalisering i hjemmet, sagaens på forbindelsen med sagnet om Angantýr og Hlōðr. Spørgsmålet kan da kun løses ved hjælp af de øvrige geografiske oplysninger. Men af disse er heller ikke mange brugelige. For det første må man her se bort fra navnet Danparstaðir. Om dette navns betydning skal jeg her ikke tale. Men at det intet betyder for Hunnerslagets vedkommende, bevises derved, at det ikke hører til denne fortælling, men til sagnet om broderkrigen. Vi ser det af den korresponderende fortælling hos Saxo, hvor brødrene gøres til Dans sønner. Det er vistnok ikke rigtigt, men det må have en grund, og den kan kun være, at man af Danparstaðir har abstraheret et mandsnavn Danpr, hvis bærer her er blevet identificeret med Danr og er blevet opfattet som fader til Humblus II og Lothus. Da Danr er Danernes eponymos, så bliver følgen, at fortællingen om Humblus og Lothus har fået sin plads i begyndelsen af Saxos bog; de er jo sønner af den mand, hvormed den danske historie begynder. Men denne udvikling af overleveringen forudsætter, at navnet Danparstaðir hører til fortællingen om de fjendtlige brødre, der hos Saxo endnu ikke er blevet kontamineret med Hunnerkrigen.

Heller ikke kan man slutte noget fra navnet *Myrkviðr*, da det alene nævnes i strofer, der handler om brodertvisten, og da det ikke er bekendt, hvad der menes med *Myrkviðr*.

Stroferne om Hunnerslaget nævner stednavnene *Dylgja*, *Dúnheiðr*, *Jǫsurfjöll*. I stedet for *Dylgja* har prosaen *at Dylgjudǫlum*. Det er aldeles klart, at dette er et poetisk navn, der betyder 'fjendskabets dale', og at det altså ikke giver nogen geografisk oplysning. Hvad *Jǫsurfjöll* vil sige, vides ikke, og så bliver der blot *Dúnheiðr* tilbage¹. Ved dette navn har Heinzl tænkt på Donau og Don; han foretrækker sidstnævnte flod og slutter deraf, at forestillingen

¹ En forbindelse af poetiske og geografiske stednavne forekommer også i andre kilder, f. eks., som Bugge har påvist, i Helgedigtene.

om slaget ved Châlons, der skal være fortællingens egentlige tema, skulde være blevet forbundet med en tradition om tidligere Hunnerkampe i Rusland eller måske om kampe af Skandinaver ved det russiske riges stiftelse. Foreløbig er dertil at bemærke, at det er altsammen hypoteser, og at Heinzel har forsømt at nævne endnu en tredje flod, nemlig Dūna, den største flod i Vestrusland, der kunde være Nordboerne bedst bekendt, fordi den ligger nærmest. Når vi ser hen til Saxos fremstilling, så kan den give anledning til tvende opfattelser af lokaliteten. Når Frotho afspærrer Elben med skibe, så ser det ud, som om toget går i sydlig retning, og som om det gælder Sakserne, der jo ofte kaldes Hunner. Men senere siges der, at de tre største floder i Rusland er opfyldt med lig. Det er det sikreste at holde de træk, hvori begge overleveringer stemmer overens, for relativt oprindelige, og vi tør derfor slutte, at den ældste lokalitet for Hunnerkrigen, der kendes, er den russiske slette. En yderligere kombination af de to kilder fører videre til den slutning, at det virkelig er floden Dūna, hvorom der er tale i sagaen. Ti derved forstår vi også Saxos tre floder. Kampens skueplads kan have været den del af det Centrale Plateau, der umiddelbart slutter sig til Waldaïhøjden, hvor Dūna, Wolga og Dniepr har deres kilder ikke langt fra hinanden. Absolut sikker er denne sidste formodning ikke, ti Saxos tre floder kan bero på en overdrivelse. Men også hvis så er, bliver dog den opfattelse, at med Dúnheiðr menes sletten ved Dūna, den naturligste.

Angående det historiske udgangspunkt for sagnet er det ikke muligt at udtale mere end en mere eller mindre sandsynlig formodning. Men så meget synes at være sikkert, at, hvis kampene er blevet leveret i Rusland, er det de asiatiske Hunner, der er tale om. Deres fjender kan da heller ikke have været de Danske, der aldrig har ført krig med Hunnerne. Det bliver da sagaens tradition, der i denne henseende har størst krav på at anses for pålidelig. Sagaen

fortæller, at Hunnerne kæmpede med Goterne. Anledningen til forbindelsen af dette sagn med broderkrigen kan have været, at der i begge overleveringer stod Goter på den ene side — i den ene overfor andre Goter, i den anden overfor Hunner. Derved føres vi hen til den tid, da Goter og Hunner førte krige med hinanden på de russiske sletter.

Disse kampe er blevet bekendt i Nordeuropa og har givet anledning til en endnu betydeligere digtning end stroferne i Hervararsaga. Det er jo også digtningen om Erminrek, der har sit udspring i disse begivenheder. Det forstår sig af sig selv, at krigen ikke var sluttet med døden af den konge, der dræbte sig selv, endnu førend kampen var begyndt. Førend Goterne blev fuldstændig undertvungne, har de gjort modstand, om end forgæves.

Ad denne vej kan man da komme til at antage en fjern sammenhæng med kampene *ymb Wistlawudu*, der omtales i *Wídsíð*. Ti også disse synes at være en reminiscens fra Goternes sidste forsøg på at modstå den overmægtige fjende.

Men dermed ophører overensstemmelsen. I sagaens enkeltheder må man ikke søge historiske træk. *Wídsíð* står kronologisk historien nærmere, og billedet af begivenhederne, som man får af de få linier, svarer til det, man skulde vente i forvejen. Der er tale om gentagne kampe i en forsvarskrig; det synes at have været en række småkampe. I Weichselens skove har heltene trukket sig tilbage, og de overfalder, som det ser ud, fjenden i små afdelinger.

Den nordiske tradition har da omdannet nederlaget til en umådelig sejr. Dertil kan have bidraget, at man vidste, at Goterne senere har afkrystet det hunniske åg, men vistnok ikke mindre, at digtningens sympati er på Goternes side, med hvem man var sig stammeslægtskabet bevidst. Goterkongen *Heiðrekr* stammer da også i overleveringen fra nordiske forældre.

Også af disse grunde kan man ikke søge historiske enkeltheder i fortællingen om Hunnerslaget. Det er ikke engang et bestemt slag, der ligger til grund for digtningen. Poesien har opfattet forholdene således, at for at besejre en sådan overmagt som Hunnernes, der havde underkastet sig Goterne for lang tid, behøvedes der en overordentlig kraftanstrengelse, og denne anstrengelse er skildret under billedet af et slag. Det er naturligvis muligt, at lokaliteten og udarbejdelsen står under indflydelse af senere krige, der ikke har noget at gøre med Hunnerkrigen. Men vi kender ikke nogen beskrivelse af et slag, der kunde formodes at have været forbillede for traditionens. Fortællingen er også, når man undtager de træk, der senere er kommet til, af en så almindelig art, og den mangler i den grad karakteristiske enkeltheder, at det må betegnes som fuldstændig håbløst at søge efter noget forbillede. Sendebud, der taler med fjenden og bliver udsat for fare, store hæere, kampe, der varer længe, masser af døde — det er poesens sædvanlige midler, hvormed der fremstilles krige, også hvor et historisk forbillede ikke er til stede. At vi kan konstatere sammenhængen mellem sagaens og Saxos beretninger, har sin grund deri, at flere af disse motiver optræder i samme rækkefølge, og at der er en ikke ringe overensstemmelse i tallene. Og alligevel er afstanden mellem disse nær beslægtede traditioner allerede blevet så stor, at der ikke vilde behøves meget mere for ganske at udviske ligheden. Da der mangler et fortællingsskema med en nogenlunde fast form, som kunde ligge til grund for overleveringen, vilde et par århundreder uden tvivl være tilstrækkelige til at gøre iagttagelsen af en sammenhæng umulig.

Den sammensatte fortælling om Angantýr og Hlōðr indledes med en beretning om Heiðreks død. Til hvilket af sagaens mange elementer hører denne?

Vi har allerede set, at det fremgår af det ottende råd,

at overleveringen har passeret et stadium, på hvilket der fortæltes, at kongen, rimeligvis ved et forsøg på at gribe efter sit sværd for dermed at dræbe sin gæst, kom til at såre sig selv og døde deraf. Det ottende råd må være blevet tilføjet, efter at fortællingen om den ukloge dreng, der får de mange råd, var blevet forbundet med historien om den onde konge, der vækker Óðins vrede.

Men senere er denne sammensatte fortælling blevet sat i forbindelse med historien om Angantýr III og Hlōðr, og nu giver sagaen en ganske anden fremstilling af begivenhederne. Heiðrekr slår efter Óðinn, men fejler ham, og snart derpå bliver han myrdet. Den korte bemærkning, hvormed overleveringen i afskrifterne af H slutter: *ok á þeiri nótt var konungr drepinn*, afviger i tidsbestemmelsen fra R, hvor kongen bliver dræbt *á einni nótt*, altså efter nogle dages forløb. Fremstillingen i R, der er mindre godt afpasset efter den nye sammenhæng, synes at være den oprindeligste; hvad H meddeler, er da resultatet af et forbedringsforsøg; det lader sig næppe tænke, at en yngre bearbejder skulde have udsat Óðins hævn til et senere tidspunkt. At episoden om Heiðreks død ikke hører til fortællingen om Gestumblindi, men til sagnet om de fjendtlige brødre, ser man let, når man betragter dens fortsættelse. Her meddeles, hvordan kongens død bliver hævnnet. Der står her en halv strofe, der ved sit underlige indhold og sine mærkværdige stednavne bærer et forholdsvis gammelt præg og derfor næppe kan være en senere tildigtning til prosateksten. Strofen nævner Heiðrekr, hvis navn, som vi har set, hører til sagnet om Angantýr III. Episoden er også i sammenhæng med broderkrigen let forståelig; den danner en meget god indledning til den. Brødrene kæmper om arven; det lader sig da høre, at fortællingen begynder med faderens død. Den ægte søn, den lovlige efterfølger, begynder med at bevise sin ret til tronen derved, at han straffer sin faders mordere. Til denne ind-

ledning hører også det træk, at morderne stjæler kongens sværd; det fremgår af versene, hvor der siges, at gedden må undgælde for Heiðreks død; det er nemlig derved, at tyvene er kommet i besiddelse af det sværd, hvormed de skærer hovedet af fisken. Dette sværd kan altså umuligt være Tyrfingr; når det kaldes ved dette navn i prosaen, så er det en følge af forbindelsen med Hervørsagnet. Hvor lidt denne forbindelse endnu er gennemført, viser sig også derved, at kongen ikke engang omkommer ved sit eget sværd. Først dræber trællene Heiðrekr og hans følgesvende, og derpå borttager de sværdet. Hvis episoden ikke var noget andet end en omdannelse af den ældre slutnings-scene i sagnet om Gestumblindi, da vilde dette vigtige træk, at Tyrfingr bliver kongens bane, hvis tidligere optræden i overleveringen bevidnes ved det ottende råd, vistnok ikke være tabt, især i en sammenhæng, hvor der var så god plads til det.

§ 7. Alderen af stroferne i sagaens sidste afsnit.

De resultater, vi er nået til m. h. t. sagaens tilblivelse, fører med sikkerhed til den slutning, at den største del af stroferne i den sammensatte fortælling om broderkrigen og om Hunnerkrigen ikke kan være gamle. Ti de forudsætter en eller flere af de i sagaen foreliggende forbindelser af forskellige sagn.

Vi betragter først de strofer, der efter deres indhold hører til broderkrigen.

Str. 70—81 indeholder samtalen mellem brødrene, hvor Hlōðr kommer til Árheimar for at kræve sin del af Heiðreks efterladenskab, samt en indledende strofe, der meddeler, at han begiver sig på vejen. Her findes følgende hentydninger til forskellige sagnelementer:

Str. 70 siges Hlōðr at være født i Húnaland. Strofen er altså yngre end forbindelsen mellem broderkrigen og Hunnerkrigen.

Str. 77 nævner Tyrfingr. Strofen er yngre end forbindelsen af den sammensatte fortælling om broderkrigen og Hunnerkrigen med den om Angantýr I og Hervør, ti det er herfra, Tyrfingr stammer.

Samtalen mellem brødrene forudsætter altså omtrent den hele saga, og den må i den foreliggende form være opstået indenfor sagaens ramme.

Derimod er det ikke umuligt, at disse strofer har bevaret rester af en ældre poetisk behandling af emnet, og at de hist og her indeholder ældre motiver eller navne, lader sig ikke nægte. Et sådant navn er Danparstaðir i str. 76, der har givet anledning til opfattelsen hos Saxo af brødrene som sønner af Dan (s. ovenfor s. 59). Muligheden af, at en eller flere ældre strofer i uændret form er blevet optaget i samtalen, er da heller ikke udelukket; måske er det grunden til, at skønt Angantýr str. 77 nævner Tyrfingr blandt de ting, som han ikke vil dele med sin broder, denne sidste i sin brede optælling af de gaver, som han ønsker at modtage, ikke taler om sværdet.

Str. 69 (Bugge s. 265) er næppe opstået sammen med str. 70—81. Men om denne strofe, der lader Humli regere over Hunnerne, gælder dog ligeledes, at den er yngre end forbindelsen af broderkrigen med Hunnerkrigen. Da den nævner flere personer, der ikke vedkommer sagaen, kan den ikke godt være digtet til brug for sagaen, men dog er Heinzels formodning, at den skulde stamme fra et længere genealogisk digt som Wídsíð, ikke rigtig. Den ser nærmest ud til at være en memorialstrofe af samme slags som navneremserne i Snorra Edda, der heller ikke stammer fra oldtiden. Den er da på grund af navnet Humli optaget i sagaens sammenhæng.

Halvstrofen 68 synes efter s. 63 at tilhøre den ældre tradition om broderkrigen.

Str. 84—87 hører til episoden om Hervør II. Hendes navn forekommer ikke i stroferne, men da ikke alene

navnet stammer fra Hervørsagnet, men den hele skikkelse er en efterligning af Hervør I, kan stroferne heller ikke være ældre end str. 77, der nævner Tyrfingr. At episoden ligeledes forudsætter forbindelsen af broderkrigen med Hunnerkrigen, fremgår af den allerede omtalte omstændighed, at også dens anden hovedperson, Ormarr, er en efterligning af Gizurr¹. Der er heller ikke nogen grund til at udskille et par af disse strofer fra de øvrige og at antage, at de oprindelig skulde have hørt til en anden sammenhæng. Der kan næppe være tvivl om, at episoden og dens strofer er opstået på samme tid.

Str. 96—97 indeholder Angantýs tale ved broderens lig. En direkte antydning af deres alder er ikke til stede.

Vi kommer til de strofer, der handler om Hunnerslaget.

Str. 82. 83 udtaler Humli sit forsæt at udruste en hær. Disse vers korresponderer med Saxos beretning om Hunnernes udrustning, og str. 82 nævner da også Hunnerne. Men da str. 83 nævner Hlǫðr, kan disse strofer heller ikke være ældre end forbindelsen af dette sagaafsnits hovedelementer.

Til samme resultat kommer vi m. h. t. str. 88—95, som helhed betragtet. Ti str. 94 kaldes Gizurr, en skikkelse fra Hunnerkrigen, Angantýs mand. På den anden side forekommer også her ligesom i str. 70—81 enkeltheder, som tyder på en tradition, der er ældre end denne forbindelse, da de korresponderer med lignende steder hos Saxo. Hertil hører først og fremmest str. 95 med sin beretning angående Hunnerhærens størrelse, endvidere str. 91. 93 med navnene på kampens steder, muligvis også str. 92, hvor Gizurr forbander Hunnerkongen. Direkte antydninger angående alderen af str. 88—90 fattes; hvis de danner en gammel indledning til str. 91—93, så er her bevaret en gammel samtale i poetisk form.

I sagaens overlevering følger str. 88 med en kort pro-

¹ At forholdet ikke er det omvendte, bevises blandt andet derved, at Gizurr svarer til Ericus disertus hos Saxo.

saisk overgang umiddelbart på str. 87. Det er værdt at lægge mærke til, at der ikke er nogen sammenhæng mellem disse strofer. Når Angantýr siger str. 88: *nú erum vér færi, er vér fleiri skyldum*, så har det ikke noget at gøre med Hervørs nederlag, men meningen forklares ved str. 89: når det kommer an på at tjene kongen, så er de mænd ikke til stede, der altid er rede til at drikke hans øl. Det er iøvrigt blot en retorisk talemåde, der tjener til at op-ægge mændene; Gizurr er da også straks beredt til den rejse, som kongen tænker på. Man kan da heller ikke sige, at der er en modsigelse mellem strofen og prosaens og Saxos meddelelser, at Goterne har en så umådelig stor hær, om end mindre end Hunnernes¹.

Disse data er vistnok tilstrækkelige til at vise, at stroferne i denne del af sagaen ikke, som Heusler og Ranisch antager, er rester af et større digt, hvoraf i det mindste en trediedel skulde være tabt, medens de tabte strofers indhold delvis skulde være bevaret i prosaen. Prosaen gør i det hele taget heller ikke indtryk af at være en parafrase af tabte strofer; for en ikke ringe del indeholder den de samme meddelelser som versene, og man kunde derfor snarere være fristet til at anse den for en på grundlag af de bevarede strofer lavet fortælling² end for en parafrase af tabte strofer. Selv om der altså var grund til at anse versene for rester af et sammenhængende digt, vilde jeg alligevel ikke antage, at prosaen beroede på disse tabte strofer, men jeg vilde da tro, at sagaskriveren næppe havde kendt flere vers end dem, som han meddeler, og at han deraf havde draget sine slutninger. Men nu er disse strofer ikke rester af eet digt, men de er op-

¹ Sagaforfatteren har ikke ret forstået str. 88, når han forklarer den ved denne bemærkning: *ok síðan leit hann yfir hirð sína, ok var ekki mart lið með honum*.

² På nogle steder forholder det sig også uden tvivl således. Men for det hele gælder det ikke.

stået på forskellig tid, og en betydelig del af dem er digtet til brug for en fremstilling, der allerede beroede på en række af kombinationer, og af hvilken prosafortællingen må have udgjort den betydeligste del. Vi må derfor slutte: prosaen — ikke ordret, ti den prosaiske tradition tillader altid flere friheder end den poetiske, men alligevel — prosaen er ældre end den største del af stroferne. Disse er digtede for at optages i den hele sammenhæng og har aldrig eksisteret selvstændigt. Men de er alligevel opståede forholdsvis længe før den skriftlige tradition, og derfor er hukommelsesfejl i versene og andre forvanskninger ikke udelukkede.

Den ældste overlevering, som vi således lærer nærmere at kende, består i to prosafortællinger, blandede med nogle få strofer. Om det også er traditionens ældste form, kan med de midler, der står til vor rådighed, ikke bestemmes. Det er naturligvis en let sag med et magtsprog at afgøre, at den eneste form, hvori et heltesagn kan have levet, nødvendigvis må have været den poetiske, men det er vistnok forsigtigere her ikke at dømme med så stor sikkerhed. Og så meget står fast, at hvis der ligger længere digte forud for overleveringen, må disse næsten ganske være gået under, længe førend broderkrigen og Hunnerslaget blev kombineret til en eneste fortælling. De fælles kilder for Saxo og sagaen har da også uden tvivl været disse med nogle strofer blandede prosafortællinger, hvis forholdsvis høje alder vi ovenfor har påvist.

---

¹ Man kan med nogen grund formode, at alle yngre strofer i dette afsnit af sagaen og den sidste redaktion af de ældre strofer, for så vidt som de ikke har beholdt deres oprindelige form, skyldes en og samme forfatter.

Den unge alder af disse strofer er afgørende i spørgsmålet om forholdet af str. 74, 1: *Rymr var í ranni* til Hamðismál og Ragnarsdrápa, og af str. 76, 1—2: *Hrís þat et mæra, er Myrkviðr heitir* til Atlakviða. Der kan ikke være tale om andet, end at sagaens vers har lånt disse udtryk fra de ældre digte.

§ 8. *Kronologisk oversigt over sagaens oprindelse.*

I. Angantýr og Hlōðr.

1. Wídsíð nævner to fyrster, Ingenþéow og Hlipe, om hvem den senere tradition bekræfter, at de er gotiske fyrster. Man kan formode, at de fører krig med hinanden. Der er grund til at antage, at den første er en søn af Heaðoríc, den anden af Sifeca, der begge nævnes i samme verslinie. Sifeca er formodentlig et mandsnavn; den yngre tyske tradition kender det som navnet på Erminreks rådgiver.

2. I den skandinaviske overlevering er Sifeca blevet til en kvinde, der nu kaldes Sifka. Hun er Heiðreks frille; Angantýr og Hlōðr er blevet til halvbrødre, der trættes om faderens arv. Som bedstefader til Hlōðr nævnes Humli. Til arven hører Danparstaðir.

3. Den tradition, der ligger til grund for sagaen, tilføjer en fortælling om Heiðreks død og hævnen derover.

4. (stammer fra 2). Hos Saxo er navnene Humli og Hlōðr bevarede; Sifka og Heiðrekr er blevet bortfjernede; den sidstnævnte erstattes ved Dan, en afledning af Danparstaðir; brødrene, der i denne tradition er helbrødre, bliver til danske konger, og da de er sønner af folkets eponymos, får de en plads ved kongerækkens begyndelse. I stedet for Angantýr optræder Humblus II.

II. Goter og Hunner.

1. En fortælling om en kamp mellem Goter og Hunner i Rusland, der synes at have sit udspring i begivenhederne fra året 375, hvorom Wídsíð synes at indeholde bedre erindringer.

2. Krigen bliver til en umådelig sejr, som Goterne vinder. Slaget leveres i Rusland i nærheden af Dūna, muligvis på grænsen af Waldaīhøjden og det Centrale Plateau, hvor tre floder tager deres udspring. Digtningen har optaget et optrin, hvori et sendebud, der på samme tid spiller en spejders rolle, kommer i fare og senere giver op-

lysninger angående fjendernes antal. Om grunden til krigen allerede på dette trin er, at den gotiske konge har forstødt en hunnisk dronning, er ikke sikkert.

3. Hos Saxo træder Danerne i Goternes sted; tallene bliver overmåde store; til landkrigen føjes en søkrig. Nye navne optræder; Frotho er en dansk konge; Hun er en afledning af folkenavnet; også Ericus disertus er et nordisk navn. (Den forstødte dronning).

Den form, der optræder i Hervararsaga, er 2.

III. Angantýr og Hervør.

1. a. Kampen på Samsø. De tolv bersærker, af hvilke Angantýr er den fornemste, omkommer i kampen med Orvaroddr og Hjálmar.

b. Senere får Hjálmar en fæstemø i Upsala, der dør af sorg eller efter en yngre variant dræber sig selv, da hun får efterretning om hans død.

c. Deraf drages den slutning, at Angantýr var Hjálmars medbejler. De under b og c nævnte træk er vistnok yngre end III, 2.

2. Til forestillingen om de døde bersærker som farlige højboer knytter sig den nye, at deres gravhøje opbrydes af en heltemodig kriger. Denne forestilling er i sagalitteraturen meget udbredt; for sagnet om Angantýr er det derimod karakteristisk, at højbryderen er en kvinde, og at hun er Angantýs egen datter. Højboen modsætter sig opbrydningen, og han påstår, at det sværd, som hun fratager ham, vil ødelægge hele hendes slægt. Hun opfatter det som en spådom, at hendes sønner vil kæmpe med hinanden, men hun bryder sig ikke derom.

Det trin, hvorpå overleveringen står i sagaen, er 1 b + 2. Da 2 ikke er en omdannelse, men en fortsættelse af 1, kan 1 og 2 bestå ved siden af hinanden i en og samme fortælling.

IV. Óðins yndling. (Den onde konge).

En variant til sagnet om Óðinn og Geirrøðr, der på den

anden side har lighed med Starkaðsagnet. En lykkeridder berøver på Óðins råd på en troløs måde sin svigerfader, landets konge, livet og sætter sig selv i hans sted. Senere vækker han gudens vrede, og denne antager menneskelig skikkelse og besejrer ham i en gådevæddekamp, hvorpå han omkommer ved sit eget sværd.

V. Den ukloge dreng.

1. Eventyret begynder i den form, der optræder i sagaen, med et brodermord, en forholdsvis ung indledning, der tjener til at forklare, at morderen bliver forvist fra landet. Faderen, den vise Høfundr, giver sin søn fire gode råd med på vejen, men han adlyder intet af dem. Der ved kommer han i stor livsfare, da han mistænkes for at have dræbt sit plejebarn, en mægtig konges søn. Men i sidste øjeblik frelses han ved barnet. Hans frille, hos hvem han opholdt sig, da han blev taget til fange, og som har forrådt ham, bliver straffet ved at kastes i åen.

2. Den vise Høfundr bliver gjort til en søn af Guðmundr på Glasisvoldene.

Disse fem fortællinger er ikke på een gang blevet forbundet med hinanden. Der findes antydninger af, at der eksisterer et nærmere forhold mellem I og II og mellem III. IV. V.

I, 3 + II, 2.

Den omstændighed, at Angantýr (III) er en gotisk fyrste, kan have været en grund til, at hans historie er blevet blandet sammen med sagnet om Hunnerslaget, hvor der ligeledes står Goter på den ene side. I følge denne forbindelse er Hlōðr og Humli blevet til hunniske fyrster og Sifka til en hunnisk prinsesse. (Den utro dronning fra II, 2 (?), der forskydes af sin mand, forbindes med Heiðrekr. Det siges nu, at hun stammer fra Saxland).

III, 1 + 2 + IV.

Den onde konge, der omkommer ved sit eget sværd, opfattes som en søn af Hervør, og hans sværd er altså

Tyrfingr, der stammer fra bersærken Angantýr. Et forbindende led mellem de to fortællinger kan sværdet have været. Angantýs spådom går nu på en måde i opfyldelse, om end ikke således, som Hervør i sin sidste replik til faderen har forestillet sig det. Hendes eneste søn omkommer ved det farlige sværd.

(III, 1 + 2 + IV) + V, 2.

På samme konge overføres eventyret om den ukloge dreng, der ikke adlyder gode råd. En følge af denne forbindelse er, at det er den retfærdige Høfundr, der nu også giver det troløse råd. Det synes at vise, at den ganske overfladiske lighed, som består i, at der i begge fortællinger gives råd, har været en grund til deres forbindelse. Andre følger af den nye sammenhæng er, at i en yngre redaktion af sagaen det brodermord, hvormed eventyret indledes, forøves med Tyrfingr. Broderen kaldes allerede før den skriftlige tradition Angantýr efter bedstefaderen. Hervør får Høfundr, den ukloge drengs fader, til mand.

(I, 2 + II, 2) + (III, 1. 2 + IV + V, 2).

Hovedanledningen til denne forbindelse består i, at Hlōðr og Angantýr er fjendtlige brødre, hvad i forbindelse med navnet Angantýr måtte henlede tanken på den første Angantýs spådom. Angantýr (III) bliver nu til Hervørs sønnesøn; hans fader Heiðrekr identificeres med hendes søn. Sifka vedbliver at være en hunnisk prinsesse, som Heiðrekr tager til frille. Denne skikkelse identificeres med den ukloge drengs frille, men således, at der kan skelnes to trin i udviklingen: på det første trin får den utro frille samme navn som den hunniske kvinde, men rollerne forveksles ikke (således H); på et senere trin, der repræsenteres af R, bliver de to kvinder opfattet som identiske. Tyrfingr bliver til slægtens sværd; det nævnes i en strofe om krigen mellem Angantýr og Hlōðr. Der indføres en Hervør II, der får sit navn efter bedstemoderen og er krigersk som hun. Der dannes en episode om et slag,

hvor i hun omkommer, til dels efter forbillede af Hunnerslaget. Der digtes en hel del nye strofer.

Andre nyheder i den yngre tradition anføres her efter sagaens rækkefølge:

Beskrivelsen af Guðmunds rige (kun i H). Tyrfings historie, indtil sværdet kommer i Arngríms hænder (til dels en abstraktion af stroferne; i H og R udført på forskellig måde). Efter Tyrfings forbillede nævnes også andre sværd med navn (H). Bersærkernes måde at optræde på (en slutning fra deres senere gerninger, iøvrigt i overensstemmelse med andre beskrivelser af bersærker). Angantýs giftermål og Hervørs fødsel (en slutning fra, at Hervør er Angantýs datter). Som følge deraf bliver i R Hjørvarðr i Angantýs sted Hjálmars medbejler. Hervørs ungdom, hvor i hun viser sin krigerske natur. De prosaiske dele af fortællingen om sværdets erhvervelse ved Hervør. I versene nogle yngre strofer (str. H 17—19 og en del andre; alene i R str. R 13—17). Hervørs besøg hos Guðmundr (H, lakune i R). Det tredje, femte, syvende og ottende råd (de to sidstnævnte tabte i R). En ændring i fortællingen om Sifkas utroskab, således at hun nu ikke længer forråder sin elskers skjulested, men hans hemmelighed. I sammenhæng dermed opstår der en variant af det fjerde råd, der optages ved siden af rådets oprindelige redaktion, men på et senere sted i sagaen, umiddelbart foran den episode, hvortil det hører. Også i denne episode tages der hensyn til sagaens øvrige elementer: kong Hrollaugr véd, at Heiðrekr har bedraget kong Haraldr; Tyrfingr nævnes; Goterne nævnes; Hrollaugs datter bliver den yngre Hervørs moder.

Til sagaens yngre elementer hører vistnok også en del af gåderne. Men det er næppe gørligt nøjagtigt at bestemme deres oprindelige antal. Jeg må her nøjes med en henvisning til Finnur Jónssons behandling af dette emne i jubilæumsskriftet til K. Maurer.

Til slut må her nævnes offeret til Freyr (s. ovenfor s. 10), og det genealogiske anhang ved sagaens slutning, der måske ikke er ældre end H eller endnu yngre (s. Indl. t. Hauksbók s. XCVI f.).

§ 9. De overleverede redaktioners indbyrdes forhold.

Vi har forsætlig udsat en nærmere sammenligning af H og R — fra papirshåndskrifterne bortses — til slutningen af denne undersøgelse, da det i mange tilfælde først på grundlag af sagaens forhistorie kan afgøres, hvilken redaktion der har den oprindeligste fremstilling. På flere steder har vi set, at den fremstilling, der hænger bedst sammen, ikke altid er den ældste. I det hele er jeg enig med Finnur Jónsson deri, at R repræsenterer den bedste redaktion. Det lader sig ikke nægte, at H til en vis grad må betragtes som en omarbejdelse. I sagaens første del hænger flere tilføjelser og ændringer sammen med den store betydning, der tillægges sværdet. En tilsætning er næsten den hele indledning med beskrivelsen af Guðmunds rige, fortællingen om bersærkernes forfædre, historien om dværgene og deres forbandelse, der står i direkte sammenhæng med omarbejdelsen af Angantýr den andens død, måden, hvorpå Arngrímr kommer i besiddelse af sværdet. I den senere del af sagaen er det især historien om barneopfostringen, der har været udsat for indgribende ændringer. Mindre afvigelser er: navnet Svafrlami, der, oprindelig en variant, bliver til navnet på en søn af Sigrlami, den fejl ved Sifkas afstraffelse, at hun brækker et ben i stedet for rygraden, navnet Ingjaldr for den svenske konge, tabet af en halvstrofe (Bugge str. 26, 5—8), en misforståelse (s. 211, 13) af str. 4, 1, hvor Hervørs halssmykke opfattes, som om det var hyrdens, måske navnet Tova for Svava. Hertil kommer nogle afvigelser i begivenhedernes rækkefølge, som senere skal omtales.

I R er antallet af afvigelserne ikke mindre, men de er i det hele taget af ringere betydning. Hjørvarðr træder i

Angantýs sted, en del strofer (H 1, 1—4. 4. 7. 19. 20) er tabte; det syvende og ottende råd er blevet fjernet for at opnå en bedre sammenhæng; fortællingen om kampen med kong Haralds fjender er meget udførligere end i H, uden at den derfor indeholder meget mere, og det samme gælder om episoden om dronningen fra Saxland; Sifka I og Sifka II er blevet fuldstændig identificerede. Mindre fejl er følgende: *Holmr* for *Bolmr*; s. 301, 23 mangler ordene *en nú* (H s. 208, 19), hvorved meningen forstyrres; s. 327, 9 *Hundland* for *Hunaland*, s. 329, 16 har Heiðrekr fået det råd, ikke at meddele hemmeligheder *henni* (d. e. til Sifka), i st. f. *frillu sinni*, som der står i H; i kampen med Haraldr får Heiðrekr en fjerdedel af kongens mænd på sin side i st. f. halvdelen; af Arngrímssønnerne nævnes kun en del. Også her forekommer en enkelt afvigelse fra den rigtige rækkefølge.

Meget vanskeligt er det spørgsmål at bedømme, om de to redaktioner stammer fra en fælles skriftlig kilde. De stemmer overens 1. i fortællingens indhold og begivenhedernes rækkefølge. Afvigelserne er her så ubetydelige, at de må være sekundære. 2. på flere steder, men ingensteds gennemgående i længere afsnit i ordlyden.

Finnur Jónsson i Indl. t. Hauksbók s. XCV tænker på en kort, skreven saga som kilde, 'som de så hver på sin vis har omarbejdet og forøget med det stof, de hentede fra de endnu levende mundtlige traditioner, der naturligvis var blevet meget dunkle'. Men denne skriftlige kilde forekommer ham ikke så vigtig, at den skulde hindre ham i s. XCIII at tale om to selvstændige bearbejdelser af de samme traditioner, eller to sagaer, 'der intet umiddelbart slægtskab indbyrdes har'. Her synes der udelukkende at være tale om en mundtlig kilde.

Er der mulighed for at afgøre sagen med nogensomhelst vished? Findes der enkeltheder, der med nogen sikkerhed henviser enten til en fælles mundtlig kilde eller

til en skriftlig kilde for begge? Vi undersøger med hensyn hertil først stroferne, siden prosaen.

I. Stroferne. Forskellighederne består i 1. plusstroferne i H, som vi har erkendt som relativt ægte, 2. plusstroferne i R, om hvilke det samme ikke kan siges med samme sikkerhed, 3. rækkefølgen, 4. varianter. Plusstroferne i H lader formode en mundtlig kilde, da stroferne lettere kan være tabt i mundtlig end i skriftlig overlevering. Af plusstroferne i R kan ingen slutning drages. I rækkefølgen findes der forvekslingen mellem H 19, 9—10 og 21, 7—8; den tillader mere end een forklaring, om end den simpleste er, at den beror på en memorialfejl.

Varianternes tal er større, end man skulde vente ved blot og bar afskrivning, og en del af dem ser da også ud som memorialvarianter, f. eks. hvor synonymer ombyttes, eller et vers, ja hele halvstrofer, fyldes med aldeles afvigende ord, f. eks.

str. H 1, 7 *greilliga*

R 18 *sysliga*

- 2, 5 *hradliga*

- 19 *elligar*

- 2, 6 *áðr heðan liðir*

- 19 *áðr vit skiljum,*

sml. H 10, 5. 11, 8. 12, 8, og især H 6, 5—8 R 21, 5—8.
H 14, 6—8 R 29, 5—8 o. s. v.

Her er også at nævne navnet Svafrlami (H str. 8), der har givet anledning til en hel episode i indledningen; — det kan næppe bero på en afskriverfejl.

II. Prosaen. I sådanne tilfælde, hvor forskellen udelukkende består i ordlyden og i udførligheden, kan man antage, at den korteste redaktion er den mest oprindelige. Men det lader sig ikke afgøre, om den længere har udvidet en skreven kilde, eller om den på en udførligere måde har gengivet indholdet af en mundtlig fortælling. Det samme må siges om de stoflige afvigelser, hvor vi har at gøre med en omarbejdelse; af omarbejdelsens resultat fremgår ikke, om en skriftlig eller en mundtlig kilde ligger til grund for omarbejdelsen. Derimod er de få ufor-

sætlige afvigelser i rækkefølgen, som findes hist og her, af betydning for spørgsmålet. Her har en af redaktørerne været i tvivl om rækkefølgen, hvad der ikke vilde have været muligt, om han havde haft en skreven saga for sig, hvori rækkefølgen stod fast. Uvilkårligheden af disse små afvigelser bevises derved, at der i det hele ikke består nogen tendens til at ændre rækkefølgen, der tværtimod respekteres i høj grad¹.

Et sådant tilfælde findes i H s. 228, 10—12. 229, 13—15, hvor der begge gange fortælles, at Heiðrekr tager Sifka (I), Humlis datter, til frille. Sammenligningen med R s. 327, 10 viser, at det første sted er det rigtige. Redaktøren af H var i tvivl, om dette konkubinat skulde omtales før eller efter giftermålet med den saksiske prinsesse, og så har han gjort det på begge steder. Hans usikkerhed har uden tvivl sin nærmeste grund deri, at der efter dette giftermål er tale om Sifka II (s. 229, 19—21), hvilket sted korresponderer nærmest med R s. 329, 14—16². I øvrigt er indflydelsen af de to steder, der handler om Sifka I og II, gensidig, ti af R fremgår, at også det sidste sted er flyttet lidt tilbage. Dets rigtige plads vilde være s. 230, 5 efter meddelelsen om barneopfostringen, lige foran ordene *Þat hafði faðir hans enn ráðit honum* o. s. v., sml. R s. 329, 14—15: *Sifka Humla dóttir var þá í annat sinn með konungi; en honum var þat ráðit* o. s. v.

¹ Herhen hører altså ikke flytningen af Heiðreks landsforvisning til et tidligere sted i H, da denne flytning er en følge af den rolle, som Tyrfingr har fået i episoden (ovenfor s. 21), og altså er sket forsætlig.

² At de to kvinder sammenblandes i R, er noget andet, s. derom ovenfor s. 42. Det er en yderligere konsekvens af, at de allerede i redaktionernes fælles kilde bærer samme navn.

Forholdet mellem H og R vilde på dette sted også tillade en anden forklaring, hvis man antog en skriftlig kilde. H kunde da være relativt oprindelig, og i R kunde en sætning, der handlede om Sifka I, og som korresponderede med H 229, 13—15, være blevet sammenblandet med en sætning om Sifka II, hvorved Sifka II som selvstændig skikkelse blev elimineret. Men da H viser endnu flere små usikkerheder i rækkefølgen, er den i teksten givne forklaring at foretrække.

Et lignende tilfælde findes H c. 9. 10 s. 232, 21—233, 2, R c. 8. s. 331, 20—332, 1.

Rækkefølgen i H.

1. Heiðrekr får Hrollaugs datter til ægte og tager hende med sig hjem.
2. Sifkas afstraffelse.
- (3. Heiðrekr bliver en spekingr).
4. *Dóttir þeira hét Hervqr.*

Rækkefølgen i R.

1. Hrollaugr byder Heiðrekr sin datter. Han modtager tilbudet og rejser med hende hjem.
2. Sifkas afstraffelse.
3. Bryllup.
4. *Dóttir þeira hét Hervqr.*

Vi ser foreløbig bort fra H 3. Men foran H 4 R 4 kan R 3 ikke godt undværes; *þeira* forudsætter, at der umiddelbart foran har været tale om Heiðrekr og hans dronning, ikke om Sifka¹. H har opfattet forholdene således, at Heiðrekr endnu i Hrollaugs land gifter sig med kongens datter; i R finder brylluppet sted, efter at Heiðrekr er kommet hjem. Hvis H havde haft en skriftlig kilde, der indeholdt R 3, så vilde den næppe have udeladt denne sætning.

H c. 10, R c. 8. 9.

Rækkefølgen i H.

1. Heiðrekr bliver en spekingr.
2. Heiðreks datter.
3. Gestumblindi er *í úblíðu Heiðreks konungs*.
4. Kongens dommere.
5. Kongens góltr.
6. Kongens heitstrenging.
7. Sendebud til Gestumblindi, at han skal komme til kongen.

Rækkefølgen i R.

1. Heiðreks datter.
2. Heiðrekr bliver en spekingr.
3. Heiðreks góltr.
4. Kongens heitstrenging.
5. Gestumblindi er kongens uven.
6. Sendebud til Gestumblindi.

¹ Når et papirshåndskrift efter *þeira* tilføjer *Hergerðar*, er det et forbedringsforsøg.

H har her to fejl i rækkefølgen. Meddelelsen, at Heiðrekr bliver en spekingr, er indledningen til historien om Gestumblindi, medens bemærkningen om Hervør er slutningen af sagaens forangående afdeling. Derfor må den sidstnævnte bemærkning stå foran, som i R. Sætningen om Gestumblindis fjendskab med kongen står ligeledes for tidligt; den hører sammen med, at kongen sender ham et bud, som der står i R. — Bemærkningen om dommerne, der mangler i R, er blot en udvidelse.

Angående sværdets erhvervelse ved Angantýr meddeler R, at han får det affaderen, da han begiver sig på vej til tvekampen; i H siges der allerede ved bersærkernes første optræden, at Angantýr havde Tyrfingr, og der tilføjes navne på to af hans brødres sværd. Hvilken redaktion der her har den rigtige rækkefølge, kan ikke med bestemthed afgøres; det synes rationelt, at der meddeles, ved hvilken lejlighed Angantýr fik Tyrfingr, ligesom det samme meddeles om hans fader.

En lille fejl i rækkefølgen findes i R i episoden om kong Haralds ofring. I H vier Heiðrekr kongen og hans hird til Óðinn, før han angriber dem, og det er ganske naturligt, da kongen jo er et offer, der stilles i Heiðreks søns sted. I R står først, efter at kongen og hans mænd er blevet dræbt, og efter at Heiðrekr har taget riget i besiddelse, at han betaler med disse mænd for sin søn, *ok gaf hann nú þenna val Óðni*.

Disse uvilkårlige små afvigelser i rækkefølgen synes ved siden af strofernes overlevering at bevise, at begge redaktioner går tilbage til en mundtlig tradition, der ikke for begge var fuldstændig den samme. Den tradition, hvorfra H stammer, var i nogle henseender endnu den rigere; den havde bevaret en del strofer, som søstertraditionen har tabt, men på nogle punkter var den mindre sikker, og den havde optaget flere nye motiver (dværgenes historie o. lign.).

Men håndskrifterne H og R er ikke originaler. Der findes afvigelser, der beror nærmest på en skriftlig tradition, som f. eks. varianterne *Svafu* og *Tofu*, de ovennførte ord *en nú* (s. 208, 19), der mangler i R, *Hundland* i R s. 327, 9. Det vilde ikke være vanskeligt at tilføje endnu nogle tilfælde.

Lighederne i ordvalget må altså stamme fra den mundtlige overlevering. De beror til dels på versene — således kampen på Samsø og de begivenheder, der danner indledningen til den. Men for en del må disse sætninger og udtryk have hørt til den mundtlige prosafortælling. Det vækker ingen forbavselse, når man tænker på, hvilken fast form eventyr og mange andre populære fortællinger kan have i det mundtlige foredrag. *Hervararsaga* giver således et vigtigt bidrag til sagaernes forhistorie og løsningen af spørgsmålet om deres form, før de blev nedskrevne. For denne sagas vedkommende synes der at være i det hele en fri form ved siden af et fast skema, men på ikke få steder også faste sætninger med en bestemt udtryksmåde.

I et tilfælde som det, hvor den ene redaktion henviser til *Orvaroddssaga*, medens den anden meddeler fortællingens indhold uden en sådan henvisning, behøver man altså ikke at antage, at den ene redaktion har strøget fortællingen, der stod i dens kilde, eller at den anden har kombineret sin fremstilling af to skriftlige kilder, ti her står vi overfor stoffets frie behandling i det udvortes. Episodens indhold hører til overleveringen, men forfatteren ved, at det står også i en anden saga; derfor har han den frihed udførligt at meddele episoden eller at nøjes med en henvisning, alt efter eget behag.

Amsterdam, August 1910.

YDERLIGERE BIDRAG TIL DANMARKS STEN- ALDERSFOLKS ANTHROPOLOGI.

AF PROF. DR. H. A. NIELSEN.

I Årbøger f. nord. Oldk. og Hist. for 1906 meddelte jeg i noget afkortet form en oversigt over tidligere af mig foretagne undersøgelser af en del af nationalmusæets bedre bevarede forhistoriske skeletmateriale. Men foruden det da omhandlede stenaldersmateriale findes der fra tidligere tiders undersøgelser henhørende til de samme grave en del andre, dels hele, dels fragmenterede knogler, som have vist sig at kunne udfylde defekter i det tidligere og i det hele komplettere de tidligere graves skeletfund på værdifuld vis. Dertil er der så ved de senere års undersøgelser af stenaldersgrave bragt et betydeligt antal af store og med omhu indsamlede fund af skeletdele for dagens lys, hvis anthropologiske værdi just ikke så meget ligger i de enkelte knoglers bedre bevaringstilstand som særlig deri, at hvor musæets embedsmænd tidsnok ere blevne kaldede til stedet, ere saa at sige alle benresterne, selv de mindste stykker, blevne bragte til musæet til nærmere undersøgelse, efter at deres leje i forhold til andre knogler og i selve gravrummet var bestemt og indtegnet på udgravningsplanerne.

Man har i de senere år anvendt den samme omhu overfor skeletdelene som overfor oldsagerne, har benyttet sig af graveske, spatel og pensel i stedet for tidligere tiders hakke og spade, og har således ikke blot bevaret langt mere i hel tilstand end tidligere, men navnlig har man

fået et langt sikrere billede af lejringsforholdene; lejlighedsvis har man indstøbt hele skeletter eller partier af sådanne i gibsmasse; kort, ved musæets højt udviklede og omhyggelige undersøgelsesteknik have de sidste års fund bragt tilveje et stort skeletmateriale af så betydelig interesse i flere henseender end i ren og skjær anthropometrisk, at en mere udførlig fremstilling af det hele i samling ved siden af målbestemmelserne skjønnes at være berettiget og af interesse.

Ganske vist bliver det samlede materiale lidt inegalt, dels fordi de ældre fund hovedsagelig kun indeholde de velbevarede kranier og enkelte komplette og særlig store lemmeknogler — fra 22 af de ældre jættestuefund er der i det bevarede skeletmateriale kun $\frac{1}{8}$ af det antal individer, som efter skøn kunne angives gravlagte —, medens kun undtagelsesvis fragmenter og særlig de små og spæde barneknogler ere medtagne. I de yngre og yngste fund er derimod alt taget med, også de mindste fragmenter. Men desuden har også gravenes bevaringstilstand en afgørende betydning for, hvad der er tilbage af de højlagte. I de store af en jordhøj dækkede jættestuer, hvor kammerets og gangens dæksten ere på plads, finder man skeletdelene velbevarede for det meste. Hvor graven er mere eller mindre forstyrret, er antallet af skeletdele og deres konservering ganske afhængigt af tilfældigheder, særlig af hvor længe det er, siden graven berøvedes sine værdifulde sten. Dog har også lokalitetens jordbundsbeskaffenhed en betydelig indflydelse på konserveringen. Øernes kalkholdige moræneler bevarer skeletterne langt bedre end det midterste og vestlige Jyllands sandjord. Dette er sikkert grunden til, at der fra de over 400 undersøgte jydsk enkeltgrave ikke er bevaret en knogle; kun en begrænset, skyggeagtig misfarvning af sandet svarende til skelettet har man i en del grave kunnet konstatere. Enkeltgravene ved Sebbesund viste ret velbevarede skeletdele; men grav-

lægningen var der foregået i en ældre stenalders køkkenmødding. Også i andre jyske køkkenmøddinger er der fundet skeletdele. I Sjællands jord have enkeltgravs-skeletter fra Stevns og Københavns omegn vist sig ret vel bevarede.

De for det meste åbent stående og udækkede lang- og rund-dyssekamre, til hvis indre nedbør og gravrøvere gennem tiderne have havt så let adgang, have kun gjemt yderst få skeletrester til undersøgelsen.

I det hele viser det sig, at Sjælland og Lolland-Falster have leveret den største del af skeletmaterialet fra stenalderen.

Men selv om således det til forskellige tider tilvejebragte materiale ikke er helt ensformigt, og selv trods det at den største part kun består af mere eller mindre fuldstændige brudstykker, så lader der sig dog med nogen sandsynlighed drage slutninger af det ret store antal skeletdele om landets stenalders befolknings bygning og liv på enkelte områder.

Det samlede skeletmateriale hidrører fra 4 langdyssekamre, 49 jættestuer, 18 gravkister, 7 enkeltgravspladser og 3 mosefund og har afset fra de komplette og bedre bevarede knogler bestået af mange tusinde større og mindre fragmenter, af hvilke et ikke ringe antal har kunnet samles til hele knogler, eller har passet kompletterende til ældre defekte knogler fra samme grav, eller har kunnet repræsentere et individ fra vedkommende grav. Kort sagt, alle fragmenter ere fra de enkelte grave med omhu gåede 3 gange igjennem, og efter at alt, hvad der på forskjellig vis havde betydning, var undersøgt og benyttet, blev det ubestemmelige og interesseløse kasseret.

Det er en selvfølge, at det for de enkelte grave gennem de bevarede skeletdele bestemte antal individer må give en minimumsbestemmelse. Hvormange individer der have været gravlagte i højen, er det umuligt at få oplysning

om, og de skjønsbestemmelser, som angives for nogle af gravene, ere ikke meget pålidelige, næppe så pålidelige, som de minimalbestemmelser, de bevarede skeletdele kunne give.

Der findes fra alle gravene knogler, som må bestemmes som mands- og kvindekogler; men i de fleste og særlig i de i de senere år undersøgte stenaldersgrave findes der også knogler af børn, selv af ganske spæde børn. Der er som nedenfor anført i alt bestemt over 600 individer, og deraf c. 450 voksne, resten børn. Af barnekoglerne er et betydeligt og uberegneligt antal blevet upåagtet ved de tidligere undersøgelser, og et stort antal, særlig af de små og spæde børn, er gennem de tusinder af år sikkert opløst gennem forvitring. For de voxnes koglers vedkommende og da særlig for dem, der hidrøre fra de senere års undersøgelser, er det hovedsagelig forvitringen, man har at regne med som formindskende faktor. Forvitringen er imidlertid, som korteligt fremhævet, i høj grad varierende efter gravenes beskyttende tilstand. Men i den samme grav må forvitringens destruerende effekt i det hele og store være omtrent den samme, hvad enten den gennem de forløbne årtusinder har virket på store eller små voxne kogler, på mands- eller kvindeben. Og derfor mener jeg også at kunne antage om de c. 450 voxne individer, selv om de kun repræsentere en uberegnelig lille part af det samlede antal højlagte, at dér er formindskelsen i hovedsagen egal, således at de 450 vise os et jævnt formindsket talbillede af stenaldersfolket, eller vel rettere af den klasse af stenaldersfolket, som er bleven højlagt i de store stengrave.

En detailleret beskrivelse af de bevarede kogler, hvis tal er omkring et par tusinde, vilde blive et uoverkommeligt og ulæseligt arbejde. I skematisk form følger derfor under fortløbende numre en fortegnelse over skeletfundene fra de enkelte grave kun medtagende af kogler og

de foretagne målinger, hvad der har havt særlig interesse for kjøns- og antalsbestemmelsen samt i almindelighed lemme- og knoglernes længdemål og enkelte andre, særlig pathologiske mærkeligheder. De bevarede kraniers mål følge i tabellarisk opstilling under numre svarende til de enkelte graves fortløbende numre (p. 86 ff.).

Hvad kjønsbestemmelserne angår, da ere disse foretagne efter de almindelige regler og ere selvfølgelig behæftede med den usikkerhed, som følger af, at ingen af legemets knogler viser absolut sikre kjønsmærker. Men alligevel giver dog den samlede sum af de enkeltvis ikke absolute kjønsmærker nogenlunde pålidelige resultater. Nu viser det sig ved den endelige, samlende optælling, at mine gennem årene, efter samme norm foretagne kjønsbestemmelser, der hele tiden kun har opført de ret sikre ben som mands-, respektive kvindekogler, medens de usikre have fået betegnelsen v — voxen, have givet langt færre kvindelige individer end mandlige. Men samtidig viser også materialets afsluttende bearbejdelse, at de knogler, hvis kjønsmærker vare således, at de kunde henvise dem både til mands- og til kvindesiden, og som jeg derfor havde henført til voxengrupperne, at disse »voxne ben« i det overvejende antal af enkeltbestemmelserne retteligen burde være blevne henførte til kvindekoglerne. Der vil senere, hvor vi møde antydninger, som synes at vise dette, blive gjort opmærksom derpå.

Det samlede antal individer fra alle de 81 grave er da mindst 616, bestemte som 229 mænd, 115 kvinder, 111 voxne og 161 børn. Regnes nu kvinder og voxne sammen som kvinder, få vi 229 mænd og 226 kvinder eller omtrent lige mange mænd og kvinder.

Men selv kun de 115 kjønsbestemte kvinder repræsentere et så stort antal — og det samme gjælder de 161 børn —, at dette bestemt peger hen på, at gravskiken for kvinderne har været den samme som for mændene. Sikkert

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V. B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)
					Bredde- index	Højde- index	
I.	Børglum mose. N. M. 21297	1	B	14	73,2	70,2	—
II.	Hellested jættestue. Nat.	2	♂	c. 50	78,1	—	486
	Mus. 894	3-4	2 V	—	Fragm.		v
III.	Hellested enkeltgrave.	5	♀	20-25	77,8	72,8	h v 456
	A 18185—89	6	♂	25-30	81,5	72,2	v 462
		7	♂	c. 30	75,5	68,0	h 474
		8	♂	20	Fragm.		h v 505
		9	♂	c. 50	Fragm.		v Fragm.
IV.	Hammer jættestue.	10	♂	c. 50	80,9	—	—
	Nat. Mus. 21137—39	11	♀	c. 40	73,0	72,5	—
		12	♂	V	83,7	78,5	—
		13	♂	V	Fragm.		—
V.	Frederiksgave. I gravhøj.	14	♂	V	73,6	—	—
	N. M. 19573	15	V	c. 50	—	—	—
		16	♀	c. 20	—	—	—
		17	B	7	—	—	—
		18-18 bis	2 V	—	—	—	—
VI.	Baggesvogn. Gravkiste.	19	♂	50-60	73,8	—	—
	Nat. Mus. 19178						
VII.	Skårup mose. N. M. 19800	20	B	c. 14	80,5	76,4	—
VIII.	Flinterup jættestue. N. M.	21	♀	V	73,7	—	—
	17320, 24. 25	22	♂	40-50	Fragm.		—
		23	B	c. 1	Os frontis		—
IX.	Listrup jættestue. Nat.	24	♂	c. 30	73,9	72,0	—
	Mus. 7980	25	♂	c. 40	Fragm.		—
		26	♀	c. 25	Fragm.		—
X.	Skals jættestue. N. M. 9496	27	B	7	83,8	75,4	—
XI.	Merløsegård. N. M. 9277	28	V	—	77,7	—	—
XII.	Ølby. N. M. 14295	29	♀	V	86,1	—	—
XIII.	Havnsø jættestue. N. M.	30	V	—	73,8	—	—
	13148						
XIV.	Brønshøj jættestue. A 5160	31	♂	40-50	83,5	74,1	—

(Fibia)	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger	
	L	L						♂ = Mand	CMT = Cro Magnon
								♀ = Kvinde	AT = Avegny
								V = Voxen	OFT = Orrony Furfoz
								B = Barn	MT = Møn.
								L = Længde	BT = Borreby Typ.
2	—	—	1	1	—	÷	—		
2	—	—	—	—	1740*	—	CMT		
4	h 326	255	1	1	1670*	÷	—	Grav F	
2	v 326	273	1	1	1670*	÷	—		
2	h 326	242	1	1	1680*	÷	OFT	Grav E, b	
3	v 335	249	1	1	1720*	÷	CMT	Grav E, a	
0	h 350	284	1	1	1780*	÷	—	Grav A	
gm. h	Fragm.	—	1	1	—	+	—	Grav B	
	—	—	—	—	—	—	—		
	—	—	—	—	—	—	CMT		
	—	—	—	—	—	—	OFT		
	—	—	—	—	—	—	—		
	—	—	—	1	—	÷	CMT		
	—	—	1	1	—	÷	—		
	—	—	—	1	—	÷	—	♀ bækken	
	—	—	—	1	—	÷	—		
	—	—	—	2	—	÷	—		
	—	—	—	—	—	+	—		
	—	—	—	—	—	—	AT		
	—	—	1	—	—	÷	—		
	—	—	—	—	—	—	AT		
	—	—	1	1	—	÷	—		
	—	—	—	—	—	—	—		
	—	—	—	—	—	—	CMT		
	—	—	—	1	—	÷	—		
	—	—	—	1	—	+	—		
	—	—	1	—	—	+	—		
	—	—	—	—	—	—	—		
	—	—	—	—	—	—	OFT		
	—	—	—	—	—	—	—		
	—	—	1	1	—	÷	OFT		

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L	Indmål Indmål
					Bredde- index	Højde- index		
XV. XVI.	Brønhøj jættestue (forts.)	32	♂	30-40	72,0	73,5	—	—
		33	♂	c. 25	71,8	71,8	—	—
		34	♂	V	77,0	—	—	—
		35	♂	V	Os frontis		—	—
	Flyng gravkiste. A 5205	36	♂	30-40	81,8	—	—	—
		37	♂	c. 40	76,8	73,6	—	—
		38	♀	c. 30	78,8	—	—	—
		39	♀	c. 25	74,1	77,0	—	—
	Falshøj jættestue. A 4193	40	♂	c. 30	82,0	76,5	—	—
		41	♂	50-60	79,1	—	^h Fragm.	—
XVII.	Toftehøj jættestue. A 1605—21	42	♂	40-50	Fragm.		^h Fragm.	—
		43-44	2 V	Fragm.		2 ^v Fragm.	—	—
		45	B	c. 5	Fragm.		—	—
		46	♀	V	—	—	^h 428 (v)	—
		47	♀	V	—	—	^h 435 (v)	—
		48	♀	V	—	—	^h 402 (v)	—
		49	♂	V	—	—	^h 470 (v)	—
		50	♂	V	—	—	^h 450 (v)	81,
		51	♀	V	—	—	^h 435 v	82,
		52	B	8-9	—	—	^h 285	epif la
XVIII.	Bidstrup jættestue. A 1172—1231	53	B	c. 14	—	—	^h 386 v	epif la
		54	B	c. 7	—	—	^h 250 v	epif la
		55	♂	40-50	80,0	76,0	—	—
		56	♀	c. 20	70,8	75,2	—	—
		57	♂	c. 50	71,2	70,2	—	—
		58	♂	c. 22	79,8	80,4	—	—
		59	♂	50-60	75,1	75,1	—	—
		60	♂	c. 40	74,1	75,2	^h 484 v	84,

(sat).

Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjaebe (Maxil. sup.)	Underkjaebe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
			1		÷	CMT	
		1	1		÷	CMT	
						CMT	
		1	1		÷	MT	
						CMT	
		1			÷	AT	
		1			÷	CMT	
		1			÷	MT	
							Os petros. dext.
		1	1		÷		Os petros. dext.
							2 Ossa petros. dext.
				1565			Der findes i alt af højre
				1580			femura 5 hele og 2 frag-
273	205			1510			menter; af venstre femura
^v							1 helt og 9 fragmenter.
^h 354	270			1710			Alle af voxne.
324				1660			
^v				1590			
							Clavicula L 102. Epifyseløst
							Epifyseløst
							Epifyseløst
		1	1		÷	MT	
	237	1	1	1560	+	CMT	
406		1	1	1760	+	CMT	
		1	1		+	CMT	
340	277	1	1	1700	÷	CMT	
^v							
^h 342	264	1	1	1730*	+	CMT	
	295						

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L	Index
					Bredde- index	Højde- index		
XIX.	Bidstrup jættestue. (forts.)	61	♂	c. 50	82,6	—	^v 447	
		62	♂	c. 25	Kalot		—	
		63	♂	c. 30	Fragm.		—	
		64	V	50-60	Fragm.		—	
		65	B	c. 7	Fragm.		—	
		66	♂	c. 30	Fragm.		—	
		67	♂	c. 25	—	—	—	
		68-69	2 V	c. 30	—	—	—	
				c. 50	—	—	—	
		70	♀	c. 22	—	—	—	
		71	B	c. 3	—	—	—	
		72	B	c. 2	—	—	—	
		73	♀	40-50	—	—	—	
		74	♂	50-60	70,0	—	—	
XX.	Kulby jættestue. A 8367	75	♂	c. 25	76,5	77,0	^v 475	
		76	♂	40-50	80,0	77,6	440	
		77	♀	60 <	—	—	^h 430	9
		78	B	c. 15	Fragm.		—	
		79	♂	50-60	Fragm.		Fragm.	
		80	♂	V	Fragm.		Fragm.	
		81	V	—	Fragm.		^h 402	
		82	V	—	Fragm.		^h _v Fragm.	
		83-86	4 V	—	—	—	^h _v 4 Fragm.	
				—	—	—	^v Fragm.	^{epit} _{la}
		87	B	c. 3-4	—	—	^v Fragm.	
		88	♂	c. 50	79,4	75,4	^h _v 450	8
XXI.	Toftum mose. A 8392	89	♀	c. 20	75,9	70,1	—	
		90	B	c. 12	82,6	74,8	—	
XXII.	Fannerup Kjmd. A 8786	91	♂	c. 50	76,9	78,0	—	

at).

Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
—	—	—	1	1650	÷	MT	
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	1	1	—	÷	—	
—	—	1	1	—	÷	—	
—	—	1	1	—	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	2	—	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	—	—	—	—	
—	—	1	1	1700	÷	—	
—	—	1	1	1650	÷	MT	
322	—	—	1	1585	÷	—	Fossa olecrani perforeret
epifyseløst	—	—	1	—	+	—	
—	—	1	—	—	÷	—	
—	—	—	—	—	—	—	
312	—	—	—	1500	—	—	Fossa olecrani perforeret
—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	
^h 310	240 265	1	1	1660*	+	CMT	
^v 305	235 260	1	1	1555*	÷	CMT	
—	—	—	—	—	÷	—	
—	—	1	1	—	÷	CMT	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L	
					Bredde- index	Højde- index		
XXIII.	Orms høj jættestue. A 3834	92	♂	c. 50	69,1	—	^h Fragn.	
		93	♀	40-50	74,4	—	^h Fragn.	
		94	V	—	Os frontis Fragn.		—	
		95	♂	—	Os frontis Fragn.		^h 432 _v	
		96	B	c. 10	Fragn.		—	
XXIV.	Tjæreby jættestue. A 10887—962	97	B	c. 7	—	—	—	
		98	B	8-9	85,6	—	—	
		99	♂	25-30	76,5	74,5	^h 495	
		100	♀	c. 25	76,4	71,2	^h 400 _v	8
		101	B	7-8	75,6	74,4	_v 250	
		102	♂	V	Fragn.		—	
		103	B	6-7	Fragn.		^h 233 _v	
		104	♂	c. 30	—	—	—	
		105	♂	c. 25	—	—	—	
		106	♂	c. 40	—	—	—	
		107	♀	—	—	—	—	
		108	B	7-8	—	—	—	
		109	B	5-6	—	—	—	
		110	V	—	—	—	^h Fragn.	
		111	B	c. 3	—	—	—	
		112	♀	V	—	—	^h Fragn. _v	
		113	B	10-12	—	—	_v 305	
		114	♂	V	—	—	—	
XXV.	Egby jættestue. A 1053—61	115	♂	c. 25	76,1	—	—	
XXVI.	Udby jættestue. Nat. Mus. 1469	116	♀	50-60	83,8	77,8	—	
		117	♂	40-50	82,8	77,6	—	
		118	♀	30-40	73,0	72,4	—	

tsat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna & Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
195	—	—	—	—	1750	—	CMT	
	—	—	—	—	—	—	CMT	
	—	—	—	—	—	—	—	
v 334	—	—	—	—	1650	—	—	Fossa olecrani perforeret
	—	—	—	—	—	—	—	
	—	—	—	—	—	—	—	Fibula 195 epifyseløst
	—	—	1	—	—	÷	—	Hydrocephalus
gm. 350	260	1	1	1750*	÷	CMT	Sut. frontal. med. åben	
v 285	295	1	1	1550*	÷	AT	LN. 99, 100, 101 og 103 i	
h 285	212	1	1	—	÷	—	øverste lag i gruppe	
v 195	245	1	1	—	÷	—	Alle epifyseløste	
h 195	—	—	—	—	—	—	—	
h 175	152	1	1	—	÷	—	—	Clavicula 95. Alle epifyse-
gm. 175	Fragm.	1	1	—	÷	—	—	løste
	—	—	1	—	÷	—	—	
	—	—	—	1	÷	—	—	
	—	—	—	1	÷	—	—	
	—	—	—	1	÷	—	—	
	—	—	—	1	÷	—	—	
h 170	—	—	—	1	—	—	—	Clavicula 87, Os ilei H. 75.
v 170	—	—	—	—	—	—	—	Alle epifyseløste
gm. —	—	—	—	—	—	—	—	
	—	—	—	—	—	—	—	Scapula
390	—	—	—	—	1680	—	—	
230	epifyseløste	—	—	—	—	—	—	
h 400	276	—	—	—	1730*	—	—	Skelet i gangen. Os sacrum
	—	1	—	—	—	÷	—	B. 119
	—	—	—	—	—	—	OFT	
	—	—	—	—	—	—	MT	
	—	—	—	—	—	—	CMT	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)	Index tibiae
					Bredde- index	Højde- index		
XXVII.	Udby jættestue (forts.)	119	B	7-8	77,8	75,0	—	—
		120	B	14-16	74,7	75,2	—	—
		121	♂	30-40	80,2	80,0	—	—
		122	B	c. 16	77,4	79,7	—	—
		123	♂	c. 40	73,9	75,5	—	—
	Stege jættestue. Anato- misk samling: XXVII, XXVIII og XXIX	124	♂	25-30	76,4	79,4	—	—
		125	♂	40-50	82,0	80,2	—	—
		126	♀	c. 40	77,1	73,2	—	—
		127	♂	50-60	76,1	66,0	—	—
		128	♀	c. 25	84,1	—	—	—
XXVIII.	Fuldbys; gravhøj.	129	♀	25-30	82,8	81,1	—	—
XXIX.	Rørby jættestue	130	♀	c. 50	75,7	70,8	—	—
		131	♂	40-50	73,8	—	—	—
XXX.	Næs jættestue. Nat. Mus. 4630	132	♀	V	68,8	73,7	^h 425 _v	81
		133	♂	c. 50	77,8	—	^h 452 _v	81
		134	♂	30-40	72,2	74,7	^h 465 _v	81
		135	♂	c. 30	79,8	77,6	^(h) 500 _v	81
		136	♂	30-40	84,1	81,8	^v Fragm.	—
		137	♀	c. 20	Kalot		^h 390 _v	81
		138	V	—	—	—	^h Fragm. _v	—
		139-45	7 V	—	—	—	^v 7 Fragm.	—
		146	V	—	65,0	—	—	—
		147	♀	V	Tecafragm.		—	—
XXXI.	Frelsvig dyssekammer. Nat. Mus. 6272	148	♂	V	Os frontis Fragm. af tecca		—	—
		a 149	♂	V	75,6	—	—	—
		150	♂	c. 30	77,1	—	—	—
		151	V	—	Os occip. sin Os bregmat.		—	—
		152	V	18-20	Os occipit. sin. fragm.		—	—
XXXII.	Frelsvig langdysse med 2 jættestuer, a & b.	a 149	♂	V	75,6	—	—	—
		150	♂	c. 30	77,1	—	—	—
		151	V	—	Os occip. sin Os bregmat.		—	—
		152	V	18-20	Os occipit. sin. fragm.		—	—

sat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
	—	—	1	—	—	÷	—	
	—	—	1	—	—	÷	—	
	—	—	1	—	—	÷	MT	
	—	—	1	—	—	÷	—	
	—	—	1	1	—	÷	AT	
	—	—	1	—	—	÷	MT	
	—	—	1	—	—	÷	MT	
	—	—	1	—	—	÷	CMT	
	—	—	1	1	—	÷	AT	
	—	—	1	—	—	÷	OFT	
	—	—	1	—	—	÷	OFT	
	—	—	—	—	—	—	CMT	
	—	—	—	—	—	—	CMT	
	—	—	—	—	1565	—	—	
^b 333	—	—	—	—	1670	—	—	
—	270	1	—	—	1690	÷	CMT	Trepanation (helet)
—	—	1	—	—	1760	+	AT	
—	—	—	—	—	—	—	OFT	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	1640	—	—	Rachitisk femur
—	—	—	—	—	—	—	—	{ Der findes 11 højre og 14
—	—	—	—	—	—	—	—	venstre femura
—	—	—	—	—	—	—	AT	D. ant. post. 208
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	1	—	—	÷	CMT	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	1	—	÷	—	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)
					Bredde- index	Højde- index	
	Frelsvig langdysse (forts.)	b 153	♀	20-25	73,5	72,4	v 444
		154	♀	V	—	—	—
XXXIII.	Brejninge jættestue. Nat. Mus. 18594	155	♂	50-60	77,6	81,7	—
XXXIV.	Borreby jættestue. Nat. Mus. 18579	156	♀	V	77,7	—	—
		157	B	14-16	83,9	76,4	^h 405 v
		158	♂	30-40	81,7	77,7	—
		159	♀	40-50	74,1	77,5	—
		160	♂	20-25	78,0	73,6	—
		161	♂	40-50	75,0	73,3	—
		162	♀	25-30	77,2	76,1	^h 434
		163	♀	V	81,4	77,5	^h 413
		164	♂	40-50	75,5	—	—
		165	♂	c. 20	76,0	78,8	^h 420
		166	♂	V	84,8	84,8	—
		167	♀	40-50	76,0	74,5	—
		168	♂	c. 25	78,2	78,2	—
		169	♂	20-25	76,8	74,7	—
		170	♂	c. 30	78,2	78,2	—
		171	♂	25-30	77,0	79,2	—
		172	♀	c. 25	84,7	75,8	—
		173	B	14-16	81,4	73,2	—
		174	♂	25-30	79,1	80,2	—
		175	♂	40-50	79,8	75,4	—
		176	♀	25	76,7	74,0	—
		177	♂	20-25	83,8	83,8	—
		178	♂	30-40	80,8	72,8	—
		179	B	2-3	76,9	—	—
		180	B	7-8	80,8	77,9	—
		181	♂	30 40	82,0	78,3	v 455

tsat).

Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger	
Artura sup. pelvis: ant. post. 111. obliqva 126		1	—	1600	÷	CMT	Mærket —	Os coxæ dext. L 220 Os sacrum { L 134 B 124
Art. sup. pelvis: ant. post. 110. obliqv. 116.		—	—	—	—	—	—	Os coxæ dext. L 212 Os sacrum L 128
—	—	1	—	—	+	CMT	—	
—	—	—	—	—	—	CMT	XXVI	
^b 295	—	1	1	1610*	÷	—	XI	Femurs nederste epifyse afløst og begge humeri
—	—	1	—	—	+	OFT	XVIII	Sveden
—	—	1	1	—	+	AT	XXI	
—	—	1	—	—	÷	CMT	XX	
—	—	—	—	—	—	CMT	XXVI	
—	—	1	—	1580	÷	AT	XXIII	
—	—	—	—	1540	—	OFT	XXX	Åben pandesøm
—	—	—	—	—	—	CMT	XXXI	
—	—	—	—	1610	—	CMT	XXIX	Exostosis. oss. front.
—	—	—	—	—	—	OFT	XXV	
—	—	1	1	—	+	CMT	XV	
—	—	1	1	—	÷	BT	V	Antydet issekam
—	—	1	1	—	÷	CMT	IV	Antydet pande-issekam. Sut. sagital. begyndt ud- slettet
—	—	1	1	—	÷	CMT	I	Issekam antyd.
—	—	1	1	—	÷	CMT	VII	Issekam antyd.
—	—	1	1	—	÷	OFT	XVII	Åben pandesøm
—	—	1	1	—	÷	—	XIX	
—	—	1	1	—	÷	BT	II	Issekam antyd.
—	—	1	1	—	+	BT	IX	Sveden lidt
—	—	1	—	—	÷	AT	XXIV	
—	—	1	1	—	÷	BT	VIII	Issekam antyd., lidt sve- den
—	—	1	1	—	÷	BT	III	Issekam antyd. Exostosis
—	—	—	—	—	—	—	XXVIII	oss. front.
—	—	1	1	—	÷	—	VI	
—	—	1	1	1700*	+	BT	X	Rachit. tibiæ

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)	
					Bredde- index	Højde- index		
	Borreby jættestue (forts.)	182	♂	40-50	76,5	76,0	—	
		183	♂	50-60	76,0	77,1	—	
		184	♀	50-60	79,6	74,4	—	
		185	♂	40-50	71,4	71,4	^h 557	
		186	♀	c. 30	76,5	76,5	—	
		187	V		Os frontis fragm.		—	
		188	B	5-6	Os frontis		—	
		189	♂	30-40	Fragm.		—	
		190	B	c. 16	Fragm.		—	
		191	B	c. 7	Fragm.		—	
		192	B	c. 2	—	—	—	
		193	B	1	—	—	—	
		194	B	14-16	—	—	—	
		195	B	7	—	—	—	
XXXV.	Bispebjerg gravkiste. A 6987	196	♂	30-40	77,6	75,9	—	
XXXVI.	Borre jættestue. Nat. Mus. 4901—02	197	♂	30-40	74,4	73,9	^h 490 _v	8
		198	♂	40-50	68,6	—	—	
		199	♂	c. 40	—	—	—	
XXXVII.	Skovgaard jættestue. Nat. Mus. 17306	200	♂	30-40	77,9	74,7	^h 460	
		201	♂	50-60	71,6	68,0	^h 471	
		202	♂	c. 30	76,7	76,7	—	
		203	♂	c. 25	Kalot fragm.		—	
		204	♀	V	Os frontis		—	
		205	♂	V	Os frontis		—	
XXXVIII.	Uggerslev II jættestue. A 11125—202	206	♂	25-30	78,4	74,4	^h 457	8
		207	♀	c. 25	77,7	73,9	—	
		208	♂	40-50	Fragm.		—	
		209	♀	60<	Fragm.		^v 372	
		210	♂	c. 40	Fragm.		—	

tsat).

Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger	
							Mærket	
—	—	1	—	—	+	CMT	XII	
—	—	1	—	—	+	CMT	XIV	
—	—	1	1	—	÷	CMT	—	Issekam antyd.
—	—	1	—	1970	÷	CMT	XXII	
—	—	1	—	—	÷	AT	XIII	Fract. nasi
—	—	—	—	—	—	Bor- reby	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	Der findes 5 store mand- lige bækkener, komplette med stærke muskelspor, 2 spinkle kvindelige bæk- kener
—	—	—	1	—	÷	—	—	
—	—	—	1	—	÷	—	—	
—	—	—	1	—	÷	—	—	1 stærkt forbenet cartilago thyreoidea
epifyseløst	—	—	1	—	÷	—	—	En stor mængde svedne ben af mindst 5 individer
—	—	—	1	—	÷	—	—	
—	—	—	1	—	÷	—	—	
—	—	—	1	—	÷	—	—	
—	—	1	—	—	÷	CMT	—	
352	285	1	1	1760*	÷	AT	—	Rachitisk krummet tibia. Fibula 390
—	—	1	1	—	÷	CMT	—	Issekam antydet
—	—	—	1	—	÷	—	—	
—	264	1	—	1670	÷	AT	—	
—	—	1	—	1690	÷	CMT	—	Fractura nasi
—	—	1	1	—	÷	CMT	—	
—	—	—	1	—	÷	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	1	1	1670	÷	AT	—	
—	—	1	1	—	÷	AT	—	
—	—	1	—	—	÷	—	—	
—	—	1	—	1440	÷	—	—	
—	—	—	1	—	÷	—	—	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L	Index tibio-
					Bredde- index	Højde- index		
XXXIX.	Uggerslev II jættest. (forts.)	211	B	<1/12	—	—	^h 81 _v	
		212	B	<1/12	—	—	^h 87	
		213	B	2-3	—	—	—	
	Hasmark jættestue. A 8491—99	214	B	4-5	—	—	—	
		215	♂	40-50	Kalot		—	
		216	B	c. 14	Os frontis fragment.		^h Fragm.	
		217	V	—	Fragm.		^h Fragm.	
		218	♂	c. 30	Fragm.		^h Fragm.	
		219	♂	c. 40	Fragm.		^h Fragm.	
		220	♂	—	—	—	^h 447	
		221-22	2 V	—	—	—	^h 2Fragm.	
		223	B	10-12	—	—	_v Fragm.	
		224	B	8-9	—	—	_v Fragm.	
	XL Rødby jættestue. A 11122—23	225	♂	V	75,5	—	—	
		226	♀	V	75,8	—	—	
XLI	Steenstrup jættestue. A 11557	227	♀	40-50	72,2	72,2	—	
		228	♂	c. 30	79,3	76,5	—	
		229	♂	30-40	74,7	70,5	—	
		230	♂	40-50	70,7	—	—	
XLII	Klemensker jættestue	231	B	8-10	73,8	71,1	^h 275 _v	
XLIII	Holbæk ladegård grav- kiste. A 15372—77	232	♂	c. 50	73,2	78,6	^h Fragm.	
		233	♀	c. 25	74,2	73,6	^h 474 _v	87
		234	♀	20-25	75,2	—	^h 380 _v	
XLIV	Kjærby. Høj; Undergrav Forsinge jættestue	235	♂	c. 25	84,7	84,7	—	
XLV		236	♂	c. 30	79,2	75,7	—	
		237	♂	c. 20	84,2	83,6	—	
XLVI	Kassemose Kjmd.	238	♂	40-50	^h 435 _v	75,1	^h 327 _v	^h 32 _v

tsat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcarics	Typ	Anmærkninger
h v 60		Alle epifyseløste				—	—	Clavicula 52
h v 77		Begge epifyseløste				—	—	
111		Begge epifyseløste				—	—	
—		122	—	—	—	—	—	Fibula 138. Alle epifyse- løste
—		—	1	1	—	÷	—	
—		—	—	1	—	÷	—	
—		—	—	—	—	—	—	
—		—	—	1	—	÷	—	
—		—	—	1	—	÷	—	
—		—	—	—	1660	—	—	
—		—	—	—	—	—	—	
—		—	—	—	—	—	—	
—		—	—	—	—	—	AT	
—		—	—	—	—	—	—	
—		—	1	—	—	÷	CMT	
—		—	1	1	1750	÷	CMT	
—		—	—	1	—	÷	CMT	
—		—	—	1	—	÷	AT	
h v 200		160 & 165	1	1	—	÷	—	Alle epifyseløste
gm. h v Fragn.		250 280	1	1	1710*	+	CMT	Ostitis oss. frontis
15 v 335		277	1	1	1700*	÷	CMT	
epifyseløst		—	1	1	1560*	÷	CMT	
—		—	1	1	—	÷	OFT	
—		—	1	—	—	+	OFT	
—		—	1	1	—	÷	OFT	
—		—	1	1	1630*	÷	OFT	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L
					Bredde- index	Højde- index	
XLVII.	Mandemarke jættestue. A 20568—654	239	♂	c. 50	74,7	72,1	^v 490
		240	♀	V	Kalot		^h 414
		241	♀	40-50	Kalot		^h 430
		242	B	14-16	Teca		^v 393
		243	♂	V	Fragm.		^h _v 450
		244	♂	40-50	Kalot fragm.		^h 460
		245	V	—	Fragm.		^v 400
		246	♂	c. 25	Fragm.		—
		247	♀	< 30	Fragm.		^h _v 410
		248	♂	25-30	Fragm.		^h _v Fragm.
		249	V	—	Fragm.		^h 405
		250	♂	c. 50	Fragm.		—
		251	♂	c. 50	Fragm.		—
		252	♂	V	Fragm.		—
		253	B	8-10	Fragm.		—
		254	♂	c. 20	Fragm.		—
		XLVIII.	Pilegården gravkiste. A 20982	255-58	4 V	4 forskjell. fragm. af kranier til 4 indiv.	
259	♂			25-30	76,9	—	^h _v 475
260	♂			V	73,0	—	^h _v Fragm.
261	♂			c. 40	Fragm.		^v Fragm.
262	♂			c. 40	Fragm.		^v Fragm.
263	♀			c. 25	Fragm.		—
XLIX.	Nørregård jættest. Gangen	264	♂	V	Kalot		^h _v Fragm.
		265	♂	40-50	72,5	71,0	^h _v 454

tsat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legems højde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
—	—	—	1	1	1740	÷	CMT	
—	—	—	1	1	1560	÷	—	
—	—	—	1	—	1570	÷	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
^h 323	—	—	—	—	1660	—	—	
^h 327 _v	—	—	—	1	1660	÷	—	
—	—	—	—	—	1530	—	—	
—	—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	—	1	1575	÷	—	
^h 325	—	—	—	1	1650	÷	—	
^h 286	—	—	—	1	1520	+	—	
—	—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	1	1	—	÷	—	Abnormt tandfrembrud, en fortand gennem ganen
—	—	—	—	—	1520	—	—	
^h 344 _v	—	—	1	1	1720*	÷	—	Exostosis tibiæ
^h 350	—	—	—	—	1720	—	—	
^v 335	—	—	1	1	1675	÷	—	
—	—	—	1	1	—	÷	—	
—	—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	Fractura oss. front. sin.
^h 320 _v	232 256	—	1	1	1650*	+	CMT	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L	Indenl. skulder
					Bredde- index	Højde- index		
L.	Nørregård jættest. (forts.)	266	♂	50-60	79,2	—	^h 455 _v	80
		267	V	< 20	Fragm.		—	—
		268	♀	25-30	Os frontis fragm.		^h Fragm. _v	—
		269	♀	c. 40	Fragm.		—	—
		270	♀?	V	Fragm.		_v Fragm.	—
		271	V	18-20	Fragm.		^h 354	ne
		272	♀?	c. 30	Fragm.		^h Fragm. _v	—
		273	B	14-16	—	—	_v Fragm.	—
	Græse gravkiste. A 22932—41	274	♀	30-40	80,4	—	_v 435	—
		275	♂	c. 25	—	70,8	_v Fragm.	—
		276	♀	20-22	81,8	79,0	^h 430 _v 434	—
		277	♂	V	—	—	—	—
		278	V	—	—	—	v. os ilei	—
		279	B	10-12	—	—	^h Fragm.	81
		280	♂	18-20	—	—	^h 465 _v	75
		281	V	—	—	—	Fragm.	—
LI.	Grimstrup gravkiste. A 24290—94 (Alstedgård)	282	♂	50-60	81,0	83,2	^h 474 _v	86
		283	♂	c. 25	79,1	—	^h 453 _v	84
		284	♂	c. 50	76,5	—	^h 460 _v	—
		285	♂	c. 30	78,9	—	_v 477	83
		286	♂	c. 40	Fragmenter omtr. kompl.		^h 480	—
		287	♂	18-20	Fragm.		^h Fragm. _v 438	ned

Overarm (Humerus)		Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkæbe (Maxil. sup.)	Underkæbe (Maxil. inf.)	Legems højde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
320	—	—	1	—	1660*	÷	—	
—	—	—	1	—	—	÷	—	
h v Fragm.	—	—	—	1	1600	÷	—	Åben pandesøm
m. —	—	—	1	—	—	÷	—	
m. —	—	—	—	1	—	÷	—	
lyse afløst	—	—	—	—	—	—	—	
m. h Fragm.	—	—	1	—	—	÷	—	
h Fragm.	—	—	—	—	—	—	—	
h v 291	Fragm.	—	1	1	1565*	÷	—	
—	277	—	1	—	1720*	÷	—	
h v 315	238 257	—	1	1	1580*	÷	OFT	Scoliosis lumbo-sacralis
h v 320	—	—	—	—	1630	—	—	
Fragm.	—	—	—	—	—	—	—	
de epifyseløst	—	—	—	—	—	—	—	
h v 340	280	—	—	—	1680*	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
h v 353	270 295	—	1	1	1730*	÷	OFT	Issekam antydet. Spondy- lit. ossif. simplex af 5 v.
h v 335	—	—	1	1	1670*	÷	—	lumbal. Fract. ulnæ
m. h 341	250	—	—	1	1680*	÷	—	50 løse tænder, af hvilke 1 I store mol. carieret
h 340	250	—	—	1	1700*	÷	—	
—	—	—	1	—	1710*	÷	—	
epifyse afløst	—	—	1	1	1600*	÷	—	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L
					Bredde- index	Højde- index	
LII.	Grimstrup gravk. (fortsat)	288	♀	c. 60	—	—	^h 430
		289	♂	V	—	—	^h Fragn. _v
	Gjerlev gravkiste. (Esrumgård)	290	♂	V	74,0	—	_v 500
		291	♀	30-40	Fragn.		^h 430 _v
		292	♂	c. 25	Fragn.		_v 500
		293	V	ung	Fragn.		^h Fragn. _v
		294	♀	25-30	80,0	84,0	^h 444 _v
		295	♂	V	—	—	—
		296	♂	30-40	Fragn.		^h Fragn. _v
		297	♀	60<	Fragn.		^h 440 _v
		298	V	ung	—	—	—
		299	♂	40-50	Fragn.		^h 481
		300	♂	20-25	73,0	—	^h 492 _v
LIII.	Budsene jættestue	301	V	—	—	—	—
		302	♀	40-50	Fragn.		_v 430
		303	V	—	Svedne Kraniefragn.		
		304	V	—	Svedne Epistropheus		
		305	B	2-3	Atlas og r		
		306-308	3 V	—	3 Marg. suprac		
		309	♂	< 30	Fragn.		^h Fragn.
		310	♂	60<	Fragn.		^h Fragn. _v
		311	♂?	V	Fragn.		—
		312	♀	20-80	Fragn.		^h 390 _v

tsat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
—	—	—	1	1	1570	÷	—	Myositis ossif. musculi solei
—	—	—	—	—	—	—	—	289 lå udenfor kisten
^h Fragn.	—	—	—	—	1710*	—	CMT	Spondylit. ossif. simpl. lum- bal.
^v 340	—	—	1	1	1570*	÷	—	
Fragn.	—	—	1	1	1750*	÷	—	
^h Fragn.	—	—	—	—	—	—	—	
^v 313	—	—	1	1	1590*	÷	MT	
^h 378	—	—	—	—	1840	—	—	
^v —	—	—	1	—	1680	÷	—	
^h 310	—	—	1	1	1580	÷	—	
^v Fragn.	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	1	1	1710*	÷	—	Det østlige skelet D. ant. post. max 204
—	—	—	1	—	1740*	÷	—	Det mellemste skelet
— + venstre talus er alt hvad er bevaret af								Det vestlige skelet
—	—	—	—	—	1570*	—	—	Det sydlige skelet. Isse- kam antydet
^h højre ulna	} ikke ligbrand				—	—	—	
^v ulna					—	—	—	
—; ikke ligbrand					—	—	—	
— mængde andre benfragn.;					—	—	—	
—								
^h Fragn.	—	—	—	1	—	—	—	Femur og tibia stærkt ra- chitisk krummede. Tibia
Fragn.	—	—	1	1	—	—	÷	har Index platycnem. 54,1
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	1	1470	—	+	Femur og tibia rachitisk krummede. Tibia index platycnem. 60,0

Gravens art og sted	Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L
				Bredde- index	Højde- index	
LIV. Budsene jættestue (fortsat)	313	♀	30-40	Fragm.		^h Fragn.
	314	♂	30-40	Fragm.		—
	315	♀?	c. 25	—	—	—
	316	B	12-13	—	—	^h 340
	317	♀	c. 18	—	—	—
	318	B	c. 10	—	—	—
	319	♂	<20	Fragm.		^h Fragn.
	320	♂	V	—	—	^h Fragn.
	321	B	14-15	—	—	—
	322	♀	V	—	—	—
	323	B	c. 1	—	—	—
	324	♂	V	Os frontis fragm.		—
	325	♀	30-40	Fragm.		^h _v Fragn.
	326	V	18-20	—	—	—
	327	♂	25-30	76,0	—	^h 470
	328	♂	30-40	Fragm.		^h Fragn.
	329	♂	25-30	Fragm.		^h Fragn.
	330	♂	50-60	Fragm.		^h Fragn.
	331	♂	40-50	Fragm.		^h Fragn.
	332	♂	V	Fragm.		^h Fragn.
LIV. Hulhøj (Viksø) jættestue. A 20258	333	♀	c. 25	Fragm.		^h Fragn.
	334	V	—	Fragm.		^h Fragn.
	335	V	c. 25	Fragm.		^h Fragn.
	336	V	c. 25	Fragm.		^h Fragn.

tsat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Anmærkninger
	—	—	—	1	—	÷	Femur og Tibia rachitisk krum- mede
	—	—	1	—	1650	÷	
	—	—	1	1	—	÷	
	—	—	—	—	—	—	
	epifyseløst	—	—	—	c.1530	—	Os ilei dext.
	—	—	—	—	—	—	
^h 267 _v	—	—	1	1	1530	÷	Øverste humerus epifyse afløst
_v 330	—	—	—	—	1660	—	
—	—	—	—	1	—	÷	
^h 308	—	—	—	—	1570	—	Clavicula dext. & sin.
—	—	—	—	—	—	—	Clavicula dext. & sin.
—	—	—	—	—	—	—	
_v Fragn.	—	—	—	1	—	+	
epifyseløst	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	1	1690	÷	
—	—	—	1	—	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
_v 280	—	—	—	1	1480	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Ålder	Kraniets		Lårben (Femur) L
					Bredde- index	Højde- index	
LV.	Hulhøj jættestue (fortsat)	337	V	—	—	—	^h Fragn.
		388	V	—	—	—	^h Fragn.
		339	♀	c. 25	—	—	^h Fragn.
		340	♀	30-40	—	—	^h Fragn.
		341	♂	18-20	—	—	^v Fragn.
		344	B	8-10	—	—	—
		345	B	4-6	—	—	—
		346	B	1-2	—	—	^h Fragn. ^v
		347	♂	40-50	63,6	69,1	Os
		348	♀	c. 30	72,2	70,0	^h Fragn. ^v
LVI.	Bonderup gravkiste	349	B	4-6	—	—	^h 220 ^v
		350	♂	30-40	81,1	75,2	^h 510 ^v
		351	♂	c. 30	Fragn.		^h 520 ^v
		352	♂	c. 30	Fragn.		^h 465 ^v
LVII.	Ubby jættestue. A 22219—21	353	♀	c. 40	Fragn.		^h 433 ^v
		354	♂	c. 50	84,6	82,8	—
		355	♀	V	—	—	^h 434
		356	B	5-7	Fragn.		—
		357	B	< 1/2	—	—	^v Fragn.
LVIII.	Kirkehelsinge jættestue. A 19507—9	358	B	16-17	—	—	—
		359	♂	50-60	80,2	—	—
		360	♂	30-40	84,8	82,1	^h Fragn. ^v

sat).

Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
—	—	—	1	—	—	—	
—	—	—	1	—	—	—	
—	—	—	1	—	÷	—	Abnormt frembrud af for-
—	—	—	1	—	—	—	tænderne
—	—	—	—	—	—	—	
^h Fragm.	epifyseløst	—	—	—	—	—	
^v Fragm.	epifyseløste	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	Clavicula dext. & sin.
—	—	1	—	—	+	CMT	Fract. cranii — Trepana- tion. Spondylit. ossific. an- chylopoiet.
^h 327	—	1	1	1630*	÷	CMT	
^h 160	—	—	—	—	—	—	Clavicula 88
^h Fragm.	—	1	1	1790	÷	MT	
^h 360	—	1	1	1840	÷	—	
^v 335	—	—	1	1670	÷	—	
^h 305	—	1	1	1590	÷	—	
—	—	1	—	—	+	MT	
—	—	—	—	1580	—	—	
—	^v Fragm.	—	—	—	—	—	Os ilei
—	—	—	—	—	—	—	En del svedne ben, ingen ligbrand
Caput epifyse	—	—	—	—	—	—	
^h Fragm.	—	—	—	—	—	—	
^h 370	—	1	1	1840*	÷	MT	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L
					Bredde- index	Højde- index	
LVIII a.	Kirkehelsinge jættestue (fortsat)	361	♂	20-22	Fragm.		^h Fragn. _v
		362	♂	25-30	Fragm.		—
		363	♂?	30-40	Fragm.		—
		364	♀	V	Fragm.		^h 400 _v
		365	B	14-16	Fragm.		Epif. nederst _v D. transv.
		366	B	c. 12	—	—	—
		367	B	c. 7	—	—	^h Fragn.
		368	B	c. 1	—	—	^h Fragn. _v
		369	B	< 1/2	—	—	Os pubis d.
		370	♀	V ung	74,2	—	_v Fragn.
LIX.	Greve gravkiste. A 11487—97	371	♂	c. 30	Kalot		—
		372	♂	20-25	Kalot		—
		373	♀	18-20	Fragm.		—
		374	B	c. 12	Fragm.		—
		375	B	c. 7	Fragm.		_v Fragn.
		376	B	c. 2	—	—	^h 200 _v ep sel
		377	B	8-9	Fragm.		^h 245
LX.	Hjortegårdene jættestue. A 5382	378	♂	25-30	c.78,0	c.75,0	_v 465 8
LXI.	Gundestrup jættestue	379	♂	c. 20	Fragm.		^h Fragn. _v
		380	♂	50-60	Fragm.		^h Fragn.

(nat).

	Overarm (Humerus) L	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben L	Overkæbe (Maxil. sup.)	Underkæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
m. h 342	—	—	1	1	1700*	÷	—	
—	—	245 268	—	1	1670	÷	—	
—	—	—	—	1	—	+	—	Atlas; Os ilei dext. & sin.
—	—	—	—	—	1510	—	—	Calcaneus dext. & sin.
—	—	—	1	—	—	÷	—	Os sacrum B 88. Os ilei & pubis sin., alle epifysel.
Fragn.	176	—	alle epifyseløste			—	—	Os sacrum B 85. Scap. dext. Clavicula
—	—	—	—	—	—	—	—	Talus dext.
m. epifyseløste	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	CMT	
Fragn.	Fragn.	—	1	1	—	÷	MT	
m. h 340	—	255 275	1	1	1680*	÷	—	Fungus duræ matris
—	—	Fragn.	—	—	—	—	—	Calcaneus & Talus h. & v.
—	—	—	—	—	—	—	—	
m. —	—	—	—	—	—	—	—	Os ilei H 71
—	—	—	—	—	—	—	—	
m. h 193	—	150 167	1	1	—	÷	—	Clavicula dext. & sin. 88 Costa I; Os ilei
—	—	—	1	1	1710*	÷	—	Retarderet tandbrud. Beg- ge visdomstænder ikke anlagte. Begge tibiæ ra- chitisk krummede
m. —	—	—	1	1	—	+	—	379, 380 og 381 lå i en grup- pe ved gangens sydside
m. —	—	—	—	1	—	÷	—	

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L	Indmål
					Bredde- index	Højde- index		
LXII.	Gundestrup jættest. (forts.)	381	♀	c. 40	Fragm.		^h Fragm.	-
		382	♂	c. 30	Fragm.		^h Fragm.	-
		383	♀	V	—	—	^h _v Fragm.	-
		384	B	6-8	—	—	—	-
		385-88	4 V	—	3 fragm.		^h 3 fragm.	-
		389	B	14-15	Fragm.		Fragm.	-
		390	B	c. 4	—	—	^h epifysis inf.	-
		391-97	7 V	—	—	—	^h _v 4 fragm.	-
	Sebber enk. grave i køk- kenmødding. Grav 3	398	♂	c. 40	Fragm.		^h Fragm.	-
		Grav 2	399	♀	50-60		^h _v Fragm.	-
		Grav 2	400	♂	c. 40		^h _v Fragm.	-
		Grav 3	401	♂	25-30		^h _v 465	-
		Grav 3	402	♀	c. 50		^h Fragm.	-
		Grav 3	403	V	—	—	^h Fragm.	-
		Grav 3	404	V	c. 25		—	-
		Grav 1	405	V	c. 25		Fragm.	-
LXIII.	Ølstykke langdysse. A 9680—81	Grav 4	406	♂	c. 25		^h _v 465	-
		406 bis = Grav 6	342	♀	c. 40		^h _v Fragm.	-
		406 bis bis = Grav 6	343	B	4-6		Et komplet sæt af mælket	
		407	♂	V	—	—	^h _v Fragm.	-
		408	♀	V	—	—	^h _v Fragm.	-
		409	B	8-10	—	—	epifysis inf. _v	-

(sat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Anmærkninger
gm. —	—	—	—	1	—	+	Index platycnem. 61,1
gm. —	—	—	1	—	—	÷	Callus svulst' efter fract. femuris
gm. —	—	—	—	—	—	—	382 og 383 i en gruppe ved gangens nordside
gm. h v Fragm.	—	—	—	—	—	—	Clavicula; alle epifyseløste
4 Fragm.	Alle svedne mere eller mindre					—	3 epistrophei; 3 v. patellæ
gm. h v Fragm.	—	—	1	—	—	+	Scapula; Os ilei & pubis; alle epifyseløste
gm. h v Fragm.	—	—	—	—	—	—	Clavicula 85
gm. —	—	—	—	—	—	—	7 v. scapulæ; 6 h. calcanei
gm. h v Fragm.	—	—	1	1	—	+	I—V halshvirvler
gm. h v Fragm.	245	—	1	1	1670*	+	I—V halshvirvler
gm. h v Fragm.	—	—	1	1	—	÷	
gm. h v 340	—	—	—	—	1690*	÷	Legemshøjder målte i gravene; knogler ikke bevarede
gm. h v Fragm.	—	—	—	1	—	+	Skelet 1 1820 ♂
gm. h v Fragm.	—	—	—	—	—	—	— 2 1650 ♂
gm. h v Fragm.	—	—	—	—	—	—	— 3 1730 ♂
gm. h v Fragm.	—	—	1	—	—	+	— 4 1800 ♂
gm. —	—	—	1	—	—	÷	— 7 1400 B
gm. h v Fragm.	—	—	1	1	—	+	— 8 c. 1730 ♂
gm. Fragm.	—	—	—	—	—	÷	
og blivende, som ikke have været fremme							
55 —	—	—	—	—	1630	—	Exostosis tibiæ
27 284 v	—	—	—	—	1520	—	
—	—	—	—	—	—	—	Scapula dext.

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)
					Bredde- index	Højde- index	
LXIV.	Horslunde jættestue. A 17721	410	V	40-50	—	—	^v Fragn.
		411	V	40-50	—	—	^h ^v Fragn.
		412	V	40-50	—	—	^v Fragn.
		413	♂	V	—	—	^v Fragn.
		414	♀	V	—	—	—
		415	V	c. 25	—	—	^h Fragn.
		416	B	c. 12	—	—	^h 317
		417	B	7-8	—	—	^v 232
		418	B	4-5	—	—	^h 224
		419	B	c. 2	—	—	^h 194
LXV.	Uggerslev I jættestue. A 611	420	♂	40-50	Fragn.		—
		421	♂	V	Fragn.		^v 554
		422	B	14-15	Fragn.		—
		423	♀	V	—	—	—
LXVI.	Møn stenaldersgrav. A 9884	424	♀	V	—	—	^h ^v 360
LXVII.	Gundsølille jættestue. A 2443	425	♂	30-40	Fragn.		—
		426	♂	c. 30	Fragn.		—
		427	♂	c. 30	Fragn.		—
		428	♂	c. 30	Fragn.		^h ^v 440
		429	♂	c. 40	Fragn.		^v 450
		430	♂	c. 50	Fragn.		^h ^v Fragn.
		431	♂	c. 50	Fragn.		^h Fragn.
		432	♀	25-30	Fragn.		^v 415

(tsat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sap.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Anmærkninger
gm. h v Fragm	—	—	1	—	÷		Calcaneus dext. & sin.
gm. h v Fragm.	—	—	1	—	÷		Calcaneus dext. & sin.
gm. h v Fragm.	—	—	1	—	÷		Calcaneus dext. & sin.
7 h v 331	224	—	—	1620	—		Os sacrum { H 161. Calcaneus B 110. & Talus sin.
2 h v Fragm.	212	—	—	1500	—		Talus dext.
gm. h v Fragm.	—	—	1	—	÷		Calcaneus dext.
4 —	—	—	—	—	—		Os ilei dext. Alle epifyseløste
gm. h v Fragm.	—	—	—	—	—		Os ilei dext. Alle epifyseløste
gm. —	—	—	—	—	—		Os ilei dext. Fragm. Fibula 187. Alle epifyseløste
ei & ischii dext.	Alle epifyseløste						Spondylit. ossif. simplex i en stor lændehvirvel
—	—	1	—	—	÷		
—	—	—	—	1900	—		
—	—	—	1	—	÷		
v 275	—	—	—	1460	—		
h 264	185 215	—	—	1420*	—		
—	—	—	1	—	÷		
—	—	—	1	—	÷		
—	—	—	1	—	÷		
h 315	—	—	1	1640	÷		
h 327	—	—	1	1660	÷		
gm. —	—	—	1	—	÷		Atlas & epistropheus
gm. h v Fragm.	—	—	1	—	÷		Epistropheus
h 295	—	—	1	1540	÷		

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L
					Bredde- index	Højde- index	
	Gundsøllille jættestue (forts.)	433	♀	50-60	Fragm.		v Fragm.
		434	♀	60 <	—	—	Fragm.
		435	B	< 1	—	—	v 135
		436	B	c. 4	Os petros. Fragm.		h 225 v
		437	B	< 2	—	—	—
		438	B	12-13	Os petr. dext.		h Fragm.
		439	B	13-15	Os petr. dext.		—
		440	B	c. 16 17	Os petr. dext.		—
LXVIII.	St. Tuborg enkeltgrav. A 16861	441	♂	c. 50	Fragm.		h Fragm. v
LXIX.	Lyndby (Lyngby) gravk. A 15378	442	B	8-10	Fragm.		h 292 v
LXX.	Skarodde køkkenmød- ding. A 12011	443	♂	20-22	Fragm.		h 530
LXXI.	Ramløse gravkiste. A 6843	444	♂	V	—	—	—
		445	V	—	—	—	h Fragm. v
LXXII.	Karrebækstorp jættest. A 763	446	♀	c. 50	Fragm.		—
		447	♀	c. 50	Fragm.		—
		448	V	—	Fragm.		—
		449	B	8-10	Fragm.		—
		450	V	—	Fragm.		—
		451	V	—	Fragm.		—
LXXIII.	Frederiksgave II sten- kammer. N. M. 18383	452	♂	25-30	Fragm.		h 490
LXXIV.	Grydhøj jættestue. N. M. 22210—11	453	♂	V	Os frontis		—
		454	♂	V	Os frontis		—
LXXV.	Musse stenkammer	455	♂	V	Fragm.		h 460 v

fortsat.

	(Tibia)	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Anmærkninger
—	—	300 v	—	—	1	1550	—	
—	—	h 275 v	—	—	1	1470	—	
—	—	Fragn. v	—	—	1	—	—	Os ilei sin.
—	—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	Fragn. v	—	—	1	—	÷	
—	—	Fragn.	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	—	1	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	(Perforation giennem eminentia arcuata.
—	—	Fragn. h v	—	1	1	—	÷	Calcaneus & Talus dext.
40	—	Fragn. h v	Fragn.	1	1	—	÷	(Epifyses inf. femuris. Os ilei dext., Calcaneus, Clavicula, Scapula. Alle epifyseløste.
40	—	h 360 v	305	1	1	1890*	÷	Perforeret fossa olecrani (højre — ikke venstre)
430	—	—	—	—	—	1870	—	
—	—	Fragn.	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	1	1740*	÷	Fungus duræ matris
—	—	—	—	—	—	—	—	Fract. oss. frontis Trepanation
—	—	—	—	—	—	—	—	Fract. oss. frontis, helet
83	—	—	—	—	—	1680*	—	

Gravens art og sted	Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)	Index. tibio-
				Bredde- index	Højde- index		
LXXVI.	Nyrup jættestue	456	♂	c. 30	Os frontis	—	—
		457	♂	c. 40	—	—	—
		458	V	c. 30	—	—	—
		459	♂	c. 40	—	—	—
		460	♀	20-25	—	—	—
		461	B	3-4	—	200 _v	epi
		462	B	c. 1/2	—	135 _v	de
		463	♀	18-20	—	—	—
		464	B	16-17	—	—	—
		465	B	5-6	—	—	—
LXXVII.	Trolldhøj jættestue	466	♀	20-25	77,0 73,0	418 _v	7
		467	♀	c. 40	72,0 66,8	400 _v	8
		468	♀	40-50	Fragm.	430 _v	—
		469	♂	25-30	Fragm.	—	—
		470	♀	50-60	Fragm.	—	—
		471	♂	40-50	Fragm.	466 _v	—
		472	B	14-16	Fragm.	—	—
		473	V	18-20	—	—	—
		474	♀	c. 60	—	412 _h	8
		475	B	c. 7	Os front. Fragm.	—	—
		476	B	c. 3	—	—	—
		477	B	4-5	Fragm.	226 _v	—
		478	B	< 1/12	—	84 _h	—
		479	B	< 2/12	—	—	—
		480	B	c. 2/12	Underkjæbe	97 _v	—
		481	B	c. 1/12	—	90 _v	—

tsat).

Overarm (Humerus)	Radius & Ulna & Spoleh. & Albueben	Overkæbe (Maxil. sup.)	Underkæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
—	293	1	1	1810	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	Visdomstænderne ikke an-
—	—	—	1	—	÷	—	lagte
—	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	—	—	—	—	Os ilei dext. epifyseløst
—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	1550	—	—	{ Tibias øverste epifyse af-
—	—	—	—	—	—	—	{ løst
—	—	—	—	1540	—	—	Begge epifyser afløste
—	—	—	—	—	—	—	Os ilei dext. epifyseløst
—	252	1	1	1550	÷	CMT	<i>I sydgangen</i>
281 _v	220	1	1	1530	÷	AT	
—	—	1	—	1570	÷	—	
^h 305	259	1	1	1660	÷	—	{ Abnorm frembrud af vis-
—	252	1	1	1560	+	—	{ domstand
^h 336 _v	286	—	1	1680	÷	—	Fract. radii slet helet
Fragn. _v	—	—	1	—	÷	—	
—	—	—	1	—	÷	—	
^h 290	215	1	—	1550	÷	—	Fract. ulnæ
—	—	—	1	—	÷	—	Os frontis { H 115
^h 123	—	—	—	—	—	—	B 140
Fragn. _v	—	—	—	—	—	—	h. og v. Clavicula 83. Sca-
—	—	—	—	—	—	—	pula. Os ilei. Alle epifysel.
—	—	—	—	—	—	—	Epifyses inf. tibiæ
—	—	—	—	—	—	—	Clavicula 60. Alle epifysel.
—	—	—	—	—	—	—	Clavicula 75
—	—	—	1	—	—	—	Clavicula 78
—	—	—	—	—	—	—	

Gravens art og sted	Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)
				Bredde- index	Højde- index	
Trolldhøj jættestue (forts.)	482	B	Ny-født	—	—	—
	483	B	2-3	—	—	—
	484	B	1½-1	—	—	—
	485	♀	40-50	Fragm.		^h 420
	486	♂	V	Fragm.		^h 470 _v
	487	♀	60 <	Fragm.		^h 445 _v
	488	♂	V	—	—	^h 485 _v
	489	B	14-16	Fragm.		—
	490	B	1-2	Fragm.		—
	491	B	1½-1	—	—	—
	492	♂	40-50	Fragm.		^h 470 _v
	493	♂	V	—	—	^h 460
	494	♂	25-30	Fragm.		^h Fragm. _v
	495	♂	c. 50	Fragm.		^h 490 _v
	496	♂	V	—	—	^h Fragm.
	497	♂	40-50	Fragm.		^h Fragm.
	498	B	c. 12-13	Fragm.		^h Fragm.
	499	♀	40-50	Fragm.		—
	500	♂	c. 25	—	—	—
	501	♂	30-40	—	—	—
	502	♂	c. 40	—	—	—
	503	♂	25-30	—	—	—
	504	♀	40-50	—	—	—
	505	♂	25-30	—	—	—
	506	♀	50-60	—	—	—
	507	♀	c. 40	—	—	—
	508	♂	40-50	—	—	—

tsat).

(Tibia)	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna & Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Anmærkninger
h 75	62	—	—	—	Alle lem- meknogler ere epifl.	—	Clavicula sin. 82
v —	65	—	—	—	—	—	
v 96	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	1	1550	+	{ Alle lemmeknogler stode op- stillede i orden mellem 2 side- sten. Alle sortfarvede af hu- mus forbindelser
36 v 340	250 278	—	—	—	1690	—	
5 v Fragn.	—	—	—	1	—	÷	Begge lårben og h. og v. os coxæ vise malum coxæ senile.
7 —	—	—	—	—	1730	—	491 bis: Clavicula af en dværg L 92. Midtens D. 13 × 9
—	—	—	1	—	—	÷	491 bis bis lændehvirvel (ko- losal) med spondylitis ossif. simplex
—	—	—	1	—	—	÷	
05 —	—	—	—	—	—	—	
0 —	—	—	1	—	1690*	÷	Nordgangen
—	—	—	—	—	1670*	—	492, 493 og 494 ere de sidst gravlagte i gangen
90 —	—	—	—	—	1700*	÷	Index platycnemic. 57,5
—	—	—	1	1	1730	÷	
—	265 275	—	—	—	1710	—	
Fragn.	—	—	1	—	—	÷	
Fragn.	—	—	—	1	—	÷	Clavicula 110
—	—	—	—	1	—	÷	Sydkammer
—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	1	—	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	—	1	—	÷	
—	315	—	—	1	1590	÷	540, 1 bis Spondylit. ossif. simpl.
—	—	—	—	1	—	÷	— 2 bis Spondylit. ossif. simpl. begge i lændehvirvler
320 —	—	—	1	1	1500	÷	540, 3 bis Fract. costæ
—	—	—	—	—	—	—	— 4 bis Fract. claviculæ
337 v 302	—	—	—	1	1550	÷	— 5 bis Fract. radii dext.
—	—	—	—	1	—	÷	— 6 bis Arthrit. deform. falan- gis II dextri pedis

Gravens art og sted	Løbe-Nr.	♂, ♀, B, V	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L	Index tibio-
				Bredde- index	Højde- index		
Trolldhøj jættestue (forts.)	509-20	12 V	—	{ 12 tali dexteri [NB.			
	521	B	1-2	—	—	—	
	522	B	c. 1/24	—	—	—	
	523	B	c. 2/12	Fragm.		—	
	524	B	2-3	—	—	Fragm.	
	525	B	c. 4-6	Fragm.		Fragm.	
	526	B	8-10	—	—	Fragm.	
	527	B	2-3	—	—	^h 150	
	528	B	4-5	—	—	^h Epif.sup.	
	529	B	c. 3	Fragm.		^h Fragm.	
	530	B	7-9	Fragm.		262	
	531	B	14-15	—	—	Caput epif. D 37	
	532	B	c.15-16	Atlas		Fragm.	
	533	B	e. 8	—	—	Epifyse	
	534	B	c. 4-6	—	—	225	
	535	B	10-12	—	—	280	
	536	B	7-8	—	—	—	
	537	B	7-9	—	—	^h Fragm.	
	538	B	4-6	Fragm.		Epifysis inf.	
	539	B	c. 3/12	—	—	—	
	540	B	10-12	—	—	^h Fragm.	
	541	V	18-20	—	—	—	
	542	V	25-30	Fragm.		—	

(tsat).

	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Anmærkninger
9 tali dext. og en lille uparrelig talus sin., de høre til 499—508]							
15	—	Fragm.	—	—		—	
	—	75	—	—		—	
	—	—	—	—		—	(Clavicula sin. 60. Calcaneus
	—	102	—	—		—	(L 34. Os sacrum B 53.
	—	—	—	—		—	Os ilei H 62
	—	—	—	—		—	1 Os metatarsi. 2 Costæ
16	Fragment.	—	—	—		—	
17	sup.	—	—	—		—	Os pubis sin.
	—	Fragm.	—	—		—	1 lændehvirvel. Ribben
	—	—	1	—		÷	Clavicula 82
18	Fragment.	137	—	—		—	Fibula 196. Clavicula 96
	—	—	—	1		÷	Os ischii; Clavicula
	h Fragment.	—	—	—		—	Os ischii & pubis. Fibula
	h 200	—	—	1		÷	Clavicula 92
19	Fragment.	135	—	—		—	
20	sup.	—	—	1		÷	Calcaneus L 53. Clavicula 93
	—	—	—	1		÷	
21	h Fragment.	152	—	—		—	
	h Fragment.	—	—	—		—	Fibula 148
	—	66	—	—		—	
	—	80	—	—		—	
	h Fragment.	Fragm.	—	—		—	(Clavicula) fragm.
	Caput- epif.	—	—	—		—	(Fibula)
	—	h Fragment.	—	—		—	Nordkammer
	—	Calcaneus	1	—		÷	Fibula fragm.
	—	—	—	—		—	Talus dext. & sin.

Alle lemmeknoger ere epifyseløste

Gravens art og sted	Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)	Index tibio-
				Bredde- index	Højde- index		
Troldhøj jættest. (forts.)	543	V	25-30	Fragm.		—	—
	544	♀	c. 30	Atlas		—	—
	545-48	4 V	—	4 Atlas		—	—
	549	B	c. 5	—	—	v Fragm.	—
	550	B	c. 1	—	—	—	—
	551	B	3-4	—	—	—	—
	552	B	12-14	Fragm.		—	—
	553	B	10-12	—	—	^h Fragm. v	—
	554	B	1-2	—	—	—	—
	555	B	13-14	—	—	—	—
	556	B	5-6	Fragm.		^h Fragm.	—
	557	B	2-3	—	—	Epif. inf.	—
	558	B	<1/12	—	—	—	—
	559	B	<1/12	—	—	—	—
	560	B	<1/2	—	—	—	—
	561	B	1	—	—	—	—
	562	B	6-7	—	—	—	—
	563	B	<1/12	—	—	—	—
LXXVIII. Udsholt gravkiste	564	♂	25	Fragm.		^h 510 v	82
	565	V	—	—	—	—	—

tsat).

(Tibia)	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Anmærkninger
—	—	^h Fragn. Calcaneus	1	—	÷	—	Talus dext. & sin. Atlas
—	—	^h Fragn. Calcaneus	1	—	÷	—	Talus dext. & sin.
—	—	^h 4 Fragn. 4 Calcaneus	—	—	—	—	4 Tall dext.; 2 sin.
—	^h Fragn.	—	—	—	—	—	Halshvirvler, 563 bis 1 Spondyl. ossif. anchylopoiet Lændehv. { — bis 2 Spondyl. ossif. simpl. — bis 3 Spondyl. ossif. simpl. II stortåled — bis 4 Arthrit. deform.
—	Caput epif.D23	—	—	—	—	—	Os sacrum B 57 Costa I. Clavicula dext.
—	—	—	—	—	—	—	Os ischii H 52. Os pubis L 41
—	—	Fragn.	—	—	—	—	Scapula. Os ischii
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	Os ischii dext. H 48
—	^h Fragn.	—	—	—	—	—	Clavicula 120
—	—	Fragn.	—	1	—	—	Scapula. Clavicula
—	^h Fragn.	—	—	—	—	—	Calcaneus L 45
—	—	—	—	—	—	—	Calcaneus L 33
—	—	Fragn. Fragn.	—	—	—	—	Talus sin. L 28
—	Caput epif.D24	—	—	—	—	—	Talus dext. L 38
—	—	Fragn.	—	—	—	—	Costa I. 3 hvirvler
—	—	—	—	1	—	÷	Af 40 løse molares og 6 fortæn- der ere 2 molares I carierede
—	—	—	—	—	—	—	Talus dext. 31
20	^h 360 _v	305	1	—	1830*	—	Arthrit. deform. h. I tå
—	—	—	—	—	—	—	Stærkt forvitrede

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur)
					Bredde- index	Højde- index	
LXXIX.	Svine jættestue	566	♀	c. 50	Fragm.		^h 416
		567	♀	50-60	75,4	72,2	—
		568	♂	40-50	Fragm.		—
		569	♀	c. 20	74,4	—	^h 391
		570	♀	20-22	77,8	—	^v Fragm.
		571	♀	20-25	Kalot		^v 392
		572	B	10-12	73,0	—	^h 310
		573	♂	c. 22	69,1	73,4	^v Fragm.
		574	♂	18-20	Fragm.		—
		575	♂	30-40	Fragm.		^h 445
		576	B	10-12	—	—	^h 280
		577	B	<1/2	—	—	—
		578	B	1/4	—	—	—
		579	♂	e. 50	Fragm.		—
		580	♀	c. 50	—	—	^h ^v Fragm.
		581	B	2-3	—	—	—
		582-84	3 V	—	—	—	—
		585	B	12-14	—	—	—
		586	B	c. 2	—	—	—
		587	V	—	Fragm.		^h Fragm.
		588	♂	V	Fragm.		^h Fragm.
		589	♀?	c. 25	—	—	^h Fragm.
		590	B	15-16	Fragm.		^v Fragm.
		591	V	—	Fragm.		—
		592	B	<2/52	Os front.	^{H62} ^{B 45}	—
		593	B	c. 10	Os frontis		—

tsat).

(Tibia)	Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Typ	Anmærkninger
2	—	—	—	1	1580	÷	—	Sydgang
—	—	—	1	1	—	÷	CMT	
—	—	—	—	—	—	—	—	
2	—	—	—	—	1490	—	CMT	
gm.	—	—	—	—	—	—	CMT	
2	—	220	1	1	1480	÷	—	
—	—	—	1	1	—	÷	—	Costa I; Costa X
—	—	—	1	—	—	÷	CMT	
—	—	—	1	—	—	÷	—	
^h 310	—	—	—	1	1650	÷	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	h. Clavicula 80
—	—	—	—	—	—	—	—	h. Clavicula 70
^h Fragm.	—	—	—	—	—	—	—	Sydkammer
^h Fragm.	Fragm.	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	1	—	—	—	1 ryghvirvel
gm.	—	—	—	—	—	—	—	
^v Fragm.	Fragm.	—	—	—	—	—	—	
^h Fragm.	—	—	—	—	—	—	—	En del svedne ben
—	—	—	—	—	—	—	—	Os coxæ
—	—	—	—	—	—	—	—	Os coxæ h. & v.
—	—	—	—	1	—	÷	—	(En del fragmenter af sved-
gm.	—	—	1	—	—	÷	—	ne ben
—	Fragm.	—	—	—	—	—	—	Nordgangen
—	—	—	—	—	—	—	—	(Calcaneus dext.
—	—	—	—	—	—	—	—	(Os metatarsi I
—	—	—	—	—	—	—	—	Os ilei { H 87
								{ B c. 100

Gravens art og sted		Løbe-Nr.	♂, ♀, V, B	Alder	Kraniets		Lårben (Femur) L	Index tibio-
					Bredde- index	Højde- index		
LXXX.	Svinø jættestue (fortsat)	594	♂	V	—	—	—	—
		595	♂	V	Fragm.		^h 456 _v	—
		596	V	—	Fragm.		^h _v Fragm.	—
		597	V	25-30	Fragm.		—	—
		598	B	c. 14	Fragm.		—	—
		599	B	c. 9	Fragm.		—	—
		600	B	1-2	—	—	^h Fragm.	—
		601	B	2-3	—	—	_v Fragm.	—
		602	V	18-20	—	—	^h Fragm.	—
		603	♀	V	—	—	^h Fragm.	—
		604	B	c. 8	—	—	—	—
		605	B	c. 3	—	—	^h _v Fragm.	—
		606	♂	c. 40	Fragm.		—	—
		607	♂	c. 50	Fragm.		—	—
		608	V	—	—	—	—	—
	Ginderup jættestue	609	B♂	16-17	78,9	—	^h _v Fragm.	—
		610	♂	25-30	Fragm.		—	—
		611	♀	c. 25	Fragm.		—	—
		612	B	10-12	Fragm.		—	—
		613	B	4-5	—	—	_v Fragm.	—
		614	♀	V	—	—	_v 395	8
		615	V	—	—	—	—	—
		616	V	—	—	—	—	—

at).

Overarm (Humerus)	Radius & Ulna Spoleb. & Albueben	Overkjæbe (Maxil. sup.)	Underkjæbe (Maxil. inf.)	Legemshøjde	Tandcaries	Anmærkninger
—	Fragm.	—	—	—	—	Pelvis fragm.
Fragn.	—	—	—	1660	—	Nordkammer
Fragn.	—	—	—	—	—	Perforeret fossa olecrani
—	—	1	—	—	—	
—	—	—	1	—	÷	
—	—	1	1	—	÷	
—	—	—	—	—	—	Os ilei dext. { H 70 B 78
—	—	—	—	—	—	Os ilei dext.
262	—	—	—	1550	—	Afløst caput humeri
—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	
—	—	—	1	—	÷	
—	—	—	1	1640	÷	
—	—	—	—	—	—	
—	—	1	—	—	÷	
h Fragn.	—	—	1	—	÷	Index platycnem. 58,5
Fragn.	—	—	1	1490	÷	
h 202	—	1	—	—	÷	
—	—	—	1	—	÷	
h 270	—	—	—	1520	—	
h Fragn.	—	—	—	—	—	
h Fragn.	—	—	—	—	—	

Gravens sted	Kjøn	Løbe-Nr.	1 D. ant. post. max.	2 D. transv. max.	3 D. basion-bregma.	4 D. auriculo-bregm.	5 D. frontal. min.	6 D. frontal. max.	7 D. bimastoid. max.	8 D. bizygomat.	9 D. nasion-basion.
Børglum	B	1	183	134	128	116	94	117	115	117	100
Hellested	♂	2	190	150	—	118	—	—	—	—	—
Hellested	♀	5	181	140	c.130	116	98	122	134	c.130	c.106
—	♂	6	184	150	133	118	107	121	123	c.135	116
—	♂	7	192	145	c.130	—	101	—	—	135	c.106
Hammer	♂	10	183	148	—	—	96	120	—	—	—
—	♀	11	182	133	132	116	90	108	118	120	99
—	♂	12	172	144	135	121	—	—	130	—	—
Frederiksgave. I.	♂	14	190	140	—	—	—	—	—	—	—
Baggesvogn	♂	19	187	138	—	124	101	115	c.124	—	—
Skårup	B	20	170	137	130	118	89	119	106	112	90
Flinterup	♀	21	190	139	—	122	99	116	115	c.120	—
—	♂	22	—	—	—	117	92	114	—	c.120	—
Listrup	♂	24	180	133	c.130	120	98	108	118	—	c.105
Skals	B	27	167	140	126	117	96	112	110	111	90
Merløsegård	V	28	184	143	—	—	—	—	—	—	—
Ølby	♀	29	173	149	—	—	90	122	—	—	—
Havnsø	V	30	184	135	—	—	—	—	—	—	—
Brønhøj	♂	31	182	152	135	124	102	120	127	134	96
—	♂	32	189	136	139	123	92	110	125	125	110
—	♂	33	192	137	138	121	102	114	130	132	116
—	♂	34	183	141	—	120	94	115	122	130	—
Flyng	♂	36	176	144	—	124	96	115	—	—	—
Falshøj	♂	37	190	145	140	128	101	124	132	142	105
—	♀	38	180	141	—	126	92	115	131	135	—
—	♀	39	174	129	134	116	93	116	120	122	103
—	♂	40	183	150	140	122	106	133	c.130	140	c.95
Toftehøj	♂	41	182	144	—	118	92	120	c.124	—	—
Bidstrup	♂	55	175	140	133	120	99	119	122	c.135	102
—	♀	56	182	128	137	115	95	115	113	116	98
—	♂	57	195	140	137	118	102	119	123	130	103
—	♂	58	174	138	140	120	95	116	124	120	94
—	♂	59	185	140	140	123	101	116	126	128	99
—	♂	60	186	139	140	118	96	120	126	128	104

12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
D. nasion-alveolon.	Altitudo nasi.	Latitudo nasi.	D. interorbital.	Latit. orbital.	Altit. orbital.	D. zygomat. maxill.	Long. foram. magn.	Latit. foram-magn.	Circumf. sagital.	Circumf. transv.	Circumf. horizont.	Index cephalic.	Index vertical.	Index orbital.	Index nasal.	Index facial. sup.
59	43	21	20	38	31	88	43	31	365	305	515	73,2	70,0	81,5	49,0	67,0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	c.385	c.340	c.540	78,1	—	—	—	—
c. 67	52	23	23	—	—	87	—	—	372	340	521	77,3	72,3	—	44,2	77,0
c. 62	—	—	—	—	—	100	38	30	374	330	535	81,5	72,2	—	—	62,0
70	50	25	—	40	29	—	—	—	394	—	—	75,5	68,0	72,5	50,0	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	c.370	—	535	80,9	—	—	—	—
—	—	—	20	—	—	—	31	27	370	300	510	73,0	72,5	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	36	33	345	320	500	83,7	78,5	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	c.375	—	540	73,6	—	—	—	—
—	—	—	26	—	—	—	—	—	384	326	530	73,8	—	—	—	—
60	41	22	23	34	31	86	35	28	358	312	488	80,5	76,9	91,1	53,6	69,7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	c.370	375	530	73,7	—	—	—	—
64	49	24	21	40	28	95	—	—	—	c.300	—	—	—	70,0	49,0	67,3
—	—	—	28	—	—	—	c.34	—	363	315	510	73,9	72,0	—	—	—
53	41	21	23	37	32	c. 84	35	28	355	320	490	83,8	75,4	86,4	51,2	63,1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	77,7	—	—	—	—
—	—	—	24	—	—	—	—	—	365	—	510	86,1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73,3	—	—	—	—
67	40	20	19	43	34	96	38	32	380	330	532	83,5	74,1	79,0	50,0	69,8
71	51	24	20	41	31	97	40	29	382	327	520	72,0	73,5	75,6	47,0	73,2
75	49	25,5	26	37	31	97	39	32	388	315	530	71,3	71,8	83,8	52,0	77,3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	365	315	525	77,0	—	—	—	—
c. 65	49	26	26	39	26	100	—	—	365	c.320	510	81,8	—	66,6	53,0	65,0
—	—	—	26	37	29	c. 90	38	30	392	337	545	76,3	73,6	82,4	—	—
75	55	24	25	38	36	107	—	—	385	337	520	78,3	—	94,7	43,6	70,5
63	46	21	22	37	32	90	36	29	360	335	492	74,1	77,0	83,8	63,0	70,0
63	44	25	22	42	32	104	c.40	—	380	340	536	82,0	76,5	76,2	56,8	60,5
—	—	—	23	—	—	—	—	—	382	c.330	c.525	79,1	—	—	—	—
62	51	24	21	41	30	104	38	33	358	320	510	80,0	76,0	73,8	47,0	59,6
65	46	24	23	39	33	88	38	32	380	310	505	70,3	75,2	84,6	53,2	76,4
69	52	25	24	42	31	101	35	29	392	315	540	71,2	70,2	73,8	48,0	68,3
62	40,5	22	27	37	26	90	38	31	360	320	500	79,3	80,4	71,2	54,3	69,0
67	48	22	24	41	30	90	31	27	392	330	527	75,1	75,1	77,0	45,8	69,8
69	47	23	24	40	30	95	37	32	380	320	522	74,1	75,2	75,0	49,0	71,1

Gravens sted	Kjøn	Løbe-Nr.	1 D. ant. post. max.	2 D. transv. max.	3 D. basion-bregma.	4 D. auriculo-bregm.	5 D. frontal. min.	6 D. frontal. max.	7 D. bimastoid. max.	8 D. bizygomat.	9 D. nasion-basion.
Bidstrup (fortsat) ..	♂	61	178	147	—	—	99	119	—	—	—
Hovbølle	♂	74	197	c.134	—	—	—	—	—	—	—
Kulby	♂	75	183	140	141	117	99	111	138	—	106
—	♂	76	170	136	132	122	101	122	125	125	96
Toftum	♂	88	175	139	132	113	96	119	120	132	94
—	♀	89	174	132	122	110	87	105	105	110	87
—	B	90	187	137	125	107	87	110	104	110	88
Fannerup	♂	91	182	140	142	121	100	112	125	c.126	98
Aarby	♂	92	188	130	—	118	99	113	—	—	—
—	♀	93	188	140	—	118	95	115	—	—	—
Tjæreby	B	98	181	155	—	—	—	—	—	—	—
—	♂	99	196	150	146	130	102	126	138	137	108
—	♀	100	174	133	124	114	90	104	111	114	96
—	B	101	172	130	128	114	88	115	116	117	93
Egby	♂	115	184	140	—	117	97	117	—	—	—
Udby	♀	116	168	140	130	122	98	118	125	c.130	94
—	♂	117	170	140	132	119	97	119	124	c.125	95
—	♀	118	178	130	129	118	c. 98	112	123	—	100
—	B	119	176	137	132	124	89	114	110	119	86
—	B	120	182	136	137	123	92	116	120	c.120	96
—	♂	121	177	142	c.140	126	97	122	125	137	c. 95
—	♀	122	168	130	134	118	94	107	117	118	100
—	♂	123	188	139	142	120	100	116	118	135	105
Stege mark	♂	124	170	130	134	120	90	110	118	124	101
—	♂	125	167	138	134	125	95	118	118	125	93
—	♀	126	183	141	134	116	102	118	120	122	96
—	♂	127	197	150	130	117	102	127	130	128	102
—	♀	128	170	143	—	112	92	113	—	122	—
Fuldbby	♀	129	170	140	138	118	97	120	120	128	104
Rørby	♀	130	185	140	130	115	97	112	123	—	100
—	♂	131	187	137	—	114	97	118	123	—	—
Næs	♀	132	183	125	135	113	98	117	—	—	102
—	♂	133	185	143	—	117	c.100	122	121	—	—
—	♂	134	194	140	c.145	120	97	120	127	127	105

tsat).

12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
D. nasion-alveolon.	Altitudo nasi.	Latitudo nasi.	D. interorbital.	Latit. orbital.	Altit. orbital.	D. zygomat-maxill.	Long. foram. magn.	Latit. foram. magn.	Circumf. sagital.	Circumf. transv.	Circumf. horizont.	Index cephalic.	Index vertical.	Index orbital.	Index nasal.	Index facial. sup.
—	—	—	27	—	—	—	—	—	376	—	530	82,1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	c.70	—	—	—	—
68	50	24	27	38	31	c.98	36	31	370	330	527	76,5	77,0	81,5	48,0	69,8
69	52	23	26	38	31	98	31	28	366	c.330	500	80,0	77,6	81,5	48,0	70,4
73	50	25	24	38	31	93	35	30	370	320	505	79,4	75,4	81,5	50,0	76,8
58	43	20	20	34	29	90	37	23	360	295	490	75,9	70,1	84,0	46,5	64,4
52	40	19	21	37	28	83	34	28	355	310	484	82,6	74,8	74,8	47,5	60,5
—	—	—	27	—	—	—	33	27	388	335	518	76,9	78,0	—	—	—
—	—	—	27	—	—	—	—	—	c.370	c.320	c.520	69,1	—	—	—	—
—	—	—	23	—	—	—	—	—	360	c.315	515	74,4	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	85,6	—	—	—	—
73	55	27	30	42	33	93	43	37	395	340	560	76,5	74,5	78,6	49,1	75,5
59	42	22	23	38	32	87	30	24	357	305	488	76,4	71,2	82,8	52,4	66,8
52	37	20	21	37	31	80	38	27	356	305	482	75,5	74,4	84,0	54,0	65,0
—	—	—	23	—	—	—	—	—	c.360	c.330	522	76,1	—	—	—	—
—	—	—	25	—	—	—	36	29	360	320	495	83,3	77,3	—	—	—
—	—	—	25	—	—	—	34	29	360	320	500	82,3	77,6	—	—	—
—	—	—	24	—	—	—	35	30	366	315	495	73,0	72,4	—	—	—
54	36	20	21	36	29	78	35	28	382	322	495	77,8	75,0	82,0	58,8	68,5
62	46	24	25	39	31	c.100	33	29	385	320	510	74,7	75,2	79,5	52,1	61,0
71	50	22	24	40	29	102	—	—	370	330	505	80,2	80,0	72,5	45,0	68,8
62	46	22	20	40	30	88	34	28	350	295	480	77,4	79,7	75,0	47,8	72,4
67	49	22	24	40	29	96	38	32	385	316	525	73,9	75,5	72,5	45,0	70,1
62	44	22	22	36	27	90	33	29	360	303	480	76,4	79,4	70,2	49,0	69,0
58	43	26	23	38	30	95	36	28	360	312	495	82,0	80,2	77,0	60,9	61,0
70	53	25	24	40	33	89	31	27	385	315	520	77,1	73,2	80,0	47,1	78,5
69	52	25	24	40	32	96	—	—	400	320	550	76,1	66,0	82,0	48,0	71,0
65	50	23	23	38	32	93	—	—	350	310	500	84,1	—	78,0	47,0	70,0
69	51	22	22	40	32	96	32	28	365	325	500	82,8	81,1	82,1	43,1	73,4
—	—	—	23	—	—	—	34	29	385	315	525	75,7	70,3	—	—	—
—	—	—	24	—	—	—	—	—	375	310	520	73,3	—	—	—	—
—	—	—	26	—	—	—	33	28	375	c.300	502	68,3	73,7	—	—	—
—	—	—	26	—	—	—	—	—	380	330	c.532	77,8	—	—	—	—
73	54	25	24	42	31	90	38	32	402	330	545	72,2	74,7	74,7	46,8	88,8

Gravens sted	Kjøn	Løbe-Nr.	1 D. ant. post. max.	2 D. transv. max.	3 D. basion-bregma.	4 D. auriculo-bregm.	5 D. frontal. min.	6 D. frontal. max.	7 D. bimastoid. max.	8 D. bizygomat.	9 D. nasion-basion.
Næs (fortsat)	♂	135	174	138	135	120	100	117	—	c.124	100
—	♂	136	176	148	144	128	99	119	132	—	104
Frelsvig	♂	146	208	135	—	—	99	114	—	—	—
— A	♂	149	185	140	—	123	94	—	128	—	—
—	♂	150	184	142	—	122	—	—	128	126	—
— B	♀	153	185	c.136	134	122	—	—	c.126	124	96 c.
Brejninge	♂	155	170	132	139	128	94	114	116	133	99
Borreby	♀	156	175	136	—	124	96	111	c.122	c.128	—
—	B	157	174	146	133	123	100	120	122	124	106
—	♂	158	175	143	135	123	92	118	126	c.128	99
—	♀	159	178	132	138	122	91	114	116	122	99
—	♂	160	182	142	134	120	94	117	c.120	—	98
—	♂	161	184	138	135	123	104	122	127	—	97
—	♀	162	176	136	134	119	—	—	119	114	93
—	♀	163	178	145	138	121	102	122	117	c.124	100
—	♂	164	184	139	—	—	97	115	—	—	—
—	♂	165	171	130	134	117	97	114	114	112	94
—	♂	166	172	146	146	130	95	123	128	138	97
—	♀	167	184	140	137	121	97	122	127	128	100
—	♂	168	184	144	144	123	99	116	145	142	115
—	♂	169	194	149	145	126	104	125	134	138	108
—	♂	170	179	140	140	130	97	119	129	129	102
—	♂	171	183	141	145	130	97	121	129	126	100
—	♀	172	170	144	129	118	100	125	127	128	91
—	B	173	172	140	126	114	97	115	123	117	90
—	♂	174	187	148	150	128	102	127	138	136	110
—	♂	175	179	142	135	122	96	120	128	135	98
—	♀	176	176	135	130	—	97	c.116	c.120	c.124	—
—	♂	177	180	150	151	133	104	120	142	144	107
—	♂	178	188	152	137	124	110	123	140	140	108
—	B	179	169	130	—	108	87	104	96	93	—
—	B	180	172	139	134	118	95	114	116	115	92
—	♂	181	189	155	148	132	110	136	133	—	107
—	♂	182	183	140	139	121	102	117	128	136	103

(tsat).

12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
D. nasion-alveolon.	Altitudo nasi.	Latitudo nasi.	D. interorbital.	Latit. orbital.	Altit. orbital.	D. zygomat-maxill.	Long. foram. magn.	Latit. foram. magn.	Circumf. sagital.	Circumf. transv.	Circumf. horizont.	Index cephalic.	Index vertical.	Index orbital.	Index nasal.	Index facial. sup.
69	51	26	26	41	32	96	31	27	370	315	508	79,8	77,6	78,0	51,0	69,0
—	—	—	23	42	32	94	39	32	380	335	515	84,1	81,8	76,2	—	—
—	—	—	23	—	—	—	—	—	c.400	—	560	65,0	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	395	c.320	c.520	75,6	—	—	—	—
—	—	—	25	40	30	84	—	—	375	318	520	77,1	—	75,0	—	—
62	45	—	—	39	28	c.90	36	29	380	c.320	c.510	73,5	72,4	72,0	—	69,0
62	49	26	22	40	29	104	37	36	362	320	490	77,6	81,7	72,5	57,4	62,0
—	—	—	24	—	—	—	—	—	360	c.330	505	77,7	—	—	—	—
65	49	23	22	40	35	100	38	32	348	330	512	83,9	76,4	88,7	51,0	65,0
66	49	25	23	40	30	99	32	29	370	320	508	81,7	77,7	75,0	51,0	67,8
60	40	22	20	39	31	90	35	29	380	310	498	74,1	77,5	79,5	53,0	66,1
62	47	25	25	38	30	c.94	32	28	378	c.320	510	78,0	73,6	80,2	56,8	66,0
—	—	—	27	—	—	—	34	28	390	325	525	75,0	73,3	—	—	—
66	47	24	23	36	31	86	31	27	375	315	505	77,2	76,1	86,1	63,0	75,2
—	—	—	24	38	32	c.98	34	31	378	320	520	81,4	77,5	89,0	—	—
—	—	—	22	—	—	—	—	—	390	—	525	75,5	—	—	—	—
—	—	—	25	—	—	—	32	29	365	c.315	486	76,0	78,8	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	35	28	370	335	515	84,8	87,8	—	—	—
64	45	25	24	38	29	95	—	—	c.375	330	520	76,0	74,5	72,5	55,5	68,4
71	52	25	30	41	32	98	40	32	368	320	532	78,2	78,2	80,0	48,0	72,4
66	47	24	26	40	31	94	40	35	390	330	548	76,8	74,7	76,2	51,2	66,0
71	50	26	28	42	31	97	37	29	372	325	516	78,2	78,2	75,0	52,0	72,4
70	47	22	22	42	29	91	42	34	388	325	522	77,0	79,2	70,2	48,0	77,0
68	51	22	26	39	33	90	35	29	360	320	505	84,7	75,8	84,6	45,1	70,8
57	40	22	24	38	31	89	35	32	360	320	497	81,4	73,2	79,0	57,5	63,8
76	53	24	30	40	35	103	42	35	385	332	540	79,1	80,2	87,5	47,1	71,7
72	53	24	23	44	35	94	39	30	375	320	520	79,8	75,4	81,8	47,1	75,7
72	53	22	24	40	34	95	—	—	362	—	500	76,7	74,0	85,0	49,0	74,0
71	53	23	24	42	33	97	42	36	385	340	530	83,3	83,8	83,5	44,4	73,1
77	55	26	25	43	34	102	38	31	380	330	545	80,8	72,8	81,4	49,1	76,0
—	—	—	22	—	—	—	—	—	c.350	300	470	76,9	—	—	—	—
57	42	20	22	37	31	87	37	32	368	325	495	80,8	77,9	83,8	50,0	64,7
72	48	22	26	45	32	96	36	31	402	360	550	82,0	78,8	71,1	48,0	73,1
66	53	25	25	44	31	96	40	31	376	320	525	76,5	76,0	80,0	49,0	68,0

Gravens sted	Kjøn	Løbe-Nr.	1 D. ant. post. max.	2 D. transv. max.	3 D. basion-bregma.	4 D. auriculo-bregm.	5 D. frontal. min.	6 D. frontal. max.	7 D. binastoid. max.	8 D. bizygomat.	9 D. nasion-basion.
Borreby (fortsat) ..	♂	183	184	140	142	119	101	116	132	140	108
—	♀	184	172	137	128	116	93	113	128	125	100
—	♂	185	196	140	140	122	100	118	125	128	102
—	♀	186	179	137	137	116	98	120	128	129	100
Bispebjerg	♂	196	179	139	136	121	99	119	123	133	105
Borre	♂	197	188	140	139	123	101	118	—	126	107
—	♂	198	194	133	—	120	c.106	c.117	132	c.130	—
Skovgaard	♂	200	190	148	142	119	100	121	130	128	103
—	♂	201	194	139	132	122	94	117	125	129	101
—	♂	202	185	142	142	122	107	121	128	122	100
Uggerslev	♂	206	181	142	134	115	90	114	123	126	104
—	♀	207	180	140	133	114	100	115	120	125	95
Hasmark	♂	215	—	—	—	117	97	114	—	122	—
Rødby	♂	225	188	142	—	116	93	114	—	—	—
—	♀	226	186	140	—	—	c.104	120	—	—	—
Steenstrup	♀	227	186	130	130	115	96	104	117	120	102
—	♂	228	179	142	137	124	101	126	132	131	104
—	♂	229	190	142	134	117	101	120	131	135	105
Klemensker	B	231	180	132	128	114	91	107	122	111	92
Holbæk ladegård ..	♂	232	183	134	144	124	97	122	122	130	110
— ..	♀	233	182	135	134	112	93	115	120	125	101
Kjærby	♂	235	170	144	144	128	100	124	133	125	104
Forsinge	♂	236	173	137	131	112	92	120	122	128	98
—	♂	237	171	144	143	117	102	122	125	130	98
Kassemose	♂	238	195	160	137	c.110	104	—	—	128	104
Mandemærke	♂	239	190	142	137	127	104	119	131	143	102
Pilegård	♂	259	182	140	—	—	100	116	—	—	—
—	♂	260	192	140	—	—	104	—	—	—	—
Nørregård	♂	265	193	140	137	123	101	110	122	132	111
—	♂	266	183	145	—	—	—	—	—	—	—
Græse	♀	274	174	140	—	—	—	—	—	—	—
—	♂	275	192	—	136	—	—	—	—	—	—
—	♀	276	171	140	135	—	90	115	122	—	100

ortsat).

	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
	D. nasion-alveolon.	Altitudo nasi.	Latitudo nasi.	D. interorbital.	Latit. orbital.	Altit. orbital.	D. zygomat-maxill.	Long. foram. magn.	Latit. foram. magn.	Circumf. sagital.	Circumf. transv.	Circumf. horizont.	Index cephalic.	Index vertical.	Index orbital.	Index nasal.	Index facial. sup.
	67	50	24	26	43	33	100	39	31	370	325	525	76,0	77,1	76,7	48,0	65,8
3	60	42	27	24	42	30	97	37	29	350	310	490	79,1	74,4	71,4	60,0	61,5
	62	43	26	24	43	32	94	41	30	395	330	545	71,4	71,4	74,4	60,4	65,2
	73	54	25	23	42	36	98	35	30	373	317	510	76,5	76,5	85,7	46,8	71,8
	66	46	24	23	42	30	94	34	29	370	320	515	77,6	75,9	71,4	52,1	67,8
	69	52	25	26	41	32	100	35	29	380	325	532	74,4	73,9	79,2	50,0	61,8
7	68	47	23	23	41	32	c.100	—	—	c.390	c.320	c.540	68,6	—	78,0	49,0	68,0
	67	53	22	21	40	34	90	41	33	390	330	542	77,9	74,7	83,7	41,5	73,6
	68	48	25	24	40	32	98	36	27	400	325	533	71,6	68,1	75,0	51,5	67,0
1	68	46	24	30	41	32	97	32	29	390	332	527	76,7	76,7	78,0	52,2	66,6
7	64	48	23	20	41	31	104	35	31	373	310	516	78,4	74,0	75,8	51,0	64,6
1	62	46	23	23	39	34	92	35	29	365	305	515	77,7	73,9	86,0	46,0	68,8
3	72	48	22	22	40	31	93	—	—	—	—	—	—	—	77,5	45,1	68,8
	—	—	—	21	—	—	—	—	—	c.370	c.320	520	75,5	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	375	—	—	75,8	—	—	—	—
	70	47	24	29	34	31	91	35	—	360	300	502	72,2	72,2	86,1	51,0	77,8
2	68	54	25	22	37	34	101	40	31	368	335	519	79,8	76,5	90,0	45,8	67,8
	70	54	25	24	44	33	100	36	28	375	320	537	74,7	70,5	80,1	46,8	71,4
	—	—	—	20	—	—	—	37	28	370	320	498	73,8	71,1	—	—	—
8	72	49	23	22	44	32	94	36	29	370	320	512	73,2	78,6	73,5	47,0	78,7
2	66	52	24	23	38	28	94	36	29	365	305	508	74,2	73,6	73,7	46,1	71,0
7	78	52	24	25	40	33	98	39	—	363	c.330	510	84,7	84,7	82,5	46,1	70,9
	61	46	23	23	40	32	92	39	28	348	300	497	79,2	75,7	80,0	50,0	66,8
1	72	55	21	21	41	34	95	38	30	370	325	504	84,2	83,6	83,0	38,2	75,0
7	66	52	28	—	42	35	104	—	—	386	340	565	82,0	70,2	83,8	54,0	60,4
3	72	52	25	27	38	29	101	35	29	390	320	530	74,2	72,1	83,0	48,1	71,8
	74	53	25	18	42	34	103	—	—	—	—	—	76,9	—	81,0	47,2	71,8
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73,0	—	—	—	—
3	70	50	24	24	40	34	93	36	30	375	320	520	72,5	71,0	85,0	48,0	75,2
	—	—	—	30	—	—	—	—	—	—	—	—	79,2	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	80,4	—	—	—	—
	—	—	—	—	—	—	—	45	34	—	—	—	—	70,8	—	—	—
0	66	41	24	21	39	31	91	31	29	355	310	499	81,8	79,0	79,2	58,5	72,5

Gravens sted	Kjøn	Løbe-Nr.	1 D. ant. post. max.	2 D. transv. max.	3 D. basion-bregma	4 D. auriculo-bregm.	5 D. frontal. mín.	6 D. frontal. max.	7 D. bimastoid. max.	8 D. bizygomat.	9 D. nasion-basion.
Grimstrup	♂	282	179	145	149	126	95	121	132	130	108
—	♂	283	282	144	—	—	100	121	—	—	—
—	♂	284	196	150	—	—	99	120	—	—	—
—	♂	285	180	142	—	—	—	—	—	—	—
Gjerlev	♂	290	195	145	—	—	—	—	—	—	—
—	♀	294	175	140	147	120	90	—	—	—	100
Budsene	♂	299	204	—	—	—	—	—	—	—	—
—	♂	300	185	135	—	—	—	—	—	—	—
Viksø	♂	327	190	145	—	—	100	—	—	—	—
Gandløse	♂	347	201	128	140	125	98	118	130	124	c.112 c.1
—	♀	348	180	131	126	115	93	111	125	—	100
Bonderup	♂	350	180	146	136	125	92	125	136	—	—
Ubby	♂	354	169	143	139	117	97	116	131	133	95
Kirkehelsinge	♂	359	177	142	—	—	99	117	—	—	—
—	♂	360	179	151	148	113	100	134	130	—	104
Holbæk landsogn ..	♀	370	175	130	—	—	91	112	—	—	—
Greve	♂	371	180	—	—	—	92	125	—	134	—
Hjortegaarde	♂	378	180	140	—	117	92	115	—	—	—
Holbæk ladegaard ..	♀	234	182	137	—	—	—	—	—	—	92
Steenstrup	♂	230	195	138	—	—	101	121	—	—	—
Bidstrup	♂	62	190	—	—	—	112	—	—	—	—
Troldhøj	♀	466	174	134	127	110	90	107	119	125	96
—	♀	467	181	130	120	110	—	—	118	122	92
—	♀	470	179	—	—	—	—	—	—	—	—
Udsholt	♂	564	—	—	—	—	106	121	—	—	—
Svinø	♀	567	187	141	135	117	97	112	116	—	100
—	♀	569	184	137	—	—	97	110	—	—	—
—	♀	570	180	140	—	110	94	115	126	—	—
—	B	572	178	130	—	—	—	—	—	—	—
—	♂	573	188	130	138	126	96	115	115	110	112
Gunderup	B	609	180	142	—	—	100	115	—	128	—

artsat).

12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
D. nasion-alveolon.	Altitudo nasi.	Latitudo nasi.	D. interorbital.	Latit. orbital.	Altit. orbital.	D. zygomat-maxill.	Long. foram. magn.	Latit. foram. magn.	Circumf. sagital.	Circumf. transv.	Circumf. horizont.	Index cephalic.	Index vertical.	Index orbital.	Index nasal.	Index facial. sup.
73	52	22	22	37	30	95	37	32	372	320	517	81,0	83,2	81,0	42,8	76,8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	79,1	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	76,6	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	78,9	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	74,0	—	—	—	—
70	—	25	—	40	32	96	—	—	387	327	510	80,0	84,0	80,0	—	73,0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73,0	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	76,0	—	—	—	—
74	54	23	26	42	37	92	—	—	410	320	540	63,6	69,1	88,0	42,6	81,4
—	—	—	—	—	—	100	—	—	359	310	505	72,2	70,0	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81,1	75,2	—	—	—
62	45	23	26	38	29	89	38	28	360	310	500	84,6	82,8	76,8	51,1	61,6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	80,2	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	34	28	385	340	528	84,8	82,1	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	362	—	—	74,2	—	—	—	—
57	—	—	—	36	27	96	—	—	380	—	—	—	—	75,0	—	59,8
68	53	22	—	—	—	—	—	—	—	—	—	78,0	—	—	—	—
—	—	—	25	—	—	—	—	—	395	—	512	75,2	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	405	—	540	70,7	—	—	—	—
—	—	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
59	48	24	19	37	30	92	33	27	355	300	495	77,0	73,0	81,1	50,0	64,1
65	44	22	23	40	32	90	33	28	375	c.300	500	72,0	66,8	80,0	50,0	72,2
—	—	—	—	—	—	—	33	30	—	—	—	—	—	—	—	—
68	51	22	25	40	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
67	48	24	25	39	34	90	—	—	350	330	525	75,4	72,2	84,2	50,0	74,4
—	—	—	25	38	32	—	—	—	—	—	—	74,4	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	345	330	510	77,8	—	—	—	—
58	—	—	24	36	29	—	—	—	—	—	—	73,0	—	—	—	—
61	47	23	23	38	30	86	36	28	375	330	520	69,1	73,4	79,0	49,0	70,9
64	50	23	23	41	34	96	—	—	—	—	515	78,8	—	83,9	46,0	66,6

bør da de »voxne«, som gjøre antallet af mænd og kvinder lige, regnes til kvinderne. At barneknoglerne, og for børn regnes individerne indtil 18 år, dels på grund af komplet destruktion af de spæde og små ben gennem forvitringen og dels på grund af mangelfuld indsamling, kun ere tilstede i et antal ligt c. $\frac{1}{8}$ af de voxnes, er ganske forklarligt. I året 1908 vare af samtlige her i landet døde 13138 under 20 år og 25932 over 20 år. Derimod er der intet, der taler for, at voxne kvindebene skulde være mindre modstandsdygtige end mandsben over for de processer, som skeletresterne have været udsatte for i gravene.

Betragtes alene 20 hovedsagelig i de senere år undersøgte, store grave (XVII; XVIII; XX; XXIV; XXXIV; XLVII; XLIX; L; LI; LII; LIII; LIV; LV; LVII; LVIII; LIX; LXIII; LXVII; LXXVII; LXXIX), og regne vi de som voxne opførte til kvinderne, få vi 135 mænd, 139 kvinder og 126 børn (indtil 18de år), omtrent svarende til nutidsfordelingen. Når jeg således mener at kunne antage, at antallet af mænd og af kvinder i det behandlede skeletmateriale er lige stort, så er det ikke for at fremhæve, at gravfundene vise, at i stenalderen var talforholdet mellem mænd og kvinder i befolkningen det samme som nu, thi en sådan antagelse behøver næppe noget bevis. Meget mere har det derigjennem været min hensigt at fremhæve, at alt tyder på, at kvinden i denne stenalders-tid har nydt den samme døds-kultus som manden, har været ham ligestillet i samfundet. Gravene ere da slægtsgrave, bostedsgrave, og de skeletter og skeletdele, som de huse, udgjøre en ethnisk enhed.

Archæologerne have forlængst belært os om, at den stenaldersbefolkning, som højlagde sine afdøde i de store stenaldersgrave, var en agerdyrkende og kvægavlende befolkning; talrige ere de lerkar og skår af sådanne — også fra de ældste stenaldersgrave, dysserne, som vise aftryk af hvedekorn eller endog i lermassen endnu indeholde de

forkullede korn; og i endnu større mængde har man i alle de velundersøgte grave fundet ben af tamme oxer, får og svin, dels anvendte til forarbejdning af redskaber og smykker eller andre nyttegjenstande, dels henlagte i graven som rester af offermåltid for de døde. Af dette fremgår med sikkerhed, at de store stenaldersgraves brugere må have haft faste bosteder, ligesom stengravenes lejring på mange steder i landet endnu tyde på en samlet beboelse.

Men er dette tilfældet, at de store stenaldersgrave, som dog vel nå gennem det meste af 1000 år, ere en fast bostedende befolknings familie og slægtsgrave, så må det af gravene fremdragne skeletmateriale også være præget deraf, må hidrøre fra en fixeret, formbestemt, ensartet befolkning, måske nok en jordejende overklasse i stenalderssamfundet, men næppe nogen mekanisk blanding med fremmede tilfældigt tilkomne elementer. Ved bedømmelsen af de oplysninger, som de bedre bevarede skeletdele kunne give om legemsbygning og muligen om raceforhold er det af vigtighed at have disse omstændigheder, som kaste lys over materialets oprindelse, i erindringen. Og, såvidt jeg skjønner, ere de oplysninger, som skeletmaterialet viser sig at give, af en sådan art, at man må være berettiget til at betragte de store stenaldersgraves befolkning, således som ventes kunde, som en hjemmehørende, gennem århundreder fixeret befolkning med spor af flere underracer i sig, ganske vist, men med et overvejende, prægende element. Desværre er det kun et mindretal af de mange kranier og lemmeknogler, som lader sig inddrage under de anthropologiske målebestemmelser. De foran på tabel B opførte mål ere tagne efter Frankfurt overenskomsten, og disse såvel som alle andre i dette arbejde anførte mål er angivne i millimeter.

I alt har altså 166 kranier kunnet tillade mere eller mindre fuldstændig måltagning, angående hvilke der hen-

vises til nævnte tabel B. 158 kranier have tilladt bestemmelsen af breddeindex og 111 af højdeindex. I serieopstilling viser forholdet sig som nedenfor, idet de opførte hele tal indeslutte tallene fra for eksempel 70 lil 70,9.

Tabel C.

HØJDE					INDEX	BREDE				
B	♀	♂	♂ & ♀	Alle		Alle	♂ & ♀	♂	♀	B
›	›	›	›	›	63	1	1	1	›	›
›	›	›	›	›	64	›	›	›	›	›
›	›	›	›	›	65	1	1	1	›	›
›	1	1	2	2	66	›	›	›	›	›
›	›	›	›	›	67	›	›	›	›	›
›	›	2	2	2	68	2	2	1	1	›
›	›	1	1	1	69	2	2	2	›	›
1	2	4	6	7	70	3	3	2	1	›
1	1	3	4	5	71	5	4	4	›	1
1	5	4	9	10	72	6	6	3	3	›
1	5	6	11	12	73	15	13	8	5	2
2	3	6	9	11	74	12	11	5	6	1
4	1	8	9	13	75	12	11	6	5	1
2	2	5	7	9	76	20	19	15	4	1
1	4	6	10	11	77	17	15	7	8	2
›	›	7	7	7	78	8	8	7	1	›
›	2	2	4	4	79	12	12	10	2	›
›	1	4	5	5	80	11	9	8	1	2
›	2	2	4	4	81	8	7	5	2	1
›	›	2	2	2	82	8	7	5	2	1
›	›	3	3	3	83	5	3	3	›	2
›	1	2	3	3	84	8	8	6	2	›
›	›	›	›	›	85	1	›	›	›	1
›	›	›	›	›	86	1	1	›	1	›
13	30	68	98	111	Sum	158	143	99	44	15

Sættes dolichocephaliens yderste grænse med index 79,9, viser det sig, at 73,5 % ere langskaller og 26,5 kortskaller (brachycephale), medens 52,2 % ere orthocephale, 43,8 % hypsicephale og 4,5 % chamæcephale (ret-, høj- og fladskallede).

Af kvinderne ere 81,8⁰/₀ dolichocephale, medens af mændene kun 72,7⁰/₀ ere dolichocephale.

En beskrivelse af de enkelte hoveder vilde kun blive en trættende gjentagelse af de samme vendinger. Jeg har derfor søgt at samle kranierne — uden at tage noget hensyn til de foretagne målinger og på en tid, da de forlængst beregnede indices vare glemte — efter deres ydre form i grupper af samme typiske bygning. Og først efter at hovederne efter den rent umiddelbare, ydre typiske lighed vare grupperede, fik hvert kranium en seddel tildelt med de respektive indices. Herved troer jeg, at race- eller typeforholdet kommer langt bedre og tydeligere frem end ved en sontring alene efter målene. Derved har det vist sig, at blandt de målgivende kranier er der i alt 119, som lade sig samle i ensformede grupper; resten af de 158 hoveder er barnekranier samt defekte stykker. Således har det vist sig, at disse 119 kranier naturligt lade sig sondre i 5 typiske, ensformede grupper, i hvilke de enkelte hoveder vise en så gennemgående lighed og ensdannethed i de væsentlige bygningsforhold, at de må siges at danne bestemte typer.

I. En stor gruppe af hoveder viser følgende fælles bygningsejendommeligheder: Kranierne ere store, navnlig forfra bagtil. Norma verticalis danner en lang, bagtil spids ovoid. Forhovedet er gennemgående kraftigt bygget med fremtrædende og sammenstødende supercilium, som på en del af hovederne endog er særlig stærk og på flere når i affladet form omtrent ud til pandebenets fortsættelse mod kindbenet (process. zygomat. oss. front.). Tværfuren over superciliet er stedse tydelig og hyppig stærkt udtalt. Panden er skråt opstigende, og ofte må den karakteriseres som vigende, i nogle tilfælde endog stærkt vigende; den fortsætter i flad bue opad og bagtil, og går over i den ligeledes opad og bagtil gående, noget flade issebue i norma lateralis's profilcontur. Vertex ligger stedse bag

bregma i noget varierende afstand, fra 10—40 mm. Fra vertex falder norma lateralis's issebue skråt nedad og bagtil, således at occiput (nakken) stedse bliver skråt fremstående og er forsynet med en højt siddende, større eller mindre udposning bagtil af nakkebenets plade (chignon). Ved denne chignon-dannelse og det skråt udstående nakkeparti i det hele bliver foramen magnum i norma basilaris rykket ret stærkt fortil. Hovedets bredde er moderat i absolut forstand; men i forhold til det spidst udstående nakkeparti bliver den ringe. Hovedets højde er middelstor, og det gjør nærmest et lidt fladt indtryk. Forhovedets bredde er i og for sig ikke stor; men i forhold til det spidst tilløbende baghoved synes forhovedet bredt. Næseroden er på grund af det sammenstødende og stærkt udviklede supercilium dybt liggende. Øjenhulerne ere firkantede, skråtstillede og noget flade. Særlig i forhovedets bygning, hvad angår superciliets fremtræden, tværfurens tydelighed og pandens deraf følgende skråstilling, er der nogen og ret fremtrædende forskjel mellem kjønnene, idet mandshovederne have disse markerede træk noget mere udprægede; men kvindehovederne savne ikke disse særmærker. Til denne hovedtyp høre mindst 62 kranier af de 119 mere fuldstændige. Typen er afbildet i Årb. 1906 pg. 286 og 287 med LNr. 169 og 182.

Nu viste det sig, da indices vare blevne tildelte de enkelte hoveder, at gjennemsnittsbreddeindex blev 74,7 (maximum 79,4, minimum 63,6). 32 indices ere under 75, 17 fra 75 til 77 og 9 på 78, samt endelig 4 på 79. Højdeindex viste følgende: der var 49 højdeindices; gjennemsnittsindex var 74,1. 40 af hovederne gave en index facial. sup. på 70,6. Denne kranietyp er altså virkelig dolichocephal, orthocephal og leptoprosop (lang- og retskallet med smalt ansigt). Disse 62 hoveder ere i deres ensformige, ejendommelige bygning utvivlsomt repræsentanter for den samme typ, som man finder i Frankrigs Cro-Magnon-

Beaume-Chaude racehoveder, som man finder i tidligere stenaldersperioder og gennem jernalderen såvel i den vestlige og nordlige som i den østlige og sydlige del af Europa, kjendte under forskellige navne: foruden Cro-Magnon-hovedet, det megalithiske, det nordiske hoved, vikingehovedet og reihengräber-hovedet o. s. v. Mig synes Cro-Magnon-hovedet at være den bedste typebetegnende benævnelse for dette kranie. At dette Cro-Magnon-hoved udgjør over 50 % af de typebestemmelige 119 danske stenalders kranier og det, hvad selve de formgivende typiske bygnings-ejendommeligheder angår, i ren tilstand, er et fænomen af ikke ringe anthropologisk-ethnologisk interesse. Under omtalen af legemshøjden komme vi atter tilbage til denne Cro-Magnon typ.

II. En anden og mindre gruppe lader sig samle om følgende fælles bygningsejendommeligheder: Hovederne ere ret store. Norma verticalis er også her en ret lang, bagtil spids ovoid; men tilspidsningen er langt mindre fremtrædende. Hovedets længde er ret stor, dog noget mindre end Cro-Magnon gruppens. Bredden er både absolut og relativt større. Forhovedet synes derfor noget smallere end i første gruppe, og kraniet er i det hele noget mere gracilt i bygningen. Superciliet er, også på udpræget mandlige hoveder, svagt og tværfuren lidet udtalt og flad. Panden er derfor mere stejl, men ikke høj, og bøjer i ret skarp krumning bagtil, gående i en noget flad bue opad og bagtil over i isseprofilens ligeledes noget fladbuede, skråt bagtil og opad stigende linie. Vertex er for det meste 10—20 mm. bag bregma. Occiput er også her bagtil fremstående, men rundagtigt ligesom oppustet. Hele baghovedet viser sig således større og bredere både i norma verticalis og lateralis. Foramen magnum er placeret som i Cro-Magnon-gruppen. Ansigtet er i det hele ligesom kraniet spinklere og synes i forhold til kalotten smallere. Der er dog et par kranier, der må henregnes til denne

gruppe, fordi de dele bygningsejendommeligheder med dens spinklere hoveder, men som fremtræde i noget større former. Til denne gruppe II høre 19 kranier, hvis middelbreddeindex er 75,1, med max. 79,8 og min. 65,0. 9 breddeindices ere under 75; 7 mellem 75 og 77, 2 på 78 og 1 på 79.

12 af hovederne lade bestemme højdeindex, der i gennemsnit er 73,7, og 14 af hovederne give i gennemsnit en index facialis sup. på 69,5.

Også denne gruppe er dolichocephal, men i mindre grad og må efter Brocas deling betragtes som mesocephal; typen er retskallet og har smalt ansigt.

Efter hele bygningen og udseendet, som også hvad kraniemålene angår, stemmer gruppe II med den franske Avigny typ, den typ, som flere franske antropologer antage at være indvandret til Frankrig fra nord og øst i den neolithiske tid. Den samme form optræder også i det nord- og østlige Tyskland samt længere mod syd og synes hyppig i den senere stenalders tyske enkeltgrave.

Avigny typen er, fremstillet med LNr. 200, afbildet i Årb. 1906 pg. 293. Disse to langskallede grupper stå hinanden ret nær, hvad dolichocephalien angår; men den gennemgående forskjel i formningen af hovederne berettiger sikkert sondringen i 2 typer.

III. En tredie gruppe lader sig samle om følgende særmærker: Norma verticalis viser en kort ovoid, som på omtrent halvdelen af hovederne er bredest bagtil. Panden er ret stejlt opstigende i smuk runding. Superciliet for det meste svagt. Norma lateralis' høje, hvælvede pandeprofil går jævnt over i issebuens ligeledes høje, bagtil lidt opadstigende hvælving, der har vertex kun lidt bag bregma, og som under brat affald går over i nakken, der fortsætter stejlt nedad. Baghovedet bliver således ikke som hos de to foregående fremstående, men afslutter norma lateralis profilen med en flad, svagt rundet linie. Fo-

ramen magnum rykker derved forholdsvis langt tilbage. Dette mere eller mindre stejlt affaldende occiput er for det meste ikke forsynet med chignon; og er en sådan tilstede, er den lidet fremtrædende og lavt siddende.

Hovedets længde er som følge af bygningsejendommeligheden ringe, både absolut og i forhold til bredden. Kraniet er højt med høje, for det meste rundagtige øjenhuler og højt, smalt ansigt.

Til denne gruppe høre 18 kranier med en middelindex på 83,1; max. 86,1; min. 79,2.

De 15 af hovederne lade bestemme højdeindices, der som middelindex give 78,6. 11 af hovederne vise en middelindex faciales sup. på 70,8.

Denne typ, som er afbildet i Årb. 1906, pg. 288 og 289 med L.-Nr. 158 og L.-Nr. 237, er da udtalt brachycephal, hypsicephal og leptoprosop (rundskallet, højskallet og med smalt ansigt) og slutter sig til den som Orrouy-Furfooz kjendte typ.

Såvel målene som i ikke ringere grad den ydre form, som intet mål kan give et fuldt udtryk for, drage så tydeligt skel mellem de to første, Cro-Magnon- og Avigny-typerne på den ene side, og Orrouy-Furfooz-typen på den anden side, at disse to i alle fald må betragtes som repræsentanter for to forskellige racer. Den første dobbelttyp eller race må efter formningen af hovederne sondres i to underracer, medens målene ikke så skarpt sondre dem.

Men foruden disse tre typer lader der sig sondre ved hovedernes ejendommelige bygning endnu 2 grupper, hvis kranier måske nok ere krydsningsformer, men af hvilke i alle fald den ene optræder i så stort et antal og af så ejendommelig ensartet en bygning, at dens opstilling som en særlig typ skjønnes berettiget. Den anden gruppe er mindre i antal af hoveder, og disses enkelte bygnings-elementer ere mindre ensartede; det er egentlig mere en ejendommelig, noget plump storhed i formen, som knytter

dem sammen, og så, hvad der er ret mærkeligt, det at de alle stamme fra en enkelt jættestue, således at denne sidste gruppe måske snarest er at betragte som en familiesidetyt. Begge disse sidste grupper har jeg givet navn efter indenlandske findesteder.

IV. Denne fjerde gruppes hoveder ere ret små og af en egen tætsluttet bygning. Norma verticalis viser en kort, rundagtig ovoid, som ved omtrent $\frac{1}{4}$ af kranierne er bredest bagtil. Superciliet er ret kraftigt, og der er tydeligt udtalt tværfure over det. Panden er smukt hvælvet og fortsætter over i norma lateralis' høje og smukt rundede issebue, der viser vertex i bregma. Occiput fortsætter pandens og issens hvælving. Kalotten har i det hele en smuk kugleform med profilbuen i norma lateralis bygget over omtrent den samme radius for pandens, issens og nakkepartiets vedkommende. Der er for det meste ingen chignon, og er en sådan tilstede, er den oftest flad og lavtsiddende. Det kraftige, sammenstødende supercilium bevirker, at næseroden bliver dybt liggende. Øjenhulerne ere flade og skråtliggende, ansigtet smalt.

Der er i denne gruppe 14 hoveder, som give en gennemsnitsindex på 81,1 med max. 84,6 og min. 80,0. 11 af hovederne tillade bestemmelsen af højdeindex, hvis gennemsnitsstørrelse er 79,2 med max. 84,0 og min. 75,2. Den gennemsnitlige index facialis sup. er 65,7.

Jeg har givet denne gruppe navnet Møntypen, fordi 4 hoveder fra 2 jættestuer på Stege bymark først vakte min opmærksomhed for denne ejendommelige form; men ellers er typen truffen flere steder på Sjælland og et enkelt sted i Jylland. Møntypen, afbildet med L.-Nr. 121 i Årb. 1906, pg. 292, er altså svagt brachycephal, hypsicephal og leptoprosop.

V. Den femte gruppe tæller kun 6 kranier, der alle hidrøre fra den bekjendte Borreby jættestue, som indeholdt blandt et større antal 25 så velbevarede kranier, at

deres typbestemmelse kunde ske; der fandtes 12 hørende til Cro-Magnon-, 4 til Avigny-, 3 til Orrouy-Furfooz-typen, ingen til Møntypen og 6 til Borrebytypen, der ikke findes i andre grave. Denne Borrebytyp, som har vundet sig et europæisk navn, fortjener således næppe race-betegnelsen; den er en familie- eller slægtstyp.

Det som særlig kjendetegner den, er hovedernes store, noget klodsede form i det hele, med særlig stærk udvikling af enkelte detailler i bygningen. Norma verticalis viser en kort, bagtil spids ovoid. Forhovedets pande- og ansigtsparti er det, som ved sin stærke udvikling har draget opmærksomheden hen på denne typ. Superciliet er kraftigt, hos 2—3 endog meget kraftigt, særlig på det ofte afbildede hoved L.-Nr. 168, og tværfuren bred og dyb. Panden er noget, på de tre stærkt vigende og går i flad bue opad og bagtil over i og fortsætter norma lateralis's opstigende isseprofil. Occiput er stejlt, rundagtigt affaldende uden chignon. Alle have de påfaldende store og massive underkjæber med stejlt opstigende kjæbegren. Kraniet L.-Nr. 168 viser et særlig stærkt brynparti og stærkt vigende pande; det er afbildet sammen med et af de andre ejendommelige hoveder af Borrebytypen, L.-Nr. 177, i Årb. 1906, pg. 290 og 291. 4 af disse hoveder have antydning af issekam.

De 6 hoveder af Borrebytypen have en gennemsnitsbreddeindex på 80,4; max. 83,8, min. 79,1. Den gennemsnitlige højdeindex er 78,1, og index facialis sup. er 73,6. Borrebytypen er da i ringe grad brachycephal, hypsicephal og leptoprosop.

Angående samtlige kraniers enkelte mål henvises til foranstående tabel B. Gane- og underkjæbemålene ere udeladte. I fortegnelsen over de i de enkelte grave forekommende kranier og kraniedelev er der ved en lodret streg bemærket, om over- og underkjæbe er tilstede, og i den derefter følgende kolonne er der ved CMT, AT, OFT,

MT og BT angivet, om hovedet henhører under Cro-Magnon-, Avigny-, Orrouy-Furfooz-, Møntyp eller Borrebytypen. Tabellen indeholder målene: diameter naso mentalis og d. bizygomaticus, således at index facialis totalis let bestemmes, hvor målebetingelserne ere tilstede. Det samme gjælder for de ikke specielt opførte øjen- og næseindices.

Om tænderne vil der senere blive berettet noget nærmere; her skal kun fremhæves, at de i de allerfleste af kjæberne ere påfaldende velconserverede, og at slidet gennemgående er betydeligt stærkere, end man efter den ved tænderne givne alder og refererende til nutidsforholdet vilde komme til at antage.

Det overvejende antal af hovederne er af jævn og harmonisk bygning. Mange af disse stenaldersmennesker have havt smukke og fint formede hoveder. Ikke faa have utvivlsomt havt smukt formede ørnenæser; i det hele tyde de ikke ret mange fuldt bevarede næseben på velformede, lige næser.

Ved arbejdet med de enkelte graves skeletmateriale har det for fleres vedkommende været mig påfaldende at finde så udprægede »personlige« ligheder mellem 2 eller flere kranier, at tanken om slægtslighed uafviselig har trængt sig frem. Der er således blandt Borrebytypens 6 hoveder en tydelig slægtslighed mellem L.-Nr. 174 og 181 samt mellem L.-Nr. 168 og 177. Ligeledes er der fra samme jættestue tydelig »personlig« lighed mellem L.-Nr. 159 og 186 af Avignytppen.

Fra 2 jættestuer på Stege bymark, udgravede i 1826 og 1837, er der bevaret fra hver af gravene 2 hoveder af Møntypen, som ikke blot ere af ensartet ejendommelig bygning; men de vise, særlig de to, en sådan lighed, at de ved synet alene næppe nok skjernes fra hinanden; dette gjælder L.-Nr. 117 og 121 og 124 og 125. I de samme 2 jættestuer fandtes i hver et af de to hoveder af grov

Avignytyp, som vise den samme »personlige« lighed. Fra den dobbelte Svinø jættestues sydlige gang fandtes der blandt 10 kranier 6 af udpræget Cro-Magnon typ; i det hele ligne alle Cro-Magnonhovederne hverandre særlig meget; men af disse 6 var der 4, L.-Nr. 567, 570, 571 og 573, hvis lighed var slående stor. Fra Uggerslev jættestue II er der to hoveder, L.-Nr. 206 og 207, af Avignytypen, som have den samme personlige lighed. Fra Rødby jættestue er der 2 Avignyhoveder med slående indbrydes lighed. Fra Brønhøj jættestue, hvor der lige under dækstenene, oven på det afsluttende lag, fandtes et kvindeskelet med en guldtrådsperle og en bronzenål, traf man dybere nede stenaldersbegravelse; et af de derfra bevarede hoveder, L.-Nr. 33, ligner slående det ovenfor nævnte bronzealders hoved. Begge ere afbildede i Årb. 1906, pg. 312 og 313.

Der kunde fremdrages endnu flere fund af lignende art. De anførte, som indenfor den fælles typs rammer vise en slående »personlig« lighed, turde være nok til at bestyrke den antagelse, at de store stenaldersgrave ere slægtsgrave. Og vi skulle senere finde momenter, som yderligere tale for denne antagelse. At den almindeligt kjendte slægts- og familielighed i hovedets form hos levende også må kunne vise sig i de væsentlige træk i kraniet, er ganske forståeligt, når man mindes, hvor nært og egalt bløddelene overklæde kraniet.

Det er en kjendt sag, at legemshøjden i det hele og store står i et vist forhold til hovedets bygning.

Der findes fra de fleste af de 81 grave en del lemme-knogler, som også kunne bidrage til at give et billede af stenaldersfolkets legemsbygning og særlig give oplysning om legemshøjden.

Desværre er det antal af hele skeletter, som ere fundne i gravene, og som ere holdte samlede efter optagelsen, ikke ret stort. De samlede skeletter, som ere bevarede,

MÆND							KVINDER		
L.-Nr.	Legems- højde	Index tib. fem.	L.- Nr.	Legems- højde	Index tib. fem.	Målte højder fra Sebber enkeltgrave	L.- Nr.	Legems- højde	Index tib. fem.
2	1740	82,7	285	1700	83,4		5	1670	86,4
6	1680	84,8	286	1710	—		89	1560	—
7	1720	84,9	290	1710	76,0		100	1560	80,0
8	1780	85,5	292	1750	—		153	1600	—
60	1730	84,4	299	1710	—		157	1610	—
88	1660	85,8	300	1740	—		233	1700	87,5
99	1750	—	360	1840	—		234	1560	—
181	1700	88,8	361	1700	—		274	1570	—
197	1760	84,7	372	1680	—		276	1580	—
232	1710	—	378	1710	86,0	1820	287	1600	—
238	1630	75,0	401	1690	—	1730	291	1570	—
259	1720	84,2	443	1890	84,0	(1730)	294	1590	—
265	1650	80,2	452	1740	—	1800	302	1570	—
266	1660	80,2	455	1680	83,0	1650	348	1630	—
275	1720	—	492	1690	81,0	} Knoglerne ere ikke bevarede	399	1670	—
282	1730	86,0	493	1670	—		424	1420	82,5
283	1670	84,1	494	1700	—				
284	1680	—	564	1830	82,8				

ere ved den beregnede legemshøjde, som er opført i den fortløbende fortegnelse over gravens skeletter, betegnede ved et *. De foranstående legemshøjder for 36 mænd og 16 kvinder hidrøre fra samlede skeletter; de ere alle beregnede efter de Manouvrierske tabeller, der ere baserede på målinger af franske; men de turde alligevel give et ret nøjagtigt mål for danske, vistnok i alle fald ikke for stort. Efter den til L.-Nr. svarende legemshøjde er opført index tibio-femoralis, hvor skinneben og lårben tilsammen ere tilstede i målelig tilstand. Højderne ere angivne i millimeter.

Gjennemsnitshøjde for de 36 mænd bliver 1715 mm. og for de 16 kvinder 1590.

Selv om den meget store mandshøjde 1890 ikke med-

regnes, når dog gennemsnitshøjden 1710. Forskjellen mellem mands- og kvindehøjden bliver altså 125 mm, en forskjel, som vi senere skulle se stemmer meget godt med nutidsforholdet mellem mænd og kvinder.

Dels fra de ovenomtalte mands- og kvindehøjder og dels fra det ikke sikkert til bestemte skeletter henhørende knoglemateriale, som efter bygning og størrelse er antaget for at være enten mandligt eller kvindeligt, og som sådant for de enkelte graves vedkommende tildels er opført under kranier eller fragmenter af kranier, hvortil det skjønnes at kunne høre — de således beregnede legemshøjder have intet * — foreligger der ialt 65 mandlige og 44 kvindelige lårbenshøjder. Beregnes en gennemsnitslængde efter de enkelte lårbens i naturlig stilling tagne mål, fåes der for det mandlige lårben en længde på 474 og for det kvindelige lårben en længde på 416.

Beregnes der en tilsvarende gennemsnitshøjde, atter efter Manouvriers tabeller, fåes der for mænd en legemshøjde på 1700 og for kvinder en på 1550 mm.; kjønnsforskjellen er da her 150 mm.

Bestemmelsen efter lårbenet alene er ikke fuldt pålidelig; den vil for det meste give for lille en legemshøjde, i det mindste når det skulde gjælde nutidsbefolkningen her til lands; men som vi strax skulle se, gjælder det også den stenaldersbefolkning, som det her drejer sig om.

Foruden legemshøjderne, som ere nåede ad de to veje, kan der efter de samme tabeller gennem andre knogler fåes et mindre antal højder, således at, når de tre grupper af bestemte legemshøjder tages under et, der da kan foreligge et antal af 158 legemshøjder for mænd og kvinder tilsammen. Højderne, som hidrøre fra de to sidste bestemmelsesmåder, ere ikke så pålidelige som de første 36 plus 16. Kjønnsbestemmelsen lider i det hele af den foran omtalte usikkerhed. Men her møde vi atter et forhold, som tyder på, at de i listen som »voxne« op-

førte, i virkeligheden maa henregnes til kvinderne. Det viser sig nemlig, at de for »voxne« bestemte legemshøjder alle 6 må siges at være kvindehøjder. Trods disse iboende mangler giver dog den samlede sum af de mindre sikre og de første, mere sikre højdebestemmelser et værdifuldt bidrag til oplysningen om de store stengraves befolknings legemshøjde og bygning i det hele, idet de 3 gennemsnitstal ikke afvige ret meget fra hverandre. Foruden de fuldt udviklede lemmeknogler er der fra næsten alle gravene bevaret et ikke ringe antal barneknogler, og som sådanne regnes alle de ben, som hidrøre fra individer, der skjønnes at være under 18 år. Disse barneknogler ville senere blive behandlede for sig.

Under hver enkelt grav ere de fundne og som mands- og kvindeknogler bestemte ben, der have interesse for bestemmelsen af legemshøjderne, opførte, og længdemålene angives i mm.

For lårbenenes vedkommende angive målene længden i naturlig stilling. Totallængde og trochanterlængden ere udeladte; heller ikke de andre brugelige mål ere i enkelthederne angivne; men de deraf beregnede indices blive senere omtalte, forsåvidt de give oplysninger af interesse. Nærmere beskrivelse af de enkelte ben som også specialmålene for krop- og lemmeknoglernes vedkommende findes nedlagte i musæets archiv.

Alt i alt giver det samlede materiale stof til bestemmelsen af 93 mands- og 65 kvindehøjder, hvis fordeling fremgår af serieopstillingen på tabellen s. 157.

Middelhøjden er efter denne samlede opstilling 1705 mm. for mænd og 1555 for kvinder; og forskjellen mellem mands- og kvindehøjden bliver da her 150 mm. Ved denne sammensmeltning bliver mandshøjden altså 10 mm. og kvindehøjden 35 mm. mindre, end vi fandt for de samlede skeletter, og kjønssforskjellen går fra 125 mm. op til 150 mm. Efter det almindelig fremførte forhold mellem

Mænd	Legems- højde	Kvinder	Mænd	Legems- højde	Kvinder	Mænd	Legems- højde	Kvinder	Mænd	Legems- højde	Kvinder
—	1420	1	—	1550	6	10	1680	1	1	1810	—
—	1430	—	—	1560	6	6	1690	—	—	1820	—
—	1440	1	—	1570	7	7	1700	1	—	1830	—
—	1450	—	—	1580	6	4	1710	—	3	1840	—
—	1460	1	—	1590	5	5	1720	—	—	1850	—
—	1470	2	1	1600	3	5	1730	—	—	1860	—
—	1480	3	1	1610	—	6	1740	—	1	1870	—
—	1490	2	1	1620	—	3	1750	—	1	1880	—
—	1500	2	3	1630	2	3	1760	—	1	1890	—
—	1510	3	2	1640	1	—	1770	—	1	1900	—
1	1520	5	10	1650	—	1	1780	—	—	1910	—
—	1530	3	8	1660	—	1	1790	—			
1	1540	3	5	1670	1	—	1800	—	1	1970	—

mands- og kvindehøjden i et nutidssamfund, c. 120 mm., passe de 2 først bestemte højder, 1715 og 1590, betydeligt bedre end 1705 og 1555. Men den franske antropolog Topinard, på hvis undersøgelse dette gennemsnitstal c. 120 mm. beroer, fremhæver netop i den pågældende afhandling (*Revue d'Anthropologie* Bd. V, pg. 35) som en almindelig regel, at jo højere racen eller typen er af statur, des større er forskjellen mellem mands- og kvindehøjderne. Som middeltal finder han 122 mm. som kjønssdifferencens størrelse efter måling af 46 serier af alle racer og typer. Men ordnes serierne efter den almindelige højdemålsskala, finder han:

i 7 serier med middelhøjde over 1700 en differ. på 149 mm.
i 14 — — — — — på 1650—1700 — - 147 mm.
i 9 — — — — — - 1600—1650 — - 132 mm.
i 12 — — — — — - 1500—1600 — - 77 mm.
i 4 — — — — — under 1500 — - 70 mm.

Efter dette er den fundne legemshøjde, 1705—1715 for mænd og 1555—1590 for kvinder, vistnok nogenlunde rig-

tig, således at mandshøjden kan sættes til et middeltal af 1710 og kvindehøjden til 1570, uden at der tages ret meget fejl.

Men der kan foretages endnu en prøve på det fundne resultats rigtighed. Ved bestemmelsen af legemshøjden ved hjælp af lemmeknoglerne er det navnlig lår- og skinnebenene tilsammen, som give det rigtigste resultat. Og forholdet mellem de to bens længde — index tibio-femoralis — har derfor også været gjenstand for anthropologernes undersøgelser gennem en årrække. Topinard (*Elementes d'Anthropologie*) angiver, at skinnebenets længde i gennemsnit er 81,7 % af lårbenets i naturlig stilling, og efter en anden undersøgelse af 21 mænd af lille legemshøjde, fra 1450 til 1600 mm., 79,7 %, medens den saaledes beregnede index tibio-femoralis for 22 mænd af højder mellem 1730 og 2000 mm. viste sig at være 81,1. I adskillige år har jeg haft min opmærksomhed rettet på dette forhold og har, hvor lejlighed og mulighed gaves, hos magre individer søgt gennem så nøjagtige målinger som muligt af lår- og skinneben at bestemme forholdet mellem de to bens længde hos individer af høj legembygning og af kort og tæt bygning. Ialt har jeg ganske vist kun kunnet måle omtrent en snes af hver slags; men stedse har jeg fundet, at den således bestemte index hos de høje bestandig oversteg det almindelig antagne tal 81 ikke så lidt. Ved mit foredrag i Oldskriftselskabet i november 1910 fremhævede jeg dette forhold til støtte for antagelsen af den noget store middelhøjde hos stenaldersfolket her tillands. Dr. Søren Hansen har siden (*Militærlægen XVIII*, 137) prøvet antagelsen ved målinger på 330 husarer af højder fra 1560 til 1730 mm., og skjønt målingerne ikke have kunnet tage sigte på direkte at bestemme index tibio-femoralis, tillade de ham dog at fastslå, at mindst halvdelen af højdeforskjellen mellem små og store, ialtfald indenfor de nævnte grænser, falder på underbenet.

Vi skulle nu da undersøge, om den for de store stenalderstones befolkning fundne legemshøjde bekræftes ved størrelsen af index tibio-femoralis eller ej.

Men først kan det være tjenligt at se ganske kort de resultater, som S. E. Y. Rodriguez (Thèse pour le doctorat en médecine. Paris 1909) kommer til gennem behandlingen af det meget store materiale, som Paris huser; han angiver at finde index tibio-femoralis for franske neolithiske ben som den mindste, nemlig 81,8; for Cro-Magnontypen 83,8, for romerske Galler 82,2, for middelalders franske 82,4 og for nutids franske 82,2. Legemshøjderne ere beregnede til respektive 1660, 1780, 1690, 1670 og 1670.

På tabellen pg. 154 over de sikre skelethøjder er denne index anført, hvor både lår- og skinneben ere tilstede, hvilket er tilfældet for 21 af de 36 mandshøjder og for 4 af kvindehøjderne. For mændene bliver index tibio-femoralis i gennemsnit 83,1 og for kvinderne 84,1. Men foruden disse 25 sikkert sammenhørende femura og tibiae er det muligt gennem en nøje undersøgelse at skaffe tilveje fra de enkelte grave endnu en del sammenhørende og sammenpassende femura og tibiae. Og således kan der beregnes endnu 14 indices tibio-femorales for mænd og 18 for kvinder. For denne gruppe af således bestemte bliver middelindex for mænd 80,6 og for kvinder 81,8. Når endelig de to grupper regnes sammen, få vi 35 mandshøjder og 22 kvindehøjder og en dertil svarende middelindex tibio-femoralis på 82,1 for mænd og på 81,8 for kvinder. Af det samlede materiale fremgår da, at kvindeindex'en er mindre end mandens. Rodriguez, som drager sine resultater af studier over 2561 lårben og 2906 skinneben i Paris' righoldige samlinger, knogler fra alle tider og alle racer, kommer til det resultat, at i $\frac{3}{4}$ af de racegrupper, hvori benene vare sondrede, var kvindernes index tibio-femoralis mindre end mændenes. Jeg troer derfor, at det rette forhold omtrent træffes ved at sætte mid-

deltallet mellem 1705 og 1715 for mænd og mellem 1590 og 1555 for kvinder, altså som mandshøjde 1710 og kvindehøjde 1570 for de store stengraves befolkning. Kjønsforskjellen bliver da c. 140 mm. Denne højdeforskjel mellem kønnene stemmer godt med Topinards tal. Og den fundne middelhøjde, der er noget større end nutidens, for mændenes vedkommende i hvert fald, bekræftes fuldt godt ved de fundne indices tibio-femorales på 82,1 (med max. 88,3 og min. 75,1) for mænd og 81,8 (max. 90,3 og min. 76,0) for kvinder. Med den større legemshøjde følger såvel en højere kjønnsdifferens som højere tal for index tibio-femoralis; begge disse forhold ere et væsensudtryk for den høje statur.

Men nu er det jo en almindelig fastslået kjendsgjerning, at de langskallede folketyper tillige ere højere af legemsbygning, et forhold som sikkert nok har sin årsag i hjerneskallens anlæg. Som foran anført lader der sig blandt de 119 bedre bevarede kranier udsondre 62 tilhørende Cro-Magnontypen, 19 af Avignytypen og 18 af Orrony-Furfooztypen. De to første grupper have gennemsnitsbreddeindex på 74,7 og 75,1; den sidste har gennemsnitsbreddeindex på 83,1.

Det har nu en ikke ringe interesse at se, hvorledes legemshøjderne stille sig i de to dolichocephale og i den brachycephale typs grupper. Skjønt tallene ere små, ere de dog talende.

Gennemsnitshøjden for Cro-Magnon- og Avignytypen tilsammen er for mænd 1720 og for kvinder 1575 mm., med en kjønnsforskjel på 145 mm. De få tal i Orrony-Furfoozgruppen give en middelhøjde for mænd på 1685 og for kvinder på 1560, med en kjønnsforskjel på 125 mm.

Også disse legemshøjder falde mærkelig godt i tråd med de tidligere, og stemme påfaldende godt med, hvad der måtte ventes.

Når så endelig dertil kommer, at den høje Cro-Magnon

Legemshøjder.

Cro-Magnon typens						Avigny typens				Orr.-Furf. typens			
L.-Nr.	Mænd	L.-Nr.	Mænd	L.-Nr.	Kvinder	L.-Nr.	Mænd	L.-Nr.	Kvinder	L.-Nr.	Mænd	L.-Nr.	Kvinder
2	1740	165	1610	89	1550	135	1760	100	1550	6	1680	163	1540
7	1720	185	1970	153	1600	197	1760	162	1580	238	1650	276	1580
57	1760	201	1690	233	1700	206	1670	467	1530	282	1730	—	—
59	1700	228	1740	234	1560								
60	1730	232	1740	348	1630								
88	1660	239	1740	466	1550								
99	1750	265	1650	569	1490								
134	1690	290	1710	—	—								
160	1600	—	—	—	—								

og Avigny typ udgjør over de $\frac{2}{3}$ — 68 % — af de typebestemte hoveder, og sandsynligvis af samtlige hoveder, så følger deraf også, at gennem-

snits-legemshøjden må blive større, og at den antagne middelhøjde 1710 mm. for mænd og 1570 mm. for kvinder må siges at være den sandsynligste.

At tilfældigheder af forskellig art kan gøre materialet uensartet, og at stedlige og individuelle variationer, særlig overfor de forholdsvis små talstørrelser, kunne spille en stor rolle i retning af at gøre de vundne resultater mindre pålidelige, skal villigt indrømmes. Men tallene ere nu en gang ikke større. Og en middelfejls beregning vil næppe give større pålidelighed, end serieopstillingen alene giver indtrykket af.

Men er forholdet virkelig det, at stenalders folkets middelhøjde er som anført, så er den noget større for disse vore forhistoriske, agerdyrkende stenalderslandsmænds vedkommende, end den er hos nutidens befolkning i landet, og også end den er hos den agerdyrkende del.

Højden af de målte værnepligtige mænd angives i »Danmarks statistik 1910« til 1683,5 mm.; men dette tal giver ikke noget udtryk for den gennemsnitlige legems-

højde hos den fuldvoxne mand i Danmark. Dr. Mackeprang beregner (Meddelelser om Danmarks Anthropologi, Bd. I) middelhøjden for voxne mænd i Landet til 1690—1692,5 mm. Men de fleste af de behandlede målinger ere foretagne på mænd i alderen 18—25 år. Og, hvad der savnes mest, kvindernes legemshøjde får man intet at vide om.

Til sammenligning med de beregnede stenalders legemshøjder hos en voxen, agerdyrkende befolkning kan jeg dog anføre en del målinger, foretagne af mig blandt en nutids landlig, agerdyrkende befolkning, som i flere generationer havde beboet deres gårde eller huse, som de fleste kunde oplyse havde været i slægtens besiddelse i mindst 3 generationer, mange i 4—5 og en enkelt endog i 7 generationer. Undersøgelserne ere foretagne på Øland og Gjøl, mellem Hjarbæk vig og Skals å samt i Tværsted og Bindslev sogne og omfatte 281 mænd og 270 kvinder af alle aldre over 18 år; undersøgelsen er foretaget husstandsvis og uden noget udvalg. Mændenes middelhøjde er 1686 og kvindernes 1575 mm. Kjønssforskjellen er altså 111 mm. Og hvis disse mål kunne antages for at være den gennemsnitlige højde hos landets jordejende, stedfaste og stedvoxede, agerdyrkende befolkning nu tildags — højere er den efter alt at dømme næppe — så troer jeg også, at de store stenaldersgraves mandlige befolkning har været omtrent de 20 mm. højere.

I og for sig er der intet unaturligt eller uforståeligt deri, at stenaldersgravenes brugere have været af højere legemsvæxt; de c. 20 mm. bringe dem op i klassen »høj væxt« efter nutids inddelingen; men »kæmper« have de, som serieopstillingen også viser, derfor aldeles ikke været.

Den stenalders befolkning, hvis skeletrester vi finde i de store, imponerende stenaldersgrave, som har havt faste boliger, har dyrket jorden, levet i et engifte familieliv og har været i besiddelse af en ikke ringe kultur og

etisk følelse, mener jeg, må sikkert også betragtes som en i økonomisk henseende gunstigt stillet overklasse i daltidens samfund.

Og at legemshøjden i ikke ringe grad er afhængig af livskårene, viser for nutidens vedkommende mange, særlig engelske undersøgelser. Roberts (A manual of anthropometry. London 1878) angiver således for 21 års alderen, at middelhøjden for heldigere stillede samfundsklasser er 1758 mm., for proletarer 1699. Han finder, at 4531 Englændere mellem 23 og 50 år, hørende til intelligensarbejderne, have en gennemsnitshøjde på 1716 mm., medens 6875 arbejdere af forskellig art have en middelhøjde på 1695. Efter hjemlige undersøgelser (Dr. Søren Hansen: Meddel. om Danmarks Anthropol. Bd. I, pg. 214) have 3744 studenter, kontorister, bankassistenten og lignende, landmænd og maskinister en middelhøjde på 1722 mm., medens 4854 arbejdsmænd, smede, tjenere og lignende, maskinarbejdere, søfolk, skomagere og skrædere have en middelhøjde på 1681 mm.

En lavere stillet underklasse i stenalderen kjendes ikke; dens grave kjendes ikke.

De få enkeltgrave, hvori ligene efter nyere undersøgelser have været begravede i trækister og af og til uden gravgods, ere næppe småkårsfolks grave fra stenalderen; og de derfra hidrørende legemshøjder ere ikke mindre end gennemsnitshøjden i det hele. Fra Hellested haves L.-Nr. 5, 6, 7 og 8 med legemshøjderne 1670, 1680, 1720 og 1780. Fra Sebber gravene haves L.-Nr. 399 og 401 med legemshøjderne 1670 og 1690, hvortil komme de i gravene målte skelethøjder 1820, 1650, 1730 og 1800. Fra Skarodde haves L.-Nr. 443 med legemshøjden 1890, og endelig fra Kassemose L.-Nr. 238 med højden 1630. Gennemsnitshøjden for disse 12 bliver 1725; eller, hvis de 4 ikke beregnede udskydes, 1716.

De tilstedeværende lemmeknogler og deres mål kunne foruden at oplyse om højdevæxten tillige give forskellige andre oplysninger. Særlig lårbenets udvikling giver et begreb om legemsbygningens styrke, robusticitet.

Lårbenets robusticitets index benyttes som et sådant udtryk for en mere eller mindre kraftig legemsbygning. Anthony og Rivet (Bul. & mem. soc. d'Anthropol. de Paris 5. serie, B. IX, 314) benytte summen af lårbensmidtens diameter antero-posterior og d. transversus $\times 100$ divideret med lårbenets længde i naturlig stilling som index robusticitatis.

Denne index robusticitatis kan efter de foretagne målinger bestemmes for 61 mandlige og 36 kvindelige femura, og er for mænd 12,88 (max. 16,9, min. 10,3), for kvinder 12,75 (max. 14,7, min. 10,0). Rodriguez angiver (op. cit.) index robust. for nutids franske til 12,84 (max. 14,55, min. 11,0); hos Cro-Magnonracen finder han 12,8, hos franske fra neolithisk tid 12,59; hos Franker 12,55 og hos Carolinger 13,22.

Index pilastricus giver et udtryk for mægtigheden, højden af den på lårbenets bagflade gående store muskeludspringsryg, linea aspera, og som sådan er den nærmest et tegn på muskelstyrken; den fåes ved at dividere lårbensmidtens d. ant. post. $\times 100$ med d. transv. og er således næsten altid over 100. Denne index pilastr. kan bestemmes for 59 mandlige og 38 kvindelige lårben, og er i gennemsnit for mænd 109,4 (max. 129,0 og min. 84,4) og for kvinder 106,0 (max. 125,0 og min. 88,0). Rodriguez finder for Cro-Magnon racen 111,7 og for neolithiske lårben 110,0.

Index platymericus, som giver et udtryk for graden af den øverste lårbensendes sammentrykthed forfra bagtil — eller udbredning fra side til anden —, fremkommer ved at dividere øverste endes d. ant. post. $\times 100$ med d. transv., og bliver således mindre end 100; jo min-

dre dette indextal er, des mere fladtrykt forfra bagtil er benet. Dette indexmål antages at være et udtryk for sædemusklernes udvikling, men angives tillige almindelig at være et af de bedste kjønsmærker for lårbenets vedkommende, idet en stærk fladtrykthed hyppigst træffes hos kvinder. Rodriguez angiver blandt c. 74 % af de undersøgte serier at have fundet denne index mindre hos kvinder — altså platymerien stærkere udtalt — end hos mænd.

På 42 mandlige lårben fra de store stenaldersgrave finder jeg index platymericus at være i gennemsnit 76,4 (max. 94,3, min. 64,1), og på 24 kvindelige lårben er den 79,1 (max. 91,3, min. 63,0). Cro-Magnonracen giver index 72,1 og neolithiske lårben 75,1.

Vore stenalders lårben ere altså mindre platymere end de tilsvarende franske; og det viser sig, at platymeriens grad hos de store stenalders graves befolkning her til lands ikke følger den almindelige kjønsregel. Manouvrier (Congrès internat. d'anthropol. Paris 1889) regner platymerien for stærkt udtalt, når index er under 65, tydelig og udpræget med indices fra 65—75, og ringe fra 75—80; og han hævder platymerien som ejendommelig for neolithiske femura. Både hos mænd og kvinder fra den danske neolithiske periode er den altså ringe. Af de 42 indices platymerici hos mænd ere 23 under 75; af de 24 hos kvinder ere 10 under 75. 54,8 % mandlige lårben vise med andre ord tydelig platymeri, medens kun 41,7 % kvindelige vise denne egenskab tydeligt. At dette for jættestuefolket ved optællingen fremkomne omvendte forhold er rigtigt og vel endog stærkere udtalt, end mine tal udvise, derpå tyder den omstændighed, at jeg må tilstå, at også jeg hidtil har betragtet udtalt platymeri som et af de bedre tegn på, at benet havde tilhørt en kvinde, og har gennem årene ved skeletmaterialets bearbejdelse dømt derefter.

Endnu et bidrag kunne lårbenene give til bedømmelsen

af muskulaturens udvikling, nemlig gennem de forstærkninger af muskeltilhæftningerne ved lårbenets øverste ende, som vi finde i en trochanter tertius og i en crista eller fossa hypotrochanterica. Af 65 mandlige lårben vise 24, eller 37 %, trochanter III, og 30, eller 46 %, crista eller fossa hypotrochanterica. Af 44 kvindelige have 10, eller 24 %, trochant. III og 14, eller 32 %, crista eller fossa hypotrochant. Prof. C. Fürst (Arch. f. Anthropol. Bd. XIII) finder på 31 stenalders femura trochant. III 10 gange, altså hos 32,2 %; på nutids lårben finder han trochant. III ved 27 %. Houzé (Le troisième trochanter osv. Bul. soc. d'Anthropol. Bruxelles 1883) finder trochant. III sjælden, derimod fossa hypotrochant. næsten konstant på Belgiens palæolithiske femura; på neolithiske femura finder Houzé trochant. III hos 38 %, men sjælden fossa hypotrochanterica.

Alle disse forhold stemme i det hele godt med fundene fra de store stenaldersgrave her tillands, og de vise, at disse vore landsmænd fra de store stenaldersgraves tid ikke blot have været noget højere end nutidsfolket, men at de også have været tilsvarende kraftigt byggede.

Der findes 49 mandlige og 35 kvindelige skinneben, tibiae, på hvilke længdemål og de fleste andre mål lade sig tage. Gjennemsnitslængden for de 49 mandlige tibiae er 389 mm. og for de 35 kvindelige 338. Gjennemsnitstørrelsen, som er funden for disse mandlige og kvindelige tibiae, passer for såvidt godt; den giver med de ligeledes efter målene beregnede gjennemsnitstørrelser for mandlige og kvindelige lårben resp. 474 og 416 legemshøjder på 1700 og 1550 mm., og indices tibio femorales på resp. 82,0 og 81,2. Atter tal som ligge meget nær op til de ved direkte optælling fundne.

Skinnebenets sammentrykthed fra side til side, dets platycnemi, har spillet en stor rolle i den præhistoriske anthropologi og været hævdet som særlig karakteristisk

for den tids skinneben; men det har vist sig, at denne dannelse findes overalt og gennem alle tider. Platycnemiens grad udtrykkes ved et indextal, som fremkommer ved, at skinnebenets diameter d. transv. $\times 100$ divideres med d. antero posterior; målene tagne på benets øverste parti i højde med det øverste store foramen nutritium på bagfladen; jo mindre dette tal for index platycnemicus er, des mere udtalt er denne sabelformede sammentrykthed. Manouvrier (Sur la platycnemie chez l'homme et chez les anthropoides. Mem. soc. d'Anthrop. 2ème serie, Tome III, 469) sætter platycnemien som meget stærkt udtalt, når index platycnem. er under 55; tydelig mellem 55 og 65, ringe mellem 65 og 70; index over 70 viser normal bygning. For 44 mandlige skinneben lader denne index platycnem. sig bestemme og er i gennemsnit 65,1 (max. 75,0, min. 50,0). For 33 kvindelige skinneben finder man en gennemsnitsindex på 70,0 (max. 83,0, min. 54,8). Det normale er, at denne tibias sammentrykthed er mere udtalt og hyppigere hos manden end hos kvinden. Index platycnem. angiver Rodriguez hos Neanderthal racen til 65,8, hos Cro-Magnon racen til 64,5 og hos de megalithiske typer til 65,2.

Endnu skal kun korteligen omtales overarmsbenet (humerus). Af voxne humeri findes der ialt 74 komplette; deraf er der 12 par af højre og venstre sammenhørende ben. Af resten ere 31 bestemte som højre og 29 som venstre; og i det hele ere 44 erkjendte som mandlige, 30 som kvindelige.

Disse sidste, de kvindelige humeri, ere så at sige alle udstyrede med påfaldende stærke muskelspor, særlig af m. deltoideus. Gennemsnitslængden for de 44 mandlige ben er 334,5 og for de kvindelige ben 301,8.

Der er 22 hele højre radii (spoleben) og 9 venstre samt 30 højre ulnæ (albueben) og 13 venstre, alle komplette.

Som det fremgaaer af serieopstillingen, findes der både blandt mænd og kvinder nogle med meget ringe og nogle med meget stor legemshøjde. Både små og store ere medregnede; men deres fjernelse ændrer ikke noget væsentligt i legemshøjdens middelstørrelse.

Her skal endnu tilføjes, at der i den store Troldhøj jættestue fandtes et clavícula (nøgleben), L.-Nr. 491 bis, som må antages at hidrøre fra en dværg; andre dværgeknoabler fandtes der ikke. Benet har normal form og er fuldt udviklet, men er kun 92 mm. langt, medens dets acromiale og sternale ender ere 24 mm. i den største diameter. Midtens sagitale diameter er 13 og den verticale er 9 mm. Længden svarer til den, som clavícula har hos et c. 8 års barn; de andre mål svare til den voxnes.

Barneknoglerne udgjøre som foran berørt rester af 161 børn fra den spæde alder indtil det 18de år, hvor jeg har sat grænsen mellem børn og voxne.

Der er 12 kranier af børn, som tillade måltagning: L.-Nr. 1, 20, 27, 90, 98, 101, 119, 120, 122, 157, 231 og 572; men desuden er der 22 individer repræsenteret ved kraniefragmenter og underkæber. Resten af individbestemmelserne er foretaget efter lemmeknogler, som således også have givet det største bidrag til aldersbestemmelserne.

En enkelt grav, den store, dobbelte Troldhøj jættestue (LXXVII), indeholdt 50 børn, medens der kun vare bestemmelige rester af 48—49 voxne, hvortil så kom 6—8 liter svedne benfragmenter af højst c. 10 individer. Fra den ligeledes dobbelte Svinø jættestue var der 16 børn og 27 voxne, og i Borreby jættestuen 11 børn og 29 voxne. I de øvrige grave ere de bevarede barneskeletdele færre. Samler man antallet af mænd, kvinder og børn, som ere fremdragne fra de 36 grave, som indeholde alle barneskeletdelene (I, V, VII, X, XVII, XVIII, XX, XXI, XXIII, XXIV, XXVI, XXXIV, XXXVIII, XXXIX, XLII, XLVII, XLIX, L, LIII, LIV, LV, LVII, LVIII, LIX, LXI, LXII,

LXIII, LXIV, LXV, LXVII, LXIX, LXXII, LXXVI, LXXVII, LXXIX og LXXX), idet kvinder og voxne regnes sammen, fåes der 157 mænd, 165 kvinder og 161 børn under 18 år eller 322 voxne og 161 børn. Fra disse grave er der altså omtrent lige mange mands-, kvinde- og barneskeletter, et forhold som, særlig da det ikke blot er større børn, men også ganske små og spæde, som ere højlagte og have fået den samme døds kultus som de voxne, viser, hvor højt et kulturstandpunkt dette stenaldersfolk i virkeligheden har stået på. Og som før fremhævet viser børnenes og kvindernes store antal blandt de højlagte, at gravene ere slægts- og familiegrave. Den omstændighed, at kvinderne høre til den samme typ som mændene, bekræfter også dette og forøger tillige sandsynligheden af de slutninger, som drages af det hele skeletmateriales mange bygningsenkeltheder.

Barnekranierne ere opførte på den store kranietabel, men desuden foreligger der og er benyttet til aldersbestemmelser dels underkæber og kranieben, men særlig et betydeligt antal lemmeknogler, af hvilke de hele ben, det vil sige de, som kun mangle epifyserne, ere opførte under de enkelte L.-Nr. med deres mål, der er angivet i millimeter uden epifyser, selv hvor disse enkeltvis ere tilstede. Den virkelige længde bliver derfor lidt større, og de angivne mål lade sig derfor ikke benytte til beregning af legemshøjden; derimod ret vel til bestemmelse af alderen; dog med fremhævelse af, at bestemmelsen kun kan betragtes som nogenlunde rigtig inden for 2—4 års spillerum, for de lave aldre under et år med 1—3 måneders spillerum. For tændernes vedkommende ere aldersbestemmelserne jo noget sikrere, og 63 af barnealdrene ere bestemte ved tænderne; i nogle få tilfælde have tænderne kunnet hjælpe til at fastslå den til alderen svarende længde af de epifyseløste knogler. Men ellers ere alderslængderne for de epifyseløste ben skjønnede ved sammen-

ligning med de længder af barneknogler, som angives i Maschkas, Hofmanns og Limans lærebøger i retslig medicin.

Når lårbenets øverste eller skinnebenets nederste epifyse har været fastvoxet, er individet regnet som voxent, mindst 18 år; hvor benene have været af omtrent den samme størrelse og udvikling, men med begge epifyser afløste, er individet regnet som et 14—17 års barn. Overarmsbenets forbening følger samme regel som skinnebenets; og ved forefaldne aldersbestemmelser er der dømt derefter. På hosstående tabel D er opført de vigtigste af målene på de epifyseløste knogler, svarende til aldrene.

Efter alder lade de 161 barnskeletdele sig ordne omtrent således; tallene i øverste række angive de årsklasser, som barneindividerne ere henførte til.

< 1/12	1-3/12	3-6/12	1/2-1	2-3	4-6	7-9	10-12	13-17
11	4	6	8	24	31	25	21	31

Der falder således barnedødsfald på alle årene. At de døde børn her ikke findes fordelt i aldersklasserne, som det i nutiden er tilfældet, kan ikke undre, efter hvad tidligere er anført. I 1908 falder af børn under 15 år, døde her i landet, 9395 på det første år og 3583 på resten af årene fra begyndelsen af det 2det år og til slutningen af det 14de; det vil sige, at af 12978 under 15 år gamle, døde børn falde over 72% på det første år. At den gennem flere tusinde år virkende forvittringsproces overhovedet har levnet så mange af de ganske små og spæde barneben, som dog her ere tilstede, må egentlig nærmest virke forbavsende. Og at alle de små knogler ere bragte frem til undersøgelse, skyldes den omhu, der er udvist ved behandlingen af gravenes indhold. 53 af børnene ere under 4 år, 29 ere under 1 år og 11 ere indtil en måned gamle, 2 endog nyfødte efter mit skøn. De mange højlagte småbørn tyde sammen med det tidligere angående kvinderne anførte på, at den befolkning, hvis rester vi finde i de

Tabel D. Barneknoglers længde i millimeter, ordnede efter alder i år.

	Foster 8 mdr.	Nyfødt barn	<1/12	1-3/12	3-6/12	1/2-1	2-3	4-6	7-9	10-12	13-17
Clavicula. . .	—	(41-46)	39-52	60-70	73	80	82-83	(84) 85-88	92-102	(110) 113	(184) 120-125
Humerus. . .	(50-52)	(78)	62-63	75	77-78	(119) 96	(134) 113	(166-186) 125-160	170-200	(270) —	(297) 240
Ulna	(48-50)	(74)	63	—	80	(98) —	(110) —	(125) (150) 122	150-167	(219) —	(230) —
Radius	(40-42)	(69)	62	66	80	(84) —	(95) 100	(110) (133) 120-135	137-152	(191) 176	(206) —
Femur	(52)	(91)	81-84	90	97	(151) 135	(179) 150-166	(213) (256) 194-225	232-262	275-317	(383) (422) 340-385-393
Tibia	(40-50)	(82)	60-64	80	—	(122) 105	(147) 112-115	(178) (203) 140-177	184-205	230-242	(353) 308
Os ilei ^H _B	—	—	—	—	—	—	(70) (75	(71-75	78	{ 87 100	—
Os frontis ^H _B	—	(59-62) (48-57)	45 75	—	—	—	—	{ 120 110	{ 140 120	—	—

De på selve linierne anførte mål gjælde de epifyseløste knogler; de i (—) angivne mål ere tagne på hele knogler med epifyser.

store stenaldersgrave, har levet et familieliv; og der er forhold, som pege hen på, at de have levet i engifte. Musæumsinspektør, Dr. Blinkenberg har i 1906 i et foredrag omtalt fund fra de jyske enkeltgrave, som i høj grad tyde på et samliv i engifte. Og fra jættestuerne særlig foreligger der flere iagttagelser, som tyde på det samme. Således meddeler fundberetningen om Tjæreby jættestue, at der øverst lå 4 skeletter, 2 voxne og 2 børn (L.-Nr. 99, 100, 101 og 103) i naturligt leje, udstrakte; og under et lag af flint og fast ler lå derefter de mange andre skeletdele. De fire skeletter, der ere opførte under ovenstaaende L.-Nr., ere af en voxen c. 30-årig mand og en jævnaldrende kvinde samt et barn på 6—7 og et på 7—8 år. I Svinø jættestues sydlige kammer lå ved dettes østside på et lag af flade sten en gruppe knogler samlede; den indeholdt skeletdele af en mand på 40—50 år, en kvinde, c. 40 år, og et barn på 3 år. I samme jættestues nordkammer lå i en gruppe under den sydlige dæksten en mand, en kvinde og 2 børn på c. 8 og c. 14 år. Fra et langdyssekammer ved Gandløse er der fremdraget i isoleret leje skeletresterne af en mand på 40—50 år, L.-Nr. 347, som senere vil blive nærmere omtalt på grund af den trepanation, som kraniet viser, og den arthritis deformans, som findes i halshvirvlerne, samt af en kvinde på c. 30 år og et barn på 4—6 år. Fra et andet langdyssekammer ved Ølstykke er der ligeledes kommet skeletdele af en mand, en kvinde og et 8—10 års barn. Utvivlsomt vilde flere slige familiegrupper være komne frem, hvis skeletdelene af børn stedse vare blevne fremdragne og bevarede, og opmærksomheden havde været rettet på dette forhold, således som det i de senere år har været tilfældet.

Også for de voxnes vedkommende har jeg gjort forsøg på foruden kjønnet at bestemme alderen. De almindelige alderskjendetegn for tændernes vedkommende, angående

deres frembrud og slidet samt den senile atrofi, have været benyttede som de vigtigste; men desuden kraniesømmenes tilstand og lemmeknoglernes forhold overfor æpifyserne for aldrene mellem 18 og 25 år. Angående tandslidet må det her fremhæves, at det stærke slid, som stenaldersfolkets tænder ikke blot her men også i alle andre lande viser, meget let forleder til at sætte alderen for højt, så snart de 30 år ere passerede, et forhold, som giver ansettelsen af aldrene over 30 i alle fald den sandsynlighed, at de næppe ere skattede for lavt.

Blandt de 229 mænd, 115 kvinder og 111 voxne er alderen bestemt hos de 294, nemlig 186 mænd, 89 kvinder og 19 voxne, og ordnede i 10årige klasser, indenfor hvilken inddeling aldersbestemmelsen må siges at være ret nøjagtig, viser der sig da følgende:

	18) 20)—30	30—40	40—50	50—60	over 60	Sum
Mænd . . .	77	39	56	13	1	186
Kvinder . .	45	16	14	9	5	89
Voxne . . .	13	»	5	1	»	19
	135	55	75	23	6	294

9 af de 13 voxne, døde i alderen 18)
20)—30, ere bestemte til en alder af 18—25 år efter tænderne. Her er atter som foran anført et af de flere forhold, som tyde på, at de voxne ere at henregne til kvinderne. Et forsøg på for kvindernes vedkommende at dele aldersklassen 20—30 år i 2, 20—25 og 25—30, viser, at af de 45 i alderen 20—30 år døde ere 31 døde i alderen 20—25; for mænds vedkommende er forholdet det, at af de 77 døde mellem 20 og 30 år ere 37 døde mellem 20 og 25.

Omregning til pro mille af foranstående tal giver:

	20—30	30—40	40—50	50—60	over 60	Sum
Mænd	414	210	301	70	5	1000
Kvinder . . .	537	148	176	93	46	1000
Voxne . . . }						

Det viser sig, at af de omtrent 300 i alderen mellem 20 og 60 år døde mænd og kvinder træffes det største antal under alderen 20—30 år og derefter ved 40—50 år. Af de to køn har kvindekjønnen det relativt største antal døde i 20—30 års klassen, aldeles svarende til, hvad nutiden (1908) viser, og stående i forhold til de første fødsler; til gjengjæld er antallet af døde kvinder fra 30 indtil de 50 år i stenalderen betydeligt ringere end mændenes; nu er kvindedødeligheden først ringere efter de 50 år. Når alderen over 60 år lades ude af betragtning på grund af det ringe antal, og antallet af døde ♂ og ♀ i hver af de opstillede aldersklasser udregnes som procent af samtlige de døde og sammenstilles med de tilsvarende tal fra nutiden, fåes:

	20-30	30-40	40-50	50-60	Sum	
Mænd og						
Kvinder	135	55	75	23	288.	Absolute tal
Stenalder	46,9	19,1	26,0	8,0	100,0.	% af samtlige 288
Mænd og						
Kvinder	1934	1872	2240	3155	9201.	Absolute tal
Nutid 1908	21,1	20,8	24,8	34,8	100.	% af de 9201 døde i 1908 i aldrene mellem 20 og 60.

Selv om antallet af aldersbestemte døde fra de store stenaldersgrave er så ringe, at de mange omtalte tilfældigheder nødvendigvis må gjøre, at de slutninger, som drages af ovenstående opstillinger må siges at være en del usikre, når der gæes i enkeltheder, så fremgår dog ret sikkert af disse tal, at indenfor dødsaldrene fra 20 til 60 falder i stenalderen det største antal dødsfald i klassen 20—30, og dér atter de fleste på kvindekjønnen. At derefter aldersgruppen 40—50 huser de fleste, og tandslidet borger dog vist for, at der snarere sættes for få end for mange i denne gruppe under aldersbestemmesarbejdet, kan dog vistnok også betragtes som et ret pålideligt og bekræftende

udtryk for, at døden indtrådte tidligere end nu i gennemsnit.

Når man for de 288 i 10års aldersgrupper fordelte sætter 25, 35 o. s. v. som middeldødsalder, lader sig jo let beregne det samlede antal af levede år og det gennemsnitlige antal af levede år for hver enkelt. Alle de 288, døde mellem 20 og 60 år, have tilsammen levet omtrent 9940 år; hver af de mellem 20 og 60 år døde have da levet i gennemsnit 34,5 år.

Foretages de samme udregninger for de 9201, her i landet i året 1908 i aldre mellem 20 og 60 år døde, få vi det samlede antal levede år til 408195 år, eller for hver et antal af levede år i gennemsnit på 44,4.

For de her omhandlede 288 voxne individer fra de store stenaldersgrave, hvis dødsalder er bestemt til at være liggende mellem 20 og 60 år, har det gennemsnitlige antal levede år for hver da været omtrent 10 mindre end for dem, som her i landet i nutiden ere døde i en alder mellem årene 20 og 60.

Det må særlig fremhæves, at det ovenfor beregnede antal levede år 34,5 for de mellem 20 og 60 års alderen døde stenaldersfolk og det tilsvarende antal levede år for nutids folk, døde mellem 20 og 60 års alderen, at disse tal ikke ere udtryk for middellevetiden da og nu. Middellevetiden er den tid, som et individ af en bestemt alder har tilbage at leve i, og er selvfølgelig forskjellig efter individets alder. I almindelighed tænker man vel kun på det nyfødte barns middellevetid. For det nyfødte barn er denne her i landet nu (1901—1905) 52,9 år for drenge og 56,2 for piger. Tidligere har middellevetiden været betydelig lavere for den nyfødte; i tiden 1860—69 var den 43,6 år. De få dødsaldre for spæde børn give som anført aldeles ingen oplysning i den henseende, men af de ovenfor anførte tal, angivende de levede år for

de mellem 20 og 60 års alderen døde, kan der dog vistnok også slutes, at den nyfødtes middellevetid har været betydeligt lavere end nu; og det så meget sikrere som det den gang som nu utvivlsomt har været den store børnedødelighed i det første leveår, som øvede en dominerende indflydelse på dette forhold.

Årsagerne til denne fordeling af dødsaldrene indenfor 20—60 års klasserne for stenalders folkets vedkommende oplyser materialet ikke noget om. Der kan kun noteres det faktum, at efter de foreliggende aldersbestemmelser viser det sig, at af de 288 mellem aldrene 20 og 60 døde stenalders folk ere de 92 % faldne som dødens bytte mellem 20 og 50 år gamle, medens i nutiden, *ceteris paribus*, kun knapt 66 % ere hjemfaldne til døden mellem 20 og 50 års aldrene. Aldrene over 60 år har jeg ikke regnet med, fordi antallet er så ringe; men egentlig gjælder det samme klassen 50—60. Det kan efter alt, hvad der foreligger, næppe antages, at de gamle i slægterne ikke skulde have fået tildelt den samme døds kultus som kvinder og børn. Skulde dette ringe antal døde i alderen over 60 år give en antydning af, et svagt udtryk for den rige høst, som døden har gjort før 50 årene og særlig mellem 20 og 30 årene? Alt i alt er det dog nok til, at man kan sige, at levetiden i stenalderen har været betydeligt kortere end nu.

Kunne fundene fra de store stenaldersgrave end ikke give oplysninger om årsagen til den store dødelighed — der kan jo gisnes på smitsoternes bekjendte store bytte blandt primitive nutids folkeslag — så oplyser skeletmaterialet dog om forskellige sygelige tilstande, der ere ganske identiske med vor tids. Der findes spor af en række bygningsanomalier og sygdomme, som have mærket knoglerne, og selv om de fleste af disse ikke kunne have forvoldt de pågjældende individers død, så give disse sygelige tilstande os dog et begreb om, at de samme mere

eller mindre plagsomme lidelser have forbitret livet i stenalderen som nu.

Tandcaries, denne nutidens mest udbredte, for børn som for voksne lige pinlige lidelse, der, selv om den i og for sig ikke er farlig, dog gennem tændernes destruktion øver en ikke ringe indflydelse på ernæringstilstand og helbred i det hele, denne lidelse have stenaldersfolkene i påfaldende grad været forskånede for.

Hos 162 mandlige individer findes der mere eller mindre fuldstændige tandsæt; hos 23 findes der caries i en eller højst et par tænder, yderst sjældent i flere; altså hos 14,2 %. Der er 90 kvindelige individer med mere eller mindre fuldstændige tandsæt; hos 12 af disse findes der caries eller hos 13,8 %.

Endelig er der 53 børn med mere eller mindre fuldstændige tandsæt; af disse børn ere 38 over 4 år. Der er kun et barn på c. 14 år, som har tandcaries. Caries er i den fortløbende nummerfortegnelse opført i en egen rubrik, hvor + betyder caries tilstede, ÷ ingen caries. Fra de fleste andre lande foreligger der almindelige udtalelser om, at tandcaries i stenalderen var »meget sjælden«. Magitôt (*Recherches sur la carie dentaire*, 1868) finder 1—1,2 % af tænderne i franske cavernekranier carierede. Garrigou (*Etudes des alluvions et des cavernes à ossements*) finder omtrent samme hyppighed, 1,5 % for neolithiske tænder (Pyrenæerne). Broca fremhæver, at en række halvvilde stammer i nutiden ingen caries har. Ved ægyptiske mumier finder han hos c. 30 % caries. Grækerne og Romerne lede øjensynlig meget af tandpine.

Af nutidens københavnske skolebørn have fra 91,6 til 93,1 % carierede tænder (tandlæge C. Thorlakson og prof. H. Westergaard: *Tidsskrift for Sundhedspleje* Bd. 6).

For voksnes vedkommende er hyppigheden i nutiden næppe synderlig mindre. Der kjendes af let forståelige grunde kun nogle undersøgelser af soldater, de største fra

Tyskland. Lührser (Deutsche Monatschr. f. Zahnheil XVII, 249) oplyser, at af 1871 soldater af tysk herkomst havde 92,4 % tandcaries og 72,1 % af 615 polske. Efter Røse (samme tidsskrift XXII, 302) havde af 11874 rekrutter 94,1 % tandcaries. Landarbejdere, gartnere og fiskere viste 90,2 %, slagtere 95,7 % og bagere og konditore 98—100 %.

Fra Sverrig meddeles, at af 188 rekrutter fra Dalarne viste 61,4 % tandcaries.

Raceforskjel foruden levemåden og renlighed synes at spille en rolle som begunstigende moment. Efter franske sessionsstatistiker blev der i forladebøssernes tid på grund af carierede fortænder kasseret 1,9 % Normanner fra Nordfrankrig, 0,5 % Ligurer fra Sydfrankrig og 0,18 % Kelter fra Mellemlfrankrig. Hvad grunden er til, at de store stengraves befolkning har været så langt sjældnere hjemsøgt af tandcaries, end nutidsbefolkningen er, oplyser materialet selvfølgelig intet om. Man kan gisne om en mere tarvelig levemådes og måske om en mere udelukkende animalsk fødes heldigere indflydelse. Der er antydning af, at tandcaries findes hyppigere i somme grave end i andre, altså vel hyppigere i visse familier. Fra Troldhøj jættestue er der blandt 37 tandsæt 2 med caries. Fra Svinø jættestue er af 13 tandsæt ingen med caries; fra Tjæreby og Mandemarke af 11 tandsæt et med caries. Fra Borreby jættestue er der af 31 tandsæt 5, og fra Bidstrup jættestue af 19 tandsæt 4 med caries; fra Budsene jættestue af 10 tandsæt 2 og fra gravpladsen ved Sebber af 8 tandsæt 4 med caries. Den første gruppe viser i gennemsnit 5,5 % caries, den sidste 22,0 %.

Af bygningsanomalier er der truffet følgende:

Gjennembrudt fossa olecrani findes på 4 af det hele antal nederste humerusledender, som er tilstede, et antal, som betydelig overstiger de 74 hele humeri (s. 167). Denne forekomst, højst 4 %, er ikke meget. Den gennembrudte fossa olecrani blev i 1865 af Broca fremhævet som

ejendommelig for neolithiske humeri særlig af Orrouygruppen. Topinard (Elements d'Anthropologie, Paris 1885) anfører følgende angående hyppigheden af denne anomali:

66	humeri	fra hulen L'homme Mort	viste	10,6 %
338	—	- dolmens (Lozère)	-	10,6 %
30	—	- dolmens (Quiberon)	-	12,1 %
156	—	- huler i Paris' omegn	-	21,8 %
30	—	- engelske long barrows	-	0,0 %
218	—	- nutids Parisere	-	4,1 %
52	—	- Europæere i Nordamerika	-	3,5 %

Mærkeligt er det, at de danske stenalders humeri vise denne anomali så meget sjældnere end franske stenaldersben. Vore stenalders armben ligne i den henseende nutidens.

En åben sutura frontalis mediana, som normalt er forsvunden med slutningen af det andet år, findes hos 4 voxne individer, L.-Nr. 99 ♂, 163 ♀, 172 ♀ og 268 ♀. Denne såkaldte metopisme indtræder med forskjellig hyppighed hos de forskjellige racer. På 49 kranier af Australnegere fandt Fowler ingen med åben pandesøm; på 209 afrikanske negerkranier viste 1,8 % og på 10,000 kranier fra Paris' katakomber viste 9,46 % åben pandesøm; af 169 kranier af Englændere havde 9,66 %, og af 2535 kranier fra Baiern havde 7,8 % åben pandesøm. Topinard hævder (op. cit. pg. 793), at denne anomali er hyppigst hos de højere stående racer, blandt hvilke særlig de med brachycephale hoveder ere disponerede.

De 4 tilfælde af åben pandesøm blandt de danske stenaldershoveder, blandt hvilke den ene åbne pandesøm er ukomplet, idet sømmen pletvis har forbenede broer, udgjøre næppe 3 % af det samlede antal; de 2 af hovederne ere brachycephale.

En antydning af issekam — af falsk scaphocephali — findes på ikke så få af kranierne. Virkelig og

udtalt scaphocephali, hidrørende fra en meget tidlig — efter nogles mening endog i fosterlivet — sket tillukning af sutura sagitalis, findes ikke. Ikke engang nogen betydelig fremtrædende kjøldannelse findes der i de tilfælde, hvor sutura sagitalis er udslettet, som det dog synes, ikke meget tidligere end normalt. Hvad jeg har givet navnet af en antydning af issekam, består i en svag, dog tydelig synlig kjøl eller flad kamformet ophøjning med sutura sagitalis hen ad midten (se afbildning af L.-Nr. 168 og 169 Årb. 1906, pg. 290 og 286). I de fleste tilfælde er sut. sagitalis ikke udslettet. Grunden til, at jeg har fremhævet denne antydning af en issekam, er den, at denne dannelse findes så mærkelig hyppigt på hovederne fra Borreby jættestuen. Med åben søm findes den på L.-Nr. 168, 170, 171, 174 og 177, alle fra Borreby jættestue, og desuden på L.-Nr. 198 fra Borre jættestue på Møn. Med helt eller delvis lukket sutura sagitalis findes den hos L.-Nr. 169, 178 og 184 fra Borreby jættestue samt på L.-Nr. 302 fra Budsene jættestue på Møn. Altså 8 af Borrebyhovederne have denne antydning af en issekam; og af de 6 hoveder hørende til den foran omtalte Borrebytyp have de 4 issekam.

En ringe rygradsskjævhed — scoliosis sacro-lumbalis — findes hos L.-Nr. 276 fra Græse stenkiste, en ung, c. 20-årig kvinde. Scoliosen har convexiteten mod højre med toppunktet mellem 1ste sacral- og 5te lumbal-hvirvel og er kun af meget ringe grad; den ved scoliosen bevirkede skjævhed med forskydning opad og bagtil af venstre bækkenhælvte udgjør næppe mere end 5 mm. Den unge stenalderskvinde, som var gravlagt med et halsbånd af perlemodersperler, skårne af en ferskvandsmusling — en unioart — samt hængesmykker af skifer, har ikke haltet; skjævheden var udjævnet ved, at det venstre lårben er 4 mm. længere i naturlig stilling end det højre.

Abnormt tandanlæg findes hos 2 voxne, c. 30 år gamle, idet der ikke er nogen visdomstand anlagt i kjæ-

ben. Det ene af disse individer har rachitisk krummede skinneben.

Abnorm tandstilling er truffen nogle få gange; særlig skal fremhæves, at hos L.-Nr. 469 en visdomstand i underkæben er brudt frem, liggende horizontalt i kjæbens indre væg med kronen fortil.

Endeligt skal atter her mindes om det foran omtalte dværgclavicula fra Troldhøj jættestuen.

Sygelige processer i knoglerne samt spor efter læsioner foreligger der et ikke ringe antal af.

Rachitisk krummede lår- og skinneben findes hos 6 individer, L.-Nr. 138 Næs jættestue (rachit. femura); 181 Borreby jættestue (rachit. tibia); 378 Hjortegårdene jættestue (rachit. tibiæ); 309, 312 og 313 fra Budsene jættestue. Alle de tre sidste have begge femura og tilhørende tibiæ stærkt rachitisk krummede.

Chronisk vansirende leddegigt — arthritis deformans — findes i påfaldende mange tilfælde:

1) Arthritis deformans i tåleddene findes hos 2 fra Troldhøj jættestue, L.-Nr. 540 bis og 563 bis, samt hos et individ fra Udsholt gravkiste, L.-Nr. 564.

2) Arthritis deformans i hofteledet — malum coxæ senile — findes hos L.-Nr. 487 fra Troldhøj jættestue, en gammel kvinde over 60 år. Højre og venstre femur samt begge ossa coxæ ere tilstede. Lårbenshovederne ere langs forreste og nederste rand af det bruskkledte parti besatte med en frit fremstående 10 mm. høj bræmme i en længde af 80 mm., bestående af en sammenhængende osteophyt-kam, der som et ujævnt, knudret lag strækker sig 3—4 mm. ind på overfladen af ledhovedet. Denne osteophyt-kam har i det hele en noget varierende bredde, som på højre lårbenshoved når 13 mm., på venstre et enkelt sted endog 17 mm. Tilhæftningsstedet for ligamentum teres danner en c. 1 mm. høj knude, hvorfra en indtil 15 mm. bred, knudret bræmme strækker sig nedad, bagtil gående

over i randosteophytbræmmen. Begge de to tilpassende acetabuli vise lignende rand- og bundosteophyter, men af mindre højde.

3) Arthrit. deform. af hvirvellegemerne forekommer dels som spondylitis ossificans anchylopoietica, dels som simplex; denne lidelse findes hos 5 forskellige individer fra Troldhøj jættestue og optræder der i begge former:

3a) Spondylitis ossificans anchylopoietica hos L.-Nr. 563 bis, Troldhøj jættestue, hvor 4de, 5te og 6te halshvirvel ere sammenvoxede, som loddede sammen med c. 1 mm. tykke belægninger af benmasse mellem leddene; 5te og 6te hvirvel ere således loddede sammen både for hvirvellegemernes og sideleddenes vedkommende, samt for en del også for processus transversi vedkommende; 5te og 4de halshvirvel have kun sideleddene sammenloddede. Andre osteophytære excrescenser findes ikke. Baade 4de og 6te halshvirvel vise recente brud af legemernes flader, hvor der muligvis har været partielle sammenlodninger med tilstødende hvirvler.

3b) Spondylitis ossificans simplex, L.-Nr. 491 bis, Troldhøj jættestue; en kolosal (mandlig?) lændehvirvel har langs hvirvellegemets øverste rand til venstre en indtil 10 mm. høj, udstående osteophytkam; langs højre side er kammen lavere, kun 5 mm. høj.

3c) Spondylitis ossific. simpl., L.-Nr. 540 bis, Troldhøj jættestue; en stor mandlig lændehvirvel har langs legemets øverste rand til begge sider en 10—12 mm. høj osteophytkam.

3d) Spondylit. ossific. simpl., L.-Nr. 540 bis bis, Troldhøj jættestue; en lændehvirvel har langs legemets nederste rand en til begge sider 8—9 mm. høj osteophytrand (3b, 3c og 3d høre efter fundforholdene og udviklingen til 3 forskellige individer).

3e) Spondylit. ossif. simpl., L. Nr. 563 bis bis, Troldhøj jættestue; en lænde- og ryghvirvel af samme individ, begge med osteophytkamme både langs øverste og nederste rande.

3f) Spondylit. ossif. anchylopoietica findes også hos L.-Nr. 347 fra Gandløse dyssekammer. Her har lidelsen sit sæde i 2den, 3die og 4de halshvirvel. De 3 hvirvellegemer ere sammenloddede ved en forbening af intervertebralskiverne. Sideleddene mellem 2den og 3die og 3die og 4de på venstre side og alene mellem 2den og 3die på højre side ere ankyloserede, idet ledene ere omstøbte med en 2-4 mm. tyk, svamperet osteophytdannelse. Den samme 40—50-årige mand har i venstre pandeegn en helet trepanation (Afbildn. 1).

Fig. 1.

3g) Spondylit. ossif. simpl., L.-Nr. 282, Grimstrup gravkiste, har alle 5 lændehvirvler, men i særlig grad de 3 nederste, besatte med indtil 12 mm. høje, udstående osteophytbræmmer langs de øverste rande af hvirvellegemerne (Afbildn. 2).

3h) Spondylit. ossif. simpl., L.-Nr. 290 bis, Gjerlev gravkiste. En stor, mandlig lændehvirvel har torn- og tværtappene besatte med osteophytdannelser; det meste af legemet mangler.

3i) Spondylit. ossif. simpl., L.-Nr. 415 bis, Horslunde jættestue, viser en stor, mandlig lændehvirvel, som langs begge corpusrandene har stærke osteophytdannelser.

Påfaldende er denne hyppige forekomst af leddegigt

og særlig da dens hyppighed blandt skeletdelene fra Troldhøj jættestue. Af de højst 50—60 i denne jættestue fundne voxne individer have de 8 arthritis deformans. Denne sygdom, som, særlig når den optræder i de små led, finger-, tå-, hånd- og albueled, fra tidligere tider har

Fig. 2.

været betragtet som en fattigmandssygdom og som værende hyppigere hos kvinder end hos mænd, er jo den dag i dag endnu ret hyppig. Sjældnere er sygdommens tilstedeværelse i de store kropled, men skal der være hyppigst hos mænd. Fugtige boliger, kulde, dårlig ernæring og al anden nød har fået skyld for at fremkalde denne plagsomme lidelse, der jo også har været ret almindelig i stenalderen. Ejendommeligt er det,

at denne arthritis deformans i rygradens led, som egentlig først i de sidste 10—12 år er bleven mere almindelig kjendt hos nutidens mennesker, her i stenalderen viser sig så påfaldende hyppigt. Dårlig ernæring og nød kan næppe overfor de store stenaldersgraves mennesker have spillet nogen nævneværdig disponerende rolle. Deres boliger kjender man her tillands kun lidet eller intet til.

For Troldhøj stuens vedkommende fristes man i høj grad til at gjenoptage den tidligere af engelske og franske læger med stor bestemthed hævdede arvelighed; særligt skulde dette dog gjælde lidelsen i de små led.

Myositis ossificans, en optræden af bendannelser i musklerne, særlig i deres tilhæftning og udspringet, viser sig hos L.-Nr. 288, Grimstrup gravkiste, hvor forbeningen viser sig i den stærke, dybe læggemuskel (*musculus soleus*) udspring fra skinnebenet som en benkam på 16 mm. højde og 14 mm. bredde, der følger *linea poplitea*. Denne lidelse synes at skyldes vold — nutildags f. ex. overkjørsel eller bajonetstød for overarmsmusklernes vedkommende — men synes desuden at forudsætte en ejendommelig disposition (Afbildn. 3).

Fig. 3.

Fungus duræ matris, en stillet svulst, udgående fra den tykke hjernehinde og gjennemborende hjerneskallen, forekommer der spor af på 2 kraniefragmenter. L.-Nr. 372, Greve gravkiste, en c. 25-årig mand, har på det højre isseben 20 mm. bag sutura coronalis og 10 mm. fra sut. sagitalis et aflangt 20×10 mm. stort hul, hvis rande ere skarpe imod og gå i flugt med benets ydre flade; på indersiden viser randen en c. 5 mm. bred, skrånende randflade, som har en noget ujævn og usureret overflade.

L.-Nr. 452, Frederiksgave II gravkiste, en c. 30-årig mand(?) har på det venstre isseben omtrent på stedet for tuber en depression af benets yderflade, cirkelrund af form, som har i midten et hul på 8×10 mm., hvis rand

er bugtet, men ellers med glat overflade; der findes rundt om i randen, særlig fortil, revner og furer, som på den indvendige flades lamina vitrea træde tydeligere frem. Furerne ere bredest ved randen, hvor de nå en bredde af indtil 0,5 mm.; randene ere fint bugtede, men glatte. Lidt borte fra hullets rand nå revnerne ikke gennem benet, men strække sig på lamina vitrea videre ud med udseende som de almindelige karfurer. Depressionen på yderfladen går jævnt over i benets normale overflade. Gennem det deprimerede parti, hvis største dybde er c. 2—2,5 mm., går der særlig omkring hullets forreste rand små foramina emissaria med indtil 1 mm. diameter.

Inderfladens lamina vitrea viser ikke noget spor af denne depression, der alene er fremkommen ved en trykfortynding af den ydre skal og diploemassen. At der også her foreligger spor af en fungus duræ matris's indvirkning på benet, kan der ingen tvivl være om. Da stykket i sin tid kom frem, var prof. anatomiae Ipsen af samme mening.

Et gjenembrud gennem eminenta arcuata fra ørelabyrinten, sandsynligvis hidrørende fra en betændelse i det indre øre, findes hos L.-Nr. 440, et 15—16-årigt barn fra Gundsølille jættestue. Perforationen danner et knap ærtestort hul med jævne, afrundede rande.

De sygelige abnormiteter, som foreligge, bære i hovedsagen vidnesbyrd om, at de to constitutionelle sygdomme, som også hovedsagelig angribe knoglesystemet, nemlig rachitis (engelsk syge) og leddegigt, ikke have været helt sjældne i stenalderen.

Begge disse sygdomme stå i et vist forhold til ernæringen, efter den almindelige antagelse hovedsagelig til en uheldig sammensat føde og muligen fugtighed.

Læsioner af kraniet:

Trepanation findes der uomtvistelige spor af på

3 kranier, 2 fra jættestuer og 1 fra et langdyssekammer.

1) Det bekjendte kranium fra Næs jættestue, L.-Nr. 134, afbildet i S. Müller, *Vor Oldtid*, pg. 155, hidrører fra en ♂, c. 40 år; det viser i isseregionen lidt over mod venstre side og nående c. 10 mm. ind på os frontis, en oval artificiel åbning på teca, c. 55 mm. lang og 44 mm. bred. Randene ere overalt glatte, eburniserede, skrånende udefra indad mod lamina interna, som danner den jævnt afrundede rand. Åbningens rande viser, at læsionen var helet, længe før manden døde. Der er ikke noget spor af, hvad der har givet anledning til trepanationen. Hvorledes operationen er foretagen, viser hullets rande heller ikke; der er ikke i omkredsen spor af læsion af benet ved operationsinstrumentets udgliden f. ex. En fissur, der fra randen løber bagtil, er postmortel, den viser ikke mindste reaktion eller spor til heling. Den jævne, ind mod lamina interna skrånende randflade kunde måske nærmest tyde på, at den af Broca antydede skrabning har været anvendt.

2) Et andet tilfælde af trepanation med heldigt forløb foreligger fra det ene kammer af en dobbelt jættestue, Grydhøj, Rise sogn, Ærø, L.-Nr. 453. Kun pandebenet, hvor læsionens spor findes, er tilstede og er afbildet i Årb. II. Række 1889, Pl. III a. Pandebenets mål ere: D. Frontal. min. 102, max. 125, Nasion-Bregma 128; det kraftige glabellarparti med jævnt kraftige supercilier tyde nærmest på, at benet hidrører fra en mand. 20 mm. over sutura naso-frontalis, lidt mere til venstre end til højre, findes en næsten cirkelrund depression i benet, af hvilken de 13 mm. ligge til højre, de 27 mm. til venstre for pandebenets midtlinie. Den cirkelrunde rand på de intacte partier af pandebenet er jævnt afrundet, og fra den går der bagtil, σ : indad mod kraniehulrummet, en tragtformet krave af noget uregelret form, bestående af en ujævn ben-

masse, og i bunden omsluttende en omtrent vandret liggende plade af uregelmæssig firkantet form med de største sider til venstre og højre, den mindste nedad. Den tragtformede krave har en bredde til højre på c. 7 mm. og går der mest stejlt bagtil; til venstre og opad er bredden omtrent den samme, men fladerne ligge der mindre stejlt. Nedad mod supraorbitalranden er den cirkulære rand brudt af 2 furer, som fra en fælles begyndelse gennem den cirkulære rand og den nedadgående, tragtformige krave spalter sig i 2. En, den længst til venstre, går skråt udad og ned igjennem venstre margo supraorbitalis og det inderste af øjenhulens loft; denne revne går helt igjennem benet og sees indvendigt på lamina vitrea ligeledes i hele længden, idet dog her spalten er afdelt ved tværbroer.

Den anden fure går omtrent lige nedad, ned i sutura naso-frontalis. Den venstre spalte og den højre fure begrænse et opad spidst, prominent, svullent benparti. Den bundplade, som den tragtformige krave, der udgår fra trepanationens cirkulære rand, går over i, har en c. 20 mm. lang side mod højre, og er der ved en skarp fure afgrænset fra den højre del af kraven; fra denne skarpe fures nederste ende fortsættes furen skråt nedad og til venstre og støder sammen med de foran omtalte 2 supra-orbitalfurers samlede begyndelse; dette sammenstød sker i et lille trekantet hul, som har spidsen rettet opad. Hele denne fure, som begrænser bundpladens højre side og nederste, smalleste side, tegner sig tydeligt på benets indvendige lamina vitrea som en i tilsvarende retning løbende dyb fure. Fra den højre grænsefures øverste parti, der også ender i et lille, uregelmæssigt hul, går i en svag bue over mod venstre en noget utydeligere, c. 13 mm. lang grænsefure mod den tragtformige krave. Noget stærkere er den fure, som i en længde af 23 mm. begrænser bundpladens venstre side mod den tragtformige krave; denne

grænsefure går lidt skråt over mod højre og ender i det lille trekantede huls spids, hvorfra nedad den dybe orbitalspalte udgår og den højre fures skråt løbende parti ender; dette skråt løbende parti begrænser skarpt i en udstrækning af 8 mm. bundpladen nedad. Selve bundpladen har en lidt ujævn, fint nubret overflade, men ligner ellers pandebenets ydre flade. På den indvendige flade af benet, på lamina vitrea, sees og navnlig føles der, svarende til den circulære trepanations rand, en circulær fremragning overalt dækket af lamina vitrea; og fra den nederste rand af denne fremragning sees udgående den før omtalte med benbroer forsynede spalte, der svarer til den dybe supraorbitalspalte, som er skildret set forfra. I denne circulære begrænsning tegner sig som en 1—2 mm. fremspringende, pladeformet ophøjning den forfra skildrede bundplade, hvis højre side (forfra) omtrent her falder sammen med den følelige circulære fremragning på lam. vitrea; også den nederste og den venstre begrænsning af bundpladen er tydelig og fremstående. På denne plades venstre (forfra) parti er der gennem hele længden et afbrudt stykke af crista interna ossis frontis.

Jeg skulde ikke have ofret så mange ord på beskrivelsen af denne trepanation — thi at en sådan foreligger, kan der ingen tvivl være om — hvis ikke tilfældet efter mit skjøn frembød den særlige interesse, at det, som er tilbage, tydeligt viser den læsion, som har bevirket trepanationens udførelse, og tillige viser dens resultat. Denne stenalders Ærøbo har utvivlsomt fået et hugsår, som har kløvet pandebenet igjennem den øverste øjenhulerand, lidt til venstre for næsen, men tillige har beskadiget pandebenet stærkt længere oppe ved en grenfractur af benet, som har udskilt det brudstykke, der nu findes ragende c. 1—2 mm. ind i hjernebassens hulrum, samt vistnok flere brudstykker, som ere fjernede. Benranden er så ved en operation glattet rundagtigt af, og

såret må antages at være blevet dækket med hud og bevaret benhinde ialtfald for den venstre halvdels vedkommende. Læsionen gennem venstre supraorbitalrand og øjenhuleloft har man ladet skøtte sig selv. Og trods den ikke ubetydelige depression er den sårede kommen sig og har sikkert levet længere tid efter læsionen.

I det andet kammer i samme høj fandtes der et pande- og isseben med en lignende betydelig huglæsion, som heller ikke havde dræbt manden; her var der ikke foretaget trepanation. Tilfældet vil nedenfor blive nævnt.

3) Et trepaneret kranie, ret vel bevaret, hidrører fra et langdyssekammer ved Gandløse, L.-Nr. 347. Operationen er udført på en ♂, c. 50 år med et stort, velformet hoved af Cro-Magnon typ. I venstre regio fronto-temporalis findes der en helet læsion af kraniet, der præsenterer sig som en opad og bagtil i sidepartiet af venstre pandeben fortløbende oval depression, 65 mm. lang og 50 mm. i den korte diameter. Fortil og mod midtlinien samt opad og bagtil er ovalen begrænset af en tydelig udtalt, dyb, bueformet fure afsluttende det intakte ben, hvis jævnt afrundede, glatte og blanke rand går ned i furen. Furen begynder nedad i linea semicircularis 25 mm. over sutura frontozygomatica og går bueformet opad og bagtil, krydsende sutura coronalis, og bøjende tilbage går den nedad, lidt mindre skarpt, men dog tydeligt over på nederste, forreste hjørne af issebenet og fortsætter sig atter fremad, ikke nående squama ossis temporis og ala magna, i fortal concav bue hen mod begyndelsen. I dette nederste, forreste stykke er furen ikke så kjendelig; 3 recente (optagelses-) brud af den tynde, dækkende benskal gribe forstyrrende ind i bestemmelsen af furens forløb i den nederste, forreste halve strækning; det midterste, recente brud har dog lige bag sin rand den omtalte fure tydelig. Det af den ovale fure omgrændsede parti af kraniet består af en tynd benplade, der særlig bagtil og nedad er trykket

indad i forhold til kraniets normale runding. Kun fortil ved den skarpe forreste buelinies nederste rand er det indesluttete parti noget prominent. Depressionen er, hvor den er mest fremtrædende, c. 5 mm. dyb. Overfladen af det deprimerede parti er som den øvrige del af kraniet sæde for den samme tætgreneede corrosion af overfladen og frembyder ingen særlige forhøjninger. Den indvendige flade er, så vidt det kan sees, beklædt med lamina vitrea, og man kan på den gennem et af brudhullerne tydeligt se og føle ydersidens fure som en svag, begrænset fremragning, hvis forreste, nederste parti c. 25 mm. over sut. frontozygomatica springer stærkt frem i cavum cranii som en nedad og fortil rettet kam på 2—3 mm. højde og af c. 10 mm. længde. Det hele må sikkert antages at være en fractur af kraniet med depression, som har været gjenstand for en partiel trepanation med afglatning og jævning af brudranden fortil og opad samt af c. halvdelen af den bageste rand, og desuden med fjernelse af den øverste bageste del af det eller de deprimerede fragmina; hud og benhinde må antages bevaret således, at der har kunnet finde nydannelse sted af den tynde, dækkende benflade. Manden har levet længe efter operationen.

At trepanationen hos mændene fra Grydhøj og Gandløse langdysse er en ren kirurgisk operation, kan der næppe være nogen tvivl om; og det samme kan vel også antages som det naturligste for Næs-hovedet. Den forhistoriske trepanation har jo været debatteret, siden Prunières i 1873 på congressen i Lyon fremlagde sin »rondelle de Lyon«, funden i en dolmen ved Lozère og liggende inde i et kranium, som iøvrigt viste et artificielt trepanationshul, hvortil dog ikke denne »rondelle de Lyon« passede; dette spørgsmål har gennem en lang årrække fremkaldt et stort antal undersøgelser og publikationer fra en mængde antropologer og archæologer i forskellige lande. Det vilde føre for vidt at komme ind på endog blot ganske

kort at give en fremstilling af de divergerende meninger og citere den literatur, som denne sag har frembragt. Og det så meget mere som Dr. Søren Hansen i Årb. 1889, 177 ff., har anført det vigtigste. Der foreligger nu sikre fund, som konstatere den kirurgiske trepanations udførelse i stenalderen, først og fremmest foretaget for at søge at yde hjælp ved brud på hjerneskallen, men muligvis også i anden kurativ (nervøse lidelser) eller overtroisk hensigt; men der foreligger også flere trepanationer, som næppe kunne tydes anderledes end som indgreb foretagne i en eller anden hensigt på det døde hoved. Fra Sverrig, Italien, Portugal og særlig fra Frankrig har man ikke få trepanerede stenalderskranier. De to af de her omhandlede ere gamle kjendinge — foruden disse findes der fra tidligere tid et trepaneret bronzealders- og et jernaldershoved; det tredie her omtalte, den gigtsvage stenaldersmands trepanerede hoved fra Gandløse langdysse, har ikke tidligere været bemærket eller omtalt (Afbildn. 4).

Der findes desuden to utvivlsomme brud af hjerneskallen, hvor der ikke er forsøgt nogen hjælp ved trepanation. Det ene tilfælde er det foran kort nævnte fra Grydhøj jættestuens andet kammer, L.-Nr. 454. Tilstede er kun pandebenet (det mangler lidt på siderne) tillige med de forreste partier af begge isseben. Lidt til venstre for midtlinien findes på os frontis en 50 mm. lang, dyb grube, som med sit bredeste parti på 12 mm. når lige hen over sut. coronalis. Nedad mod orbitalranden ender gruben tilspidset. Bunden er ujævn småknudret og randene lidt bugtede. Den højre rand er særlig op mod furens brede ende skarpere end den venstre, og den samme skarpere ombøjning ned mod grubens bund viser højre rand helt ned til spidsen om end noget svagere udtalt. Der sees ingen fissurer ud fra gruben. På den indvendige flade sees og føles tydeligt en fremstående, pæreformet prominens, lidt bredere end forfladens grube,

men ellers med samme længde, løftende sig fra venstre mod højre (forfra regnet), hvor randen rager lidt frem, svarende til den dybe fure forpå. Denne prominierende plade er dækket med naturlig lamina vitrea; dens be-

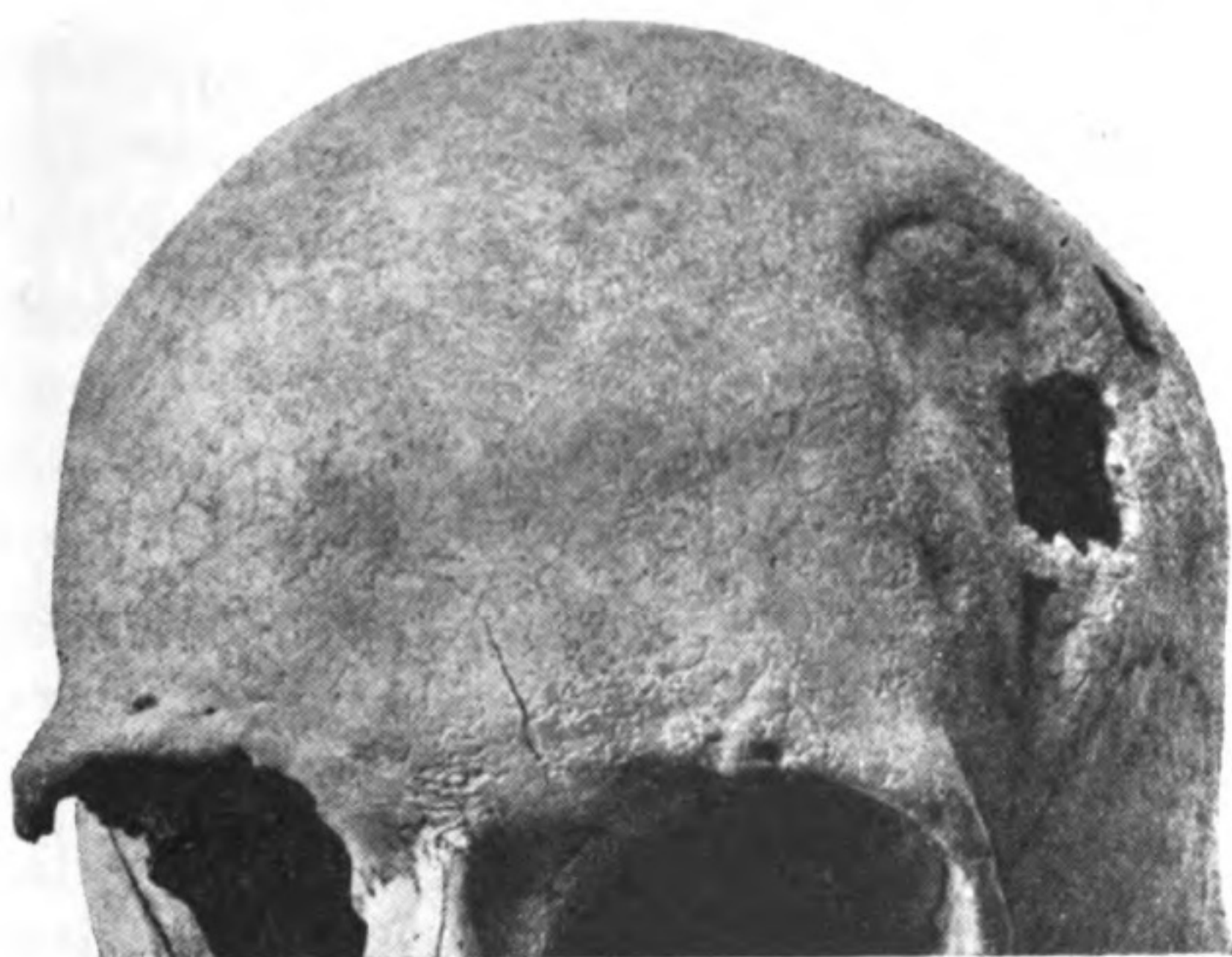

Fig. 4.

grænsning til højre (forfra) dannes af en tydelig, 50 mm. lang, abnorm fure, som fra midten hen til den bageste ende er noget dyb, dog ikke gående igjennem skallen, og har flere forbenede tværbroer. Den forreste halvdel viser sig som en fladere fure med en række små huller ind i benmassen. Bagtil er den indvendige prominens også begrænset af en tydelig fure. Til venstre (forfra) er prominensens grænse svagt markeret ved fladens retningsforandring, idet der er en svag stigning over mod furen til højre (forfra). Her foreligger utvivlsomt en helet hugfractur med en svag depression af et parti af pandebenet. Læsionen er helet fuldstændigt, uden at der har været foretaget noget kunstindgreb, således som på det tidligere omtalte trepanerede hoved fra samme højs andet jættestuekammer. Et mærkeligt sammentræf med disse to kranie-læsioner i hver sin stengrav i samme høj. Skulde der

være nogen forbindelse mellem dem? De hidtil omtalte 4 'kranielæsioner, med eller uden operation, ere alle forløbne uden at medføre døden.

Fra Pilegård stenkiste, L.-Nr. 264 ♂, foreligger der en kraniekalot, som op gennem venstre side af os frontis viser en fissur, der har fuldstændig reaktionsløse rande; den yderste rand er trykket lidt ind i cavum cranii. Fissuren ender indvendig på lamina vitrea opad i en to-grenet, finere fissur, som kun går gennem lamina vitrea, og som omslutter en lille kegle af lamina vitrea. Nedad når fissuren til c. 20 mm. over venstre orbitalrand. Men her har et recent optagningsbrud forstyrret det videre forløb. Dette nederste, recente brud i venstre orbitalrand er utvivlsomt. Derved afskjæres desværre erkjendelsen af, hvorledes fissuren længere ned har formet sig, og der lades en tvivl tilbage, om der virkelig foreligger en læsion af hjerneskallen i levende live eller en postmortel trykrevne. Dog nærer jeg ingen tvivl om, at der her foreligger en virkelig fractur pådraget i levende live, og det støtter jeg på den på lamina vitrea ved fissurens terminale ende værende afsprængningskegle. Dette fænomen fremhævede professor anatomiae F. Th. Schmidt som et tegn på den levende lamina vitreas elasticitet til forskjel fra den døde; en sådan kegle opstår på den levende lamina vitrea ved fissurens øverste ende, når den spaltende kraft ikke har været stærk nok til at give brud helt igjennem, men vel en bøjning af den elastiske lamina vitrea.

Til disse læsioner af hovedet må endnu vel regnes 2 tilfælde af brud af næsebenene: L.-Nr. 201 Skovgård, ♂, c. 60 år, har en fractur helet med deviation indad mod næsehulen af den nederste $\frac{1}{2}$ af ossa nasi. L.-Nr. 186 Borreby, ♀, 30—40 år, viser omtrent på midten af næsebenene et helet brud, hvorved næsen er bleven lidt skjæv over mod venstre.

At der måtte findes en del spor af brækkede lemme-
knogler, kunde man næsten forudsige som sikkert. L.-Nr.
382 fra Gundestrup jættestue, c. 30-årig ♂, har en med
callus svulst helet fractur af højre lårben — brudstedet er
mellem midterste og nederste trediedel — der har været
pådraget næppe ret lang tid (nogle måneder) før døden.

Helet brud af spolebenet (radius) har L.-Nr. 470, ♀
c. 60 år, Troldhøj jættestue; benet er meget uheldigt sam-
menvoxet i vinkelstilling. L.-Nr. 540 bis fra samme jætte-
stue har en lignende fractur af radius, helet med forskyd-
ning.

Brud af albuebenet (ulna) har L.-Nr. 282, Grim-
strup stenkiste, c. 60-årig ♂, og L.-Nr. 563 bis, Troldhøj
jættestue; ret heldigt helede begge to.

Brud af nøglebenet (clavicula), som er meget uhel-
digt helet i vinkelstilling, har L.-Nr. 540 bis, Troldhøj.
Brud af et ribben viser L.-Nr. 540 bis, Troldhøj jætte-
stue. Det er ret påfaldende med de mange lemmebrud,
som findes fra Troldhøj jættestue, ikke færre end 5. Som
foran fremhævet vare sporene af arthritis deformans også
rigelig repræsenterede i samme jættestue.

Til slutning skal endnu kun anføres, at der selvfølge-
lig også findes spor af mindre indgribende læsioner, frem-
kaldte ved stød eller slag.

Der findes således mindre, begrænsede exostoser
(bensvulster), som vistnok ere følge af subperiostale blød-
ninger, på pandebenet hos L.-Nr. 178, Borreby jættestue,
og L.-Nr. 165 fra samme jættestue, samt hos L.-Nr. 232
fra stenkisten Holbæk ladegård.

Lignende (subperiostale?) exostoser på skinnebenets for-
til og indad vendte flade findes hos L.-Nr. 407 ♂, Ølstykke
langdysse, og L.-Nr. 259 ♂, Pilegårdens stenkiste.

Af de ikke så ganske få lidelser, som her ere konsta-
terede, have kun kraniefracturen hos manden fra Pilegård
gravkiste og den perforerende ørebyld hos barnet fra Gundsø-

lille jættestue kunnet bevirke døden; samtlige de andre påviste beskadigelser have sikkert ikke været dødsårsagen.

Grunden til den tidlige død og særlig grunden til, at så mange af disse 288 alderbestemte ere faldne som dødens ofre mellem 20 og 30 års alderen, nemlig 46,9 % mod 21,1 % i nutiden, og under samme forhold, kan der intet oplyses om. Voldsomme dødsårsager have, som det fremgår af det foreliggende materiale, næppe havt nogen afgjørende betydning. Selvfølgelig have enkeltmands stridigheder og måske stammekrige, da som senere, hersket; og at de store stengraves mænd have slået hovedskallen i stykker på hinanden, foreligger der jo flere beviser for; men heller ikke derigjennem kan den særlig store høst, som døden her har gjort i de unge år, forklares. For kvindernes vedkommende har jo sikkert i stenalderen som nu den første fødsel forøget dødeligheden i de unge år; men selv dette forudsat, bliver der endda et meget for stort antal tilbage. Der står da tilbage som forklaring kun den antagelse, at smitsoterne da — som nu for de uciviliserede folkeslags vedkommende — har voldt den store dødelighed.

Det er jo udelukkende gravene, som have lært os, at stenaldersfolket var en højstammet race af kraftig legemsbygning, indeholdende de fra så at sige hele det øvrige Europa — og videre ud endog — kjendte langskallede og kortskallede typer, således at den første er i afgjort overtal; men det er også hovedsagelig gravene, som have belært os om disse folks kunstfærdige og dygtige bearbejdelse af det materiale, som stod til deres rådighed til fremstilling af redskaber og våben, stenen og leret. Det er også gravene, som sikkert have sagt os, at de store stenaldersgraves mennesker levede af agerbrug og kvægavl, at de spiste vore almindelige tamme maddyr og også de endnu almindelig nydte fisk og vildt. At stenaldersmenneskene ikke indskrænkede sig til at nyde den hvede, de avlede,

alene i hel, om end vel nok i kogt tilstand, men at de også malede den, have vore hjemlige stenaldersgrave kun rent undtagelsesvis og ikke absolut sikkert direkte belært os om. Det er egentlig mærkeligt, at de store jættestuer, der gjemme som det gravgods, der er givet de døde slægtninge med — til det andet liv? — smykker, våben og særlig i stor fylde det daglige livs redskaber, ikke også have overleveret os de kværnstene, hvormed kornet kunde males, således som det ofte er tilfældet f. ex. i tyske stenaldersgrave.

Efter meddelelse af hr. musæumsassistent cand. mag. Kjær fandtes der på gulvet i den jyske jættestue ved Hagebro en kværnsten, som tydelig var at se på det lysbillede, som fremvistes i oldskriftselskabets møde ³¹/₁ 1911; men at stenen var indkommen som gravgods turde hr. Kjær ikke bestemt hævde. Direktør V. Dreyer har ifølge skriftlig meddelelse til mig under en indfalden sidesten i det store gravkammer med gang på Alstrup mark i Jylland ligeledes fundet på kammerets bund en gruttesten. Men ellers er der, så vidt jeg har kunnet erfare, ikke i nogen af de undersøgte jættestuer og andre stenaldersgrave, som have afgivet det behandlede skeletmateriale, fundet nogen kværnsten under forhold, som utvivlsomt tillod at antage dem for at være gravgods. Og dog foreligger der utvivlsomme fund, som vise, at dette redskab går tilbage til de store stengraves tid, selv om det ikke er fundet som gravgods i selve graven. Men deraf følger da også, at stenaldersfolket sikkert har nydt hveden i mallet tilstand, kogt som grød eller muligen bagt i tynde kager; ti det kan vel ikke antages, at de have kjendt til at få deigen hævet. Har måske kornets maling her på Sjælland og Øerne været trælearbejde?

Som tidligere fremhævet mener jeg af den omstændighed, at mænd, kvinder og børn ere højlagte i samme familiegrav, at kunne drage den slutning, at stenalders-

folket har levet et familieliv; endog et liv i engifte er der meget, der taler for. At man yder de spæde og små børn den samme dødkultus som de voxne, tyder desuden på en etisk forældrefølelse, som man kunde være tilbøjelig til ikke at tiltro denne fjerne tids beboere af vort land.

Men hele den omhu, der vises de døde, bygningen af disse virkelig storstilede, pompøse stengrave, som selv vor tid må beundre, og som synes byggede for en evighed, tyder sikkert på en religiøs livsanskuelse, som kun kan bunde i forestillingerne om et fortsat liv efter døden, et liv, som går udover et liv i mindet hos de efterlevende; derpå tyder også utvivlsomt det medgivne gravgods og det medgivne mundforråd. Hvorom de til grund for denne dødkultus liggende forestillinger dreje sig, lader der sig selvfølgelig ikke engang noget ane. Men det ligger dog nær at tænke på den tilbedelse af lares, af de afdøde, som kan påvises hos Romerne og Grækerne, kort hos alle de folkestammer, som sammenfattes under benævnelsen Arier, så langt tilbage endog, som man har skriftlige beretninger fra den indiske Vedakultur, og som synes at gå ud på at indrette graven som den dødes bolig og der yde den døde til bestemte tider gjentagne ofringer og tilbedelser for at opnå hans velvilje og skaffe ham ro i graven. Undladelsen af denne dyrkelse gør den afdøde hjemløs, vildfarende og ondsindet, således som Fustel de Coulanges i sin »La cité antique« o. s. v., Paris 1895, med overbevisende lærdom fremstiller denne dødkultus' oprindelse hos Grækerne og Romerne samt skildrer denne familietilbedelse og tro som basis for den hele samfundsudvikling.

Man kunde fristes til f. ex. i den store jættestues orientering og bygning at se en antydning af den senere — bronzealderens — soldyrkelse. Selve kammeret er med sin længdeaxe så at sige altid orienteret i N.—S. og kun gangen i Øst vendt mod den opgående sol. Men de skeletter, som i jættestuerne ere fundne i en så komplet tilstand,

at deres orientering har kunnet bestemmes, vise, at denne er ganske uden orden; snart vendes hovedet i vest, snart i øst, snart i syd og snart i nord. Oftest ligge skeletterne udstrakt på ryggen; men i flere jættestuer synes de fortrinsvis at være anbragte med ryggen støttet op mod sidestenene i siddende stilling. I gangen ligge skeletterne snart med hovedet ind mod kammeret, altså i vest, snart med hovedet udad mod øst. I gangen til Nørregård jættestue XLIX var L.-Nr. 265 utvivlsomt anbragt med ryggen op ad en sidesten i den sydlige side, altså med hovedet mod nord. I gangen til det nordlige kammer i Troldhøj jættestue var L.-Nr. 492 øjensynlig anbragt stærkt sammenbøjet i den forud omtrent fyldte, kun 1 m. brede og 1 m. høje gang, således at lårbenene lå på tværs fra den ene side af gangen til den anden og kroppen var bøjet hen over dem med hovedet i syd (og ansigtet vistnok vendt mod vest). Der spores kort sagt ingen orden i lejringen inden for jættestuen; ikke således som det synes at være reglen i de senere sjællandske gravkister, hvor hovedet for det meste ligger i vest, altså med ansigtet vendt mod øst, mod den opgående sol. Disse kisters gravlægning skal nedenfor lidt nærmere berøres. Angående hovedgravformen — jættestuen selv — skal endnu kun anføres, at orienteringen med gangen i øst og stuen i nord-syd ikke er uden undtagelser, om de end ere få. Hvor f. ex. terrainforholdene vanskeliggjøre, at gangen sendes ud i øst, er den iagttaget gående i nord, ligesom også selve stuens orientering langt fra er så ensartet og nøjagtig, som en rituel ordning skulde synes at måtte medføre det.

Hvad den antagne ærbødighed for og dyrkning af de afdøde angår, da vise alle de undersøgte jættestuer, som have været i brug i længere tid, at den, hvad tiden angår, ikke har været fortsat ubegrænset, næppe længere end gennem et par generationer.

Det er nemlig fælles for alle beretninger om under-

søgelse af jættestuer, at det fremhæves, at kun de øverste skeletter lå i naturligt leje; længere nede i kulturlaget lå skeletdelene i den største uorden, øjensynligen skudt til side for det meste uden nogen pietet, af og til dog som det synes omhyggelig stillede til side, hvad der f. ex. var tilfældet med L.-Nr. 486, Troldhøj jættestue, hvor samtlige de lange lemmeknogler vare stillede op på enderne ind i et indhug mellem 2 af den sydlige gangs sidestene. Ofte træffes i gennem lang tid brugte jættestuer slige lag af uordenligt liggende knogler afgrænsede fra hinanden ved sammenhængende lag af flade sten; der er truffet 2—4 sådanne skillende brolægninger.

I alle jættestuerne træffer man en større eller mindre mængde svedne, sortbrændte ben. Såvel hele kranier som fragmenter af sådanne findes svedne enten alene på den udvendige flade eller på begge flader, altså i brudt tilstand, og det samme gjælder lemme- og kropknogler, både rørknoglerne og de spongiøse ben. Disse svedne knogler ligge blandede ind imellem de til siden skudte, ikke svedne. Ingen af dem har været på ligbålet; de adskille sig tydelig fra ligbrandsknogler derved, at de have bevaret deres naturlige form og ikke vise de for ligbrandsben ejendommelige forvridninger og revner på langs og tværs. Man finder således svedne benfragmenter, som større stykker af lårben, med aldeles normal form.

De svedne ben i jættestuerne have da dels i fragmenteret tilstand, dels også som hele ben, men stedse efter at de organiske bestanddele have været bortrådnede, været udsatte for ildens påvirkning. De spongiøse og de mindre rørknogler have i almindelighed ikke forandret sig udover svidningen og kraniefragmenterne heller ikke. De store rørknogler derimod, lårben og skinneben samt over- og underarmsben ere, når ildpåvirkningen har truffet diafysen (skaftet), for det meste sprængte i stykker, men ikke forvredne; de udsprængte stykker ligne, bortset fra den sort-

svedne farve, på det mest slående køkkenmøddingernes marvspaltede ben og af de svedne afspaltninger kan samles større partier af lår- og skinneben, således at formen er naturlig.

Brændingsforsøg med jættestue knogler i tør tilstand og imprægnerede med vand, gelatine og fedt i omtrent naturligt mængdeforhold have ret nøjagtigt — sværtningen skortede det noget på — i hovedsagen kunnet bekræfte, hvad der måtte antages sket. Det skal fremhæves, at der som bekjendt ikke så sjældent i jættestuerne, særlig i gangen og øverst i stuens fyld, er fundet henlagt på en flad sten, i jorden eller i urner, med eller uden gravgods fra bronzealderen, ligbrændte ben, et tegn iblandt flere på, at bronzealdersfolket, som begravede deres døde i stenaldersfolkets gravhøje, vistnok har nedstammet fra det sidste. Ejendommelig for slige ligbålsben er ikke blot deres forvredne form men også deres stærkt fragmenterede tilstand.

Den ild, som jættestuernes svedne ben bære spor af, har efterladt sig andre spor, nemlig aske og kulstykker og i nogle stuer tillige enkelte eller flere rødbrændte bålpletter, hvor grunden har været lerjord.

Hensigten med disse jættestuebål give selve fundene selvfølgelig ingen oplysning om. Man kan gisne om et offerbål for den afdøde eller om et luftrensningsbål og belysning for de efterlevende, som skulde højlægge den døde. Der findes sikre tegn til, at det samme ligbål har været tændt i de små dyssegrave; dette synes mig at lede til, at man snarest må antage, at ilden har været antændt som et led i højlægningens kultus. Hygieiniske hensyn — frygt for den fordærvede luft — have jættestuefolkene, hvor højt kultiverede de end må skattes, dog næppe vidst at tage. Atter her kunde man fristes til at tænke på de ariske folkeslags gravmåltider eller offermåltider, som selve gravene ofte vare indrettede på.

Gravkisterne, som ere de store stengraves sidste repræsentanter, vise for det meste en forskjel i orienteringen, efter som det gælder øerne eller Jylland. På Sjælland ere de for det meste orienterede i øst-vest med en adgangs-åbning fra øst, i Jylland mest i nord-syd med adgangs-åbning mod syd. Det første sted ligge de gravlagte hyppig med hovedet i kistens vestende, altså vendt med ansigtet mod øst; i Jylland har det ikke sikkert kunnet afgjøres, mod hvilken ende af kisten hovedet for det meste vender; dog er det i alle fald et par gange gjort sandsynligt, at hovedet vendte mod syd.

Men ligenes orientering er langt fra konstant, heller ikke på Sjælland. De større stenkister have været benyttede til flere gravlægninger, og så træffer man atter den fra jættestuerne kjendte uordentlige lejring af gravens ældste beboere. I Bispebjerg kisten — Årb. 1892, 204 — lå 6 skeletter i udstrakt rygleje, de 2 sidst gravlagte jævnsides med hovederne i kistens sydøstlige ende; et tredie på tværs i kisten med hovedet i vest og et fjerde med hovedet i kistens nordvestlige del, de 2 sidste lige under de 2 første; der lå endnu 2 skeletter dybere nede i den sydøstlige ende. Rester af mindst 5 skeletter vare skubbede hen i kistens nordvestlige ende.

I Grimstrup gravkiste lå det sidst gravlagte skelet med hovedet mod vest, de andre mindst 7 skeletter lå uordentligt skudte til side. Selv hvor kun en enkelt gravlægning er sket, viser der sig ingen streng lejringsorden, således som i Brydhøj, hvor der fandtes 3 gravkister, hvoraf de to lå i fortsættelse af hinanden med fælleds endesten; her lå et skelet med hovedet i vestenden og et med hovedet i østenden; i den tredie kiste lå et skelet med hovedet i vestenden. Nu ligger det nær at betragte gravkisten som jættestuens gang, den del af jættestuen, som sidst er bleven benyttet til gravlægning og således ligger gravkistetidens folk nærmest. Skulde heri ikke ligge en

naturlig forklaring af den omstændighed, at de sjællandske gravkister have adgangen fra østenden, hvormed også naturlig følger, at den gravlagte kommer til at ligge med hovedet i vestenden. I den dobbelte gravkiste i Brydhøj måtte derfor også — da endestenen er fælles, den ene af kisterne få adgangen fra vest og den gravlagte komme til at ligge med hovedet i østenden. Det kunde derfor synes rimeligt i den vanlige orientering af liget med ansigtet mod øst, mod den opgående sol, ikke at se noget af kultus påbudt, men langt snarere deri at se en følge af kistens overlevering fra jættestuen med dens i øst udløbende gang.

Da stenkisten ikke er tilgængelig, giver dette forhold også forklaringen af den omstændighed, at man der, så vidt jeg har kunnet bringe i erfaring, ikke har fundet de spor af bål, som jættestuerne så hyppig, og i den enkelte stue ofte gjentaget, bærer spor af. Kistens ringere dimensioner har umuliggjort bålet, og det hvad enten man vil se i det en offer- eller en rensningsild.

Anderledes synes det at forholde sig med de jyske enkeltgrave, som desværre ikke have bevaret et eneste kranium eller andet ben. At dømme efter de kvindegrave, hvis halssmykker ere bevarede, have de gravlagte næsten uden undtagelse haft hovedet i gravens østende. Mændenes smukt formede stridsøxer af sten ligge alle i gravens vestlige del, og c. 400 mm. derfra ligger bæltstedets flækkekniv; øxen har da ligget ved højre skulder, og afstanden derfra til bæltstedet passer ret godt; den gravlagte har haft hovedet i vest; kvinderne lå på venstre, mændene på højre side, begge med ansigtet mod syd (dr. Blinkenberg). For de jyske grave er dette så gennemgående, at det må have sin betydning. Skulde det være den begyndende soldyrkelse, som bronzealderen snart efter lader til syne mere umiddelbart?

De store stengrave lærer os ikke alene at kjende en

vis meget betydelig fysisk, men også i ikke få tilfælde en kunstnerisk evne og bygningsteknisk dygtighed. Man har øje for velproportionerede og formskønne bygninger; man se blot den række smukke stenbygninger, som S. Müllers »Vor Oldtid« eller A. P. Madsens smukke raderinger i »Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark« frembyde.

Men også i redskaberne, særlig i formningen af lerkarrene vise de store stengraves folk en skønhedssans, som det vel er værd at lægge mærke til. »Vor Oldtid« indeholder pag. 139 en samling af lerkar, som i form såvel som i ornamentering, hvad skønhed angår, nok kan tage det op med langt senere tiders keramiske frembringelser. Og så huske man de simple midler, hvormed her er virket; ingen drejeskive har været benyttet.

Hvem vil kunne frakjende de jyske parallelthugne flintblade eller de mønske og sjællandske dolkblade formskønhed, ikke at tale om den beundringsværdige evne til at behandle flinten med næsten usvigelig sikkerhed i det tilsigtede hug. Og det samme gjælder om de mangeformede, fint og skjønt forarbejdede stridsøxer, som de jyske enkeltgrave have skjænket os.

Hvad de meddelelser have at betyde, som stenaldersfolket har nedlagt i de mange større og mindre grupper af skålformede fordybninger, der findes på fritliggende stene og på dyssernes overliggere som også i selve dyssernes og i jættestuernes indre, vide vi ikke; at de må have en eller anden betydning, kan ikke betvivles, ligesålidt som at de høre til de store stengraves tid. De skålformede fordybninger, som i hundredvis findes på kammerets vægge i den bekjendte dysse ved Landerslev i Horns herred, måske også de, der findes på en sidesten i gangen til den store jættestue ved Nøbølle på Møn, ligesom de på yderfladen af dysser og fritliggende sten, kan en vidtgående tvivler måske erklære for ikke hjemmehørende i stenalderen. Men bortset fra enkelte tidligere, mindre vel oplyste, men

dog ret sikre fund, har stenkisten ved Bispebjerg mølle bragt et aldeles sikkert bevis for, at disse gådefulde tegn nå op i stenalderen. Den siden den sidste stenalders gravlægning fra dolktiden fuldstændig urørte stenkiste var dækket af 5 store sten; en af disse havde på den mod gravrummet vendende flade 40 skålformede fordybninger. At vi her stå overfor en meddelelsesform kan vel ikke betvivles. Om man nogensinde vil vinde forståelsen af, hvad disse skåle skulle sige, er vel nok tvivlsomt.

Endelig skal endnu fremhæves den intelligens og behændighed, som trepanationen er så slående vidnesbyrd om.

Gravene have da lært os ikke så lidt om stenaldersfolket, om deres bygning og raceforhold, om deres behandling af de døde, om den etiske følelse og den religiøse forestilling, hvortil man deraf med føje kan slutte, om deres familieliv, deres ernæring, deres kunstfærdighed og lægekundighed, deres lidelser i levende live og tidlige død. Men hvorledes de levende boede, have gravene ikke lært os. Det synes mig ganske unaturligt at antage, at de stenaldersmennesker, som have bygget disse store og til vor tid bevarede stenbygninger til deres døde — Troldhøj jættestue er 13 m. lang, 2,8 m. bred og 2,2 m. høj — at de skulde have boet i disse 3 højst 4 m. i diameter værende runde, halvt underjordiske fletværkshytter, som man har antaget for at være deres boliger. Arnegruben og affaldsgruben, som vel i de fleste tilfælde have røbet »hyttens« tilværelse, lade næppe så megen plads tilbage af den 7—12 m² store gulvflade, at 4—5 mennesker kunne stuves sammen der. Det er venteligt, at fremtiden på dette område vil bringe mere rimelige fund frem.

ALTERSTOLPER FRA JYDSKE LANDSBYKIRKER.

BIDRAG TIL KIRKEUDSTYRETS OG TØMMERHÅNDVÆRKETS
HISTORIE I MIDDELALDEREN.

AF CHR. AXEL JENSEN.

I Nationalmuseet bevarer nu fire sæt ejendommelige, indbyrdes beslægtede tømmerkonstruktioner fra fire jyske landsbykirker. 1892 modtog museet som gave de to stolper fra Velling kirke i Hind herred, der tidligere har været omtalte her i Årbøgerne (1895, s. 392¹). Derefter fulgte i året 1903 to lignende stolper med to tilhørende tværplanker fra Trans kirke i Vandfuld herred. 1904 erhvervedes endnu to stolper samt brudstykker af tværplanker fra Flade kirke på Mors, og 1908 hentedes to stolper fra Stauning kirke i Bølling herred².

Når de fire tømmer sæt kaldes alterstolper, berettiges dette navn allerede ved deres seneste brug. Vellingstolperne vides at have stået bag kirkens store renæssancealtertavle, og de tre senere fremdragne tømmer sæt havde alle deres plads mellem alterbordet og korets østvæg og tjente ligeledes som støtter for altertavler fra renæssancetiden. Flade-tavlen er af tidlig lutheransk type, formet omtrent som de sent-gotiske alterskabe, selv om den er bleven oppudset med barokke vinger og et helt moderne midtbilled; Trans-tavlen er af yngre protestantisk type, vistnok

¹ Museumsnr. D 2718.

² Museets henvendelser har i alle tre tilfælde mødt den største velvilje både hos de kirkelige autoriteter og hos kirketiendeejerne. Trans-tømmeret protokolnr. D 5436. Fladetømmeret D 5828. Stauningstolperne D 6817.

fra 1655¹; Stauningtavlen stammer fra begyndelsen af 1600-erne. Men det kan ikke være tvivl underkastet, at denne deres anvendelse ikke er den oprindelige; thi den gjorde

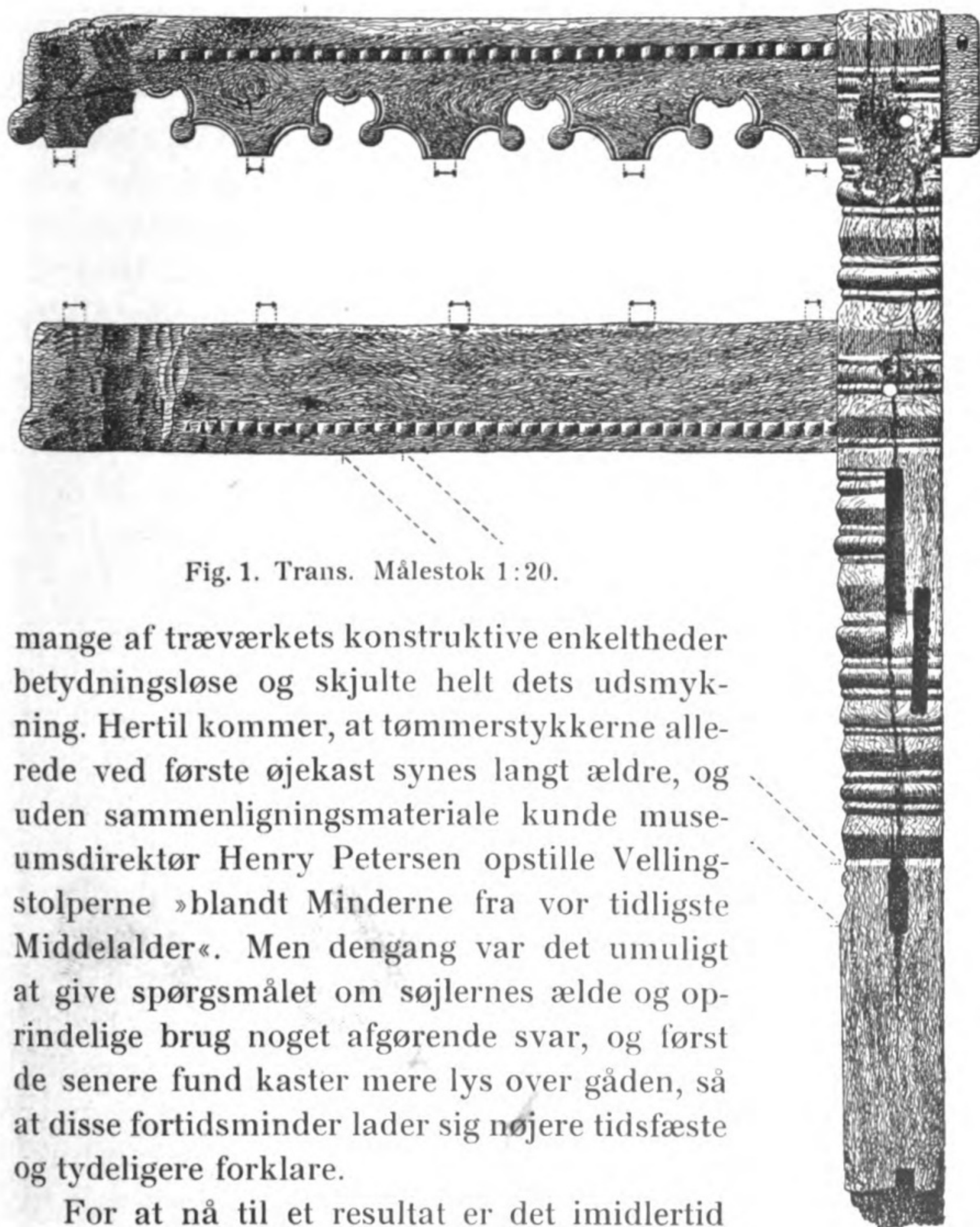

Fig. 1. Trans. Målestok 1:20.

mange af træværkets konstruktive enkeltheder betydningsløse og skjulte helt dets udsmykning. Hertil kommer, at tømmerstykkerne allerede ved første øjekast synes langt ældre, og uden sammenligningsmateriale kunde museumsdirektør Henry Petersen opstille Vellingstolperne »blandt Minderne fra vor tidligste Middelalder«. Men dengang var det umuligt at give spørgsmålet om søjlernes ælde og oprindelige brug noget afgørende svar, og først de senere fund kaster mere lys over gåden, så at disse fortidsminder lader sig nøjere tidsfæste og tydeligere forklare.

For at nå til et resultat er det imidlertid foreløbig nødvendigt at se bort fra alle hypoteser og blot at betragte det bevarede træværk, en undersøgelse, der nød-

¹ Oluf Nielsen: Skodborg og Vandfuld Herreder, s. 518.

vendigvis må blive indgående og omstændelig, fordi alle fire tømmeresæt kun er brudstykker af større helheder.

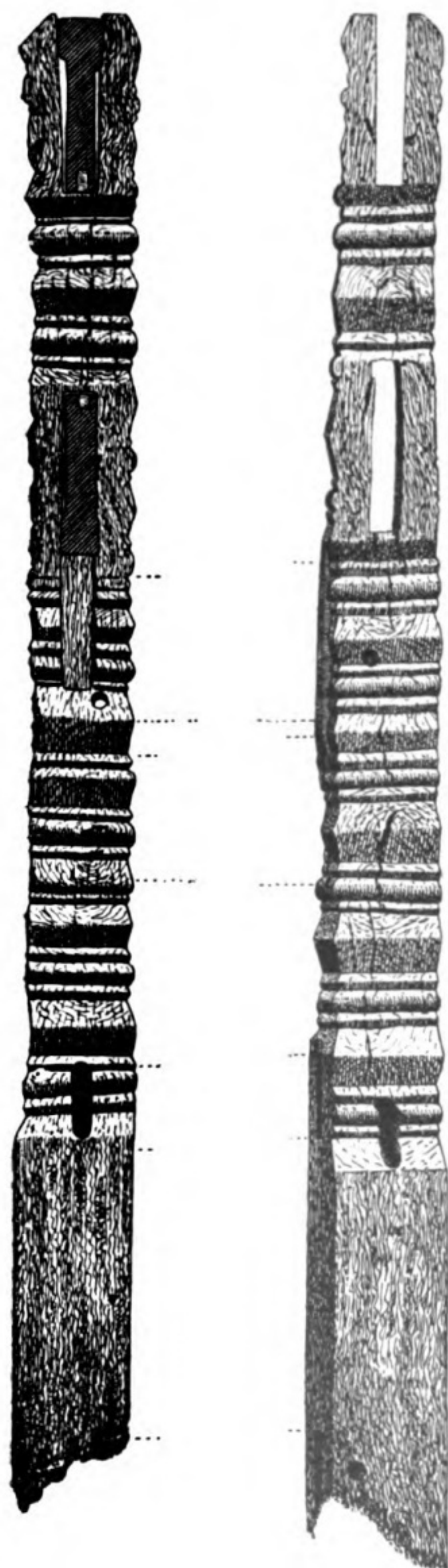

Fig. 2. Trans.

Det nyttede materiale er for alle stykkernes vedkommende egetræ, og intetsteds findes spor af oprindelig farvegivning.

Transtømmeret¹ er forholdsvis bedst bevaret og derfor mest oplysende (fig. 1-4). De to stolper er nu c. 255 cm. høje; men deres nederste ender er borttrådnede, således at taphullerne forneden nu er ufuldstændige; på stolpernes sidste plads i kirken var de stukket ned i jorden under korgulvet; de hvilede ikke på syldsten, og der sporedes under dem et lag af hensmuldret træ. I gennemsnit måler stolperne 23 × 19 cm. Deres nedre del og hele den ene smalside er glat, men på den øvre del er de tre andre sider udstyrede med profiler, rundstave vexlende med tagformede led, dog således, at der mellem de større led er indskudt mindre, ryggede overgangsled. Profileringen er i det hele uregelmæssig, de tagformede led har en meget forskellig størrelse, og enkelte af dem er karnisagtigt formede. I konstruktion svarer de to stolper nøje til hinanden. De talrige taphuller er

¹ Dettets arkæologiske værdi er, såvidt mig bekendt, først set af bygningsinspektør Vilh. Petersen, Odense, der besøgte Trans kirke 1895 og derefter strax meddelte museet sin iagttagelse.

alle gjorde på samme måde, først udborede og derefter tilhuggede, og de er fordelt i samme antal på hver af stolperne. Den ene bredside (fig. 1) har fire taphuller, af hvilke de tre, der sidder omtrent i stolpefladens midtlinje, sikkert er oprindelige; i det øverste og det nederste af disse har der ligget fornaglede planker, mens det midterste ikke har noget spor af nagle; det fjerde, der er langt grovere indhugget end de andre, sidder nærmere randen, nøjes med et lille skråt naglehul og stammer uden tvivl fra en senere omdannelse. I de profilerede smalsider (fig. 2) findes et mindre, skråt opadrettet taphul, og stolpernes hoveder er gennembrudt af to store taphuller, som går tværs igennem træet fra den ene smalside til den anden.

De to tværplan-
ker er 5 til 7 cm.
tykke, 27 cm. høje
og 190 cm. lange;
deres ene ende, der
er bestemt til ind-

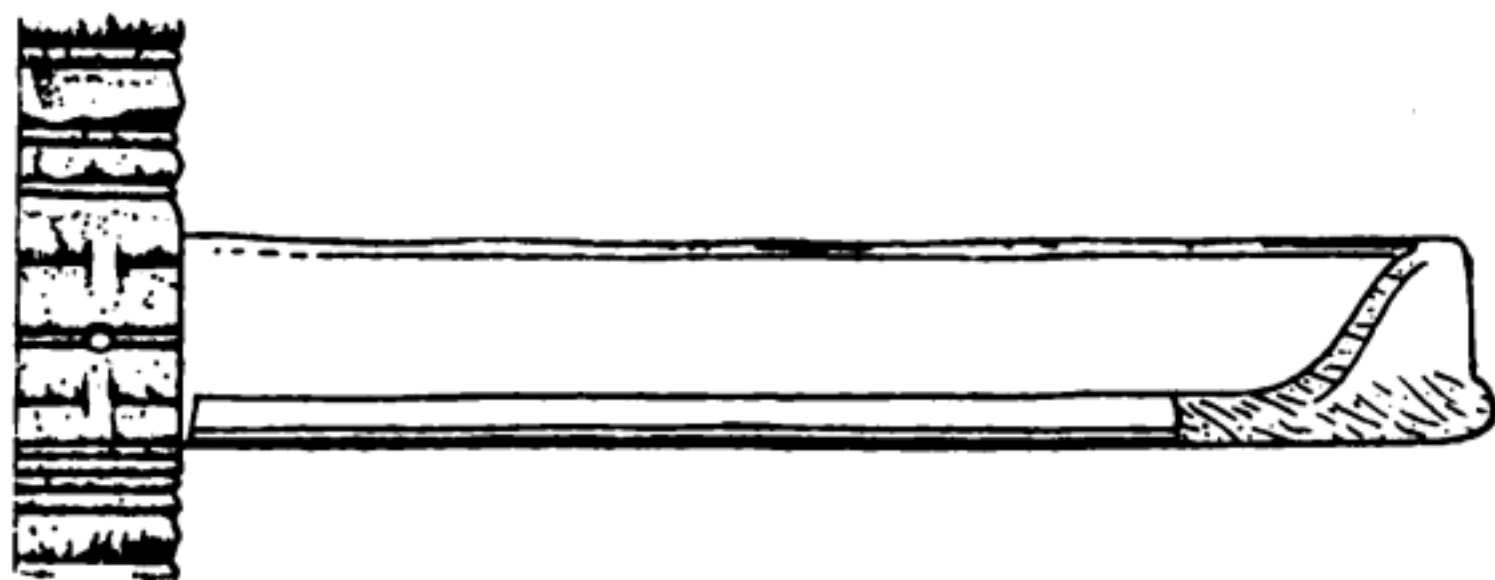

Fig. 3. Trans. 1:40.

tapning, er fuldstændig bevaret, den anden er rå afhugget. Men længden har næppe været meget større end nu; trods forhugningerne er der bevaret nok til at vise, at den ejendommelige buerække, hvori den øverste planke er ud-tunget, ikke har rummet mere end fire bueslag; derimod lader det sig ikke sikkert afgøre, om de afhuggede enders glatte flader har gjort tjeneste som tapper. Mellem buefødderne er der indboret småhuller, som trods flere unøjagtigheder svarer til lignende huller i den nedre plankes overkant, og hvori der sikkert har siddet småsøjler. Plankernes forsider er smykkede med enkle profiler og med mærkelige, af små kvartcylindre sammensatte bånd, og langs buerandene findes fordybede riller. Bagsiderne derimod er tarveligere udstyrede; kun ved den afhuggede ende af den nedre planke ses konturerne af et næsten ødelagt, oprindelig op-

højet bånd, som nedefra slynger sig op mod plankens overkant (fig. 3).

Dengang tømmeret blev hentet fra kirken til museet, var plankerne og den ene stolpe forbundne, således som billedet fig. 2 viser, og tapperne var fornaglede med to svære træ-nagler. De afhuggede plankeender var stukket ind i den anden stolpe uden fornagling, selve stolperne var klemmt inde mellem alterbordspanelet og korets østvæg, de glatte smalsider vendte henholdsvis mod nord og syd, og synlig var i virkeligheden kun det nederste parti af de stolpesider, der var vendte mod vest. Måske for ikke at falde for meget i øjnene var deres profileringer derfor rå afglattede, og tværstykkernes prydelser, der var vendt mod øst, var så godt skjulte, at de først opdagedes, da den ene af stolperne var fjærnet fra sin plads.

Selv om alle gallerisøjlerne er forsvundne, og selv om et træstykke, der har forbundet stolpens skråt opadrettede taphul med et skråt nedadrettet taphul i den nederste plankes underside, ligeledes er gået tabt, er det dog givet, at de bevarede plankeender fra første færd er beregnede for den stolpe, hvori de lå ved nedtagelsen. Her passer de fuldstændigt, og i den anden stolpe kan de ikke tænkes anbragte, fordi dennes øverste taphul ikke har haft een, men to nagler, og fordi de er for svære til overhovedet at kunne føres ind i dennes taphuller. Plankernes rigest smykkede sider kommer således til at vise samme vej som de mange taphuller på stolpens bredside, og da de to stolper er ganske symmetriske og derfor sikkert har korresponderet med hinanden (ikke blot de oprindelige taphuller, men også det senere indhuggede par stemmer nøje overens), må tømmeret have hørt til en opstilling, hvis dekoration især pegede indad. Denne slutning stadfæstes ved en anden, hidtil uomtalt enkelthed. På den øverste af de bevarede planker er nemlig den bageste overkant af det lille stykke, der rager udenfor stolpens glatte smalside, afskrånet, og i skråfladen er ind-

boret et lille naglehul, ligesom der nær den afhuggede plankeende, netop på det sted, hvor buerækken standser, findes rester af et ganske lignende, skråtstillet naglehul. Desuden er begge stolpehovederne i overensstemmelse hermed stærkest afskrånede på de bredsider, der ikke har tap-huller. Alt tilhobe kan kun forklares ved, at opstillingen oprindeligt har båret et spinkelt saddeltag, hvis mønning

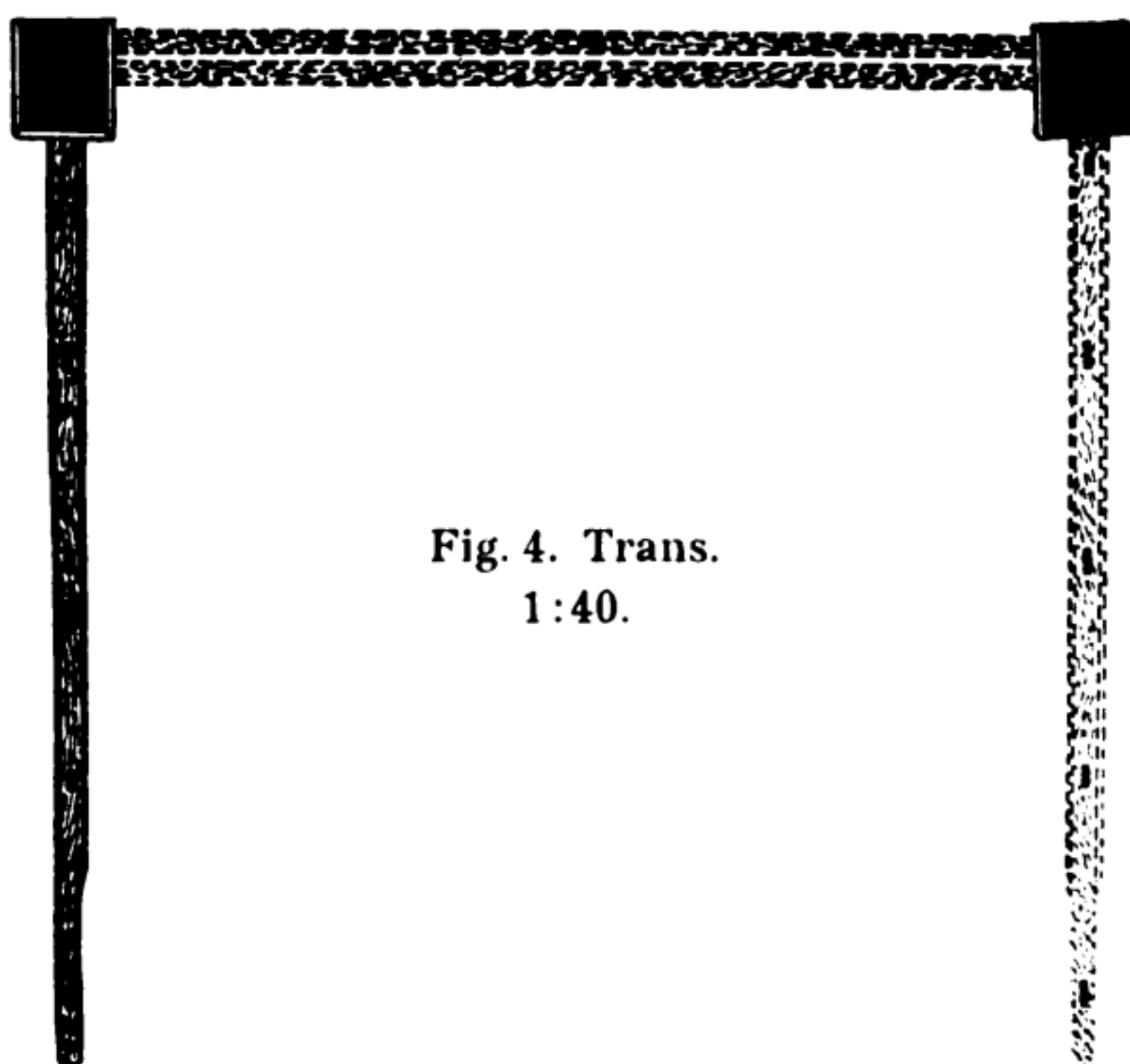

Fig. 4. Trans.
1:40.

har været parallel med tværplankerne, og man må i den anden stolpe tænke sig et buegalleri svarende til det bevarede (sml. fig. 4).

Videre er det rimeligt, at stolpernes glatte smalsider har været skjulte, f. ex. fordi de har været stillede op ad en væg, og ind under taget kan man hverken være kommen mellem de bevarede stolper, hvor tre-fire forsvarlige tværplanker har spærret passagen, eller under buegallerierne, hvor de lange skråbånd vilde være til stor gêne. Man må have passeret den fjerde side, der må nødvendigvis have været fire stolper, og hele opstillingen kan ikke have sluttet sig til en bygning, men kan kun have dannet en selvstændig, ejendomme-

lig tømmergalge, som væsentlig har været beregnet til at ses indefra og fra den nu forsvundne, forreste del.

Vellingstolperne¹ (fig. 5) er meget mere beslægtede med Transtømmeret; de er lidt højere (270 cm.) og lidt sværere (21 × 29 cm.), men de er profilerede på omtrent samme måde, og de er gennembrudte af lignende taphuller, på smalsiden øverst to, som går gennem hele stolpen, og hvori der har været fornaglet tværstykker, som i konstruktiv henseende har svaret til plankerne fra Trans, længere nede et mindre, blindt og ikke fornaglet taphul, hvori der nu sidder en nyere fyrreklods, og på bredsiderne forneden to større taphuller, hvori der har været fornaglet ret svære planker. I mange småting er der den nøjeste overensstemmelse; man genfinder på begge stolpepar en så karakteristisk enkelthed som den glatte glideflade under det nederste af de gennemløbende taphuller, og begge steder ses denne detalje kun på den ene af de bevarede stolper. Men der er også mange små forskelligheder. Taphullernes indbyrdes afstand er ret varierende, et par steder har der i Vellingstolperne været inddrevet nagler, som ikke slutter sig til taphuller, alle fire stolpesider er profilerede, profilernes rundstave er bredere og fladere, og fra Trans kender vi ikke de korte eller længere midtbånd, der hist og her afbryder de vandrette led. Endelig er Vellingstolpernes nederste del ikke ganske glat, men på den af bredsiderne, som ikke er gennembrudt af taphuller, findes på hjørnerne små, skarpt snoede rundstave, dog således, at den mest ødelagte stolpe kun synes at have denne prydelse på det ene hjørne, mens den bedre bevarede har to. Man kunde fristes til at anse disse rundstavsmykkede sider som forsider, men sandsynligere er det, at Vellingstolperne ikke blot har hørt til en

¹ Afbildede i Ældre nordisk Architektur, IV Saml., I Række, Blad 13. (Tegning af V. Koch). Det i Årb. for nord. Oldk. 1895 publ. billed er ikke korrekt. — Om enkelthederne med hensyn til stolpernes anbringelse bag altertavlen findes ingen sikre oplysninger.

lignende tømmergalge som træværket fra Trans, men også har indtaget samme plads i opstillingen. De rundstav-

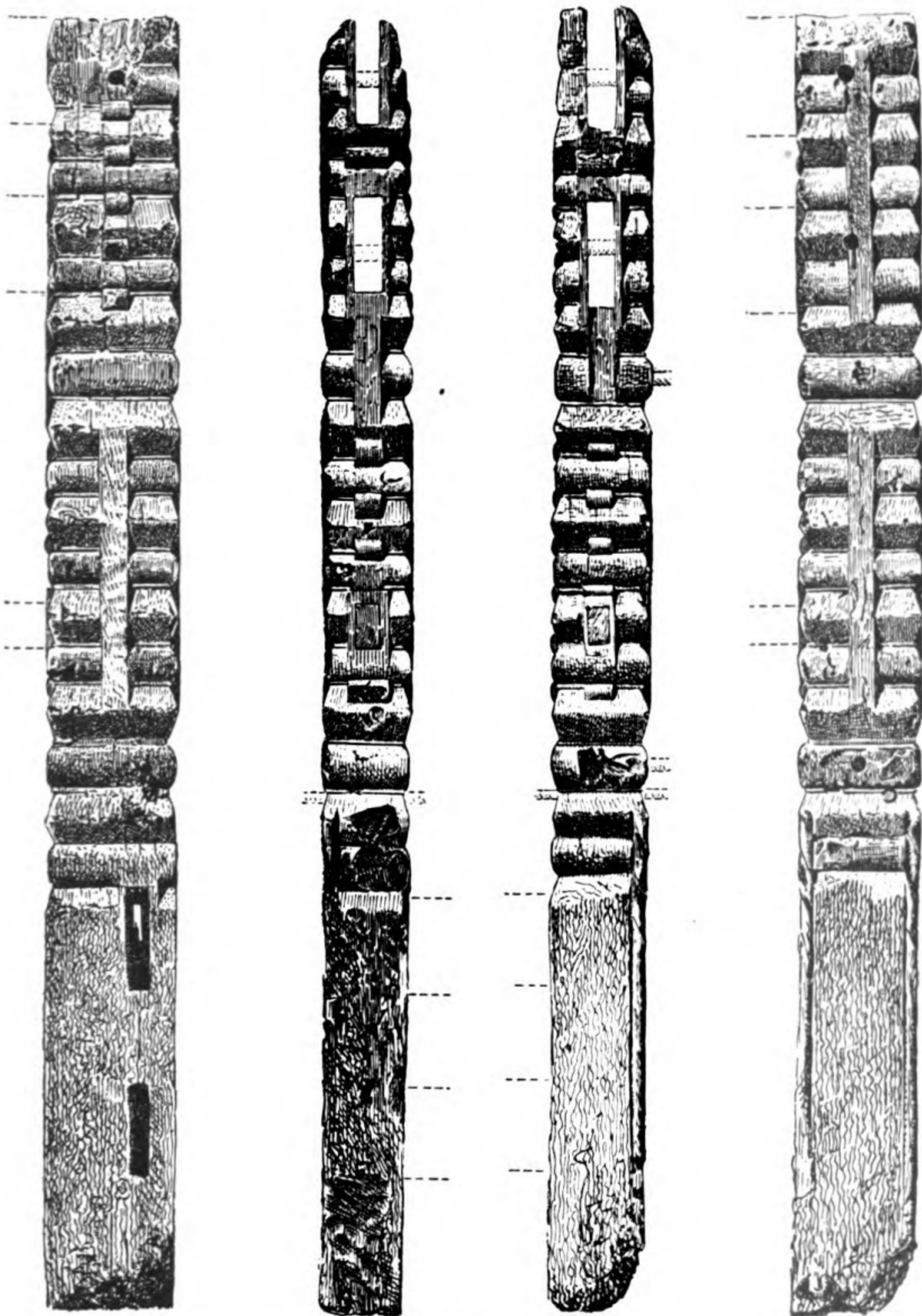

Fig. 5. Velling. 1:20.

smykkede sider vil da blive ydersiderne, hvad der stemmer med, at stolpehovederne netop på disse er stærkere afskrå-

nede, og at profilerne på de sider, som i så fald vil blive bagsider, standser noget højere oppe end på de tre andre sider.

Stauning-stolperne (fig. 6) repræsenterer en ny og afvigende form. De er kun omtr. 250 cm. høje; tykkelsen er 18×12 cm. I hvert stolpehoved findes et åbent taphul, som aldrig har været fornaglet, men hvis planke må have været fastholdt af et skråstykke, der nedadtil har været fastsømmet til stolpen i en svalehaleformet forbindelse. Noget under stolpehovedet er der gennem tømmeret drevet to nagler, som viser sig på smalsiderne. I de samme bredsider, hvori svalehalefordybningerne findes, er der noget under midten boret og udstukket huller til et vandret liggende brædt, der synes at have forenet de to stolper, og til dettes underside må der have sluttet sig et andet, lodretstående, omtr. 37 cm. højt brædt, som har været indstukket i noter og fornaglet med to eller tre nagler. Endelig spores der forneden fordybninger til pålagte, ikke fornaglede planker, der har sluttet sig til de samme bredsider som de øvre plankers skråbånd. At de også har peget i samme retning, derpå tyder konturerne af et svalehale-udhug, som skimtes på en af de modsatte bredsider, og hvori der har siddet et nedadgående skråstykke, som nødvendigvis må have sluttet sig til fodplankerne. På den anden stolpe er dette parti så ødelagt, at end ikke udhuggets bundflade er bevaret, men der kan næppe være tvivl om, at forbindelsesleddet også har været tilstede her.

I dekorativ henseende er Stauningstolperne ganske selvstændige overfor de to førstnævnte sæt. Deres mest ejendommelige karaktertræk er den indsnævrere »stolpemidie«, hvor tømmeret er tilhugget således, at der dannes en kort cylinder, som har sine cirkelskiver i tømmerets bredsider; på taphulsiderne træder skiverandene frem foran de nærmest omgivende stolpeflader; på de andre sider ligger hele stolpefladen i samme flugt. Men til gengæld findes der her en anden dekoration, nemlig indridsede linjer, der på den

ene stolpe danner en sexoddet cirkelstjerne, mens den anden nøjes med et enkelt cirkelslag. Også andetsteds på tømme-

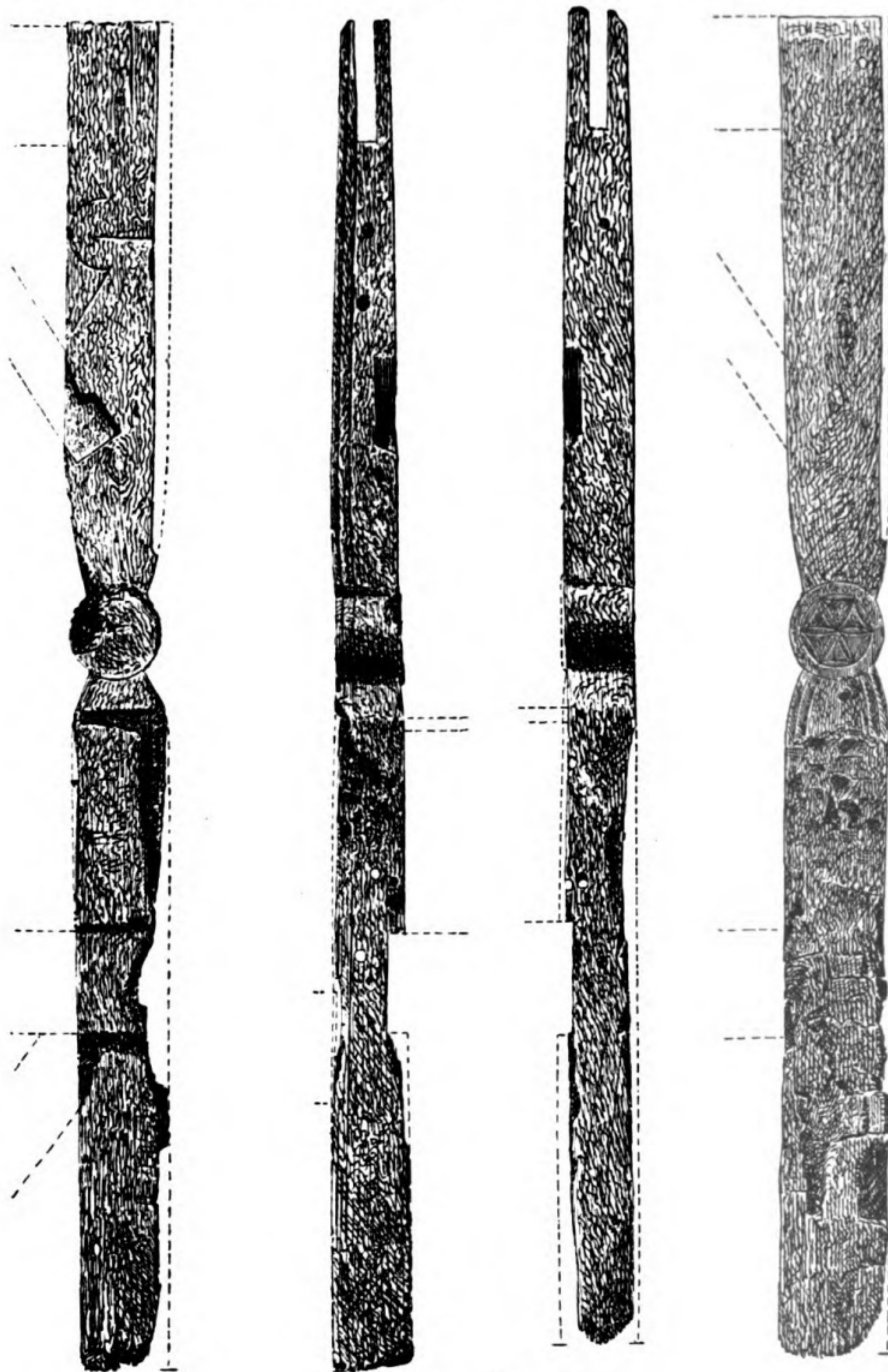

Fig. 6. Stauning: 1:20.

ret findes lignende, svagt fordybede streger. En stump af et cirkelslag ovenover en af svalehalerne kunde næsten se ud, som det var et mislykket forarbejde til en påtænkt og

atter opgivet profilering. Men langs yderlinjerne findes hist og her dobbeltlinjer, der har en umiskendelig dekorativ ka-

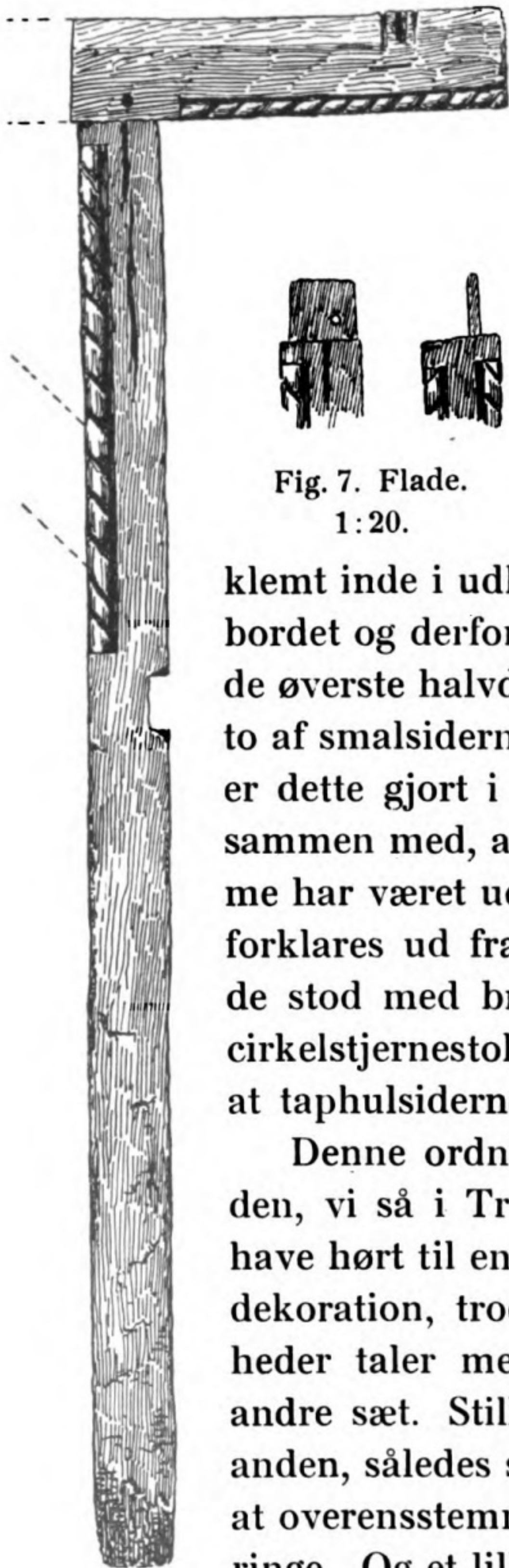

Fig. 7. Flade.
1:20.

rakter. De fremtræder tydeligt nok under cirkelstjernen, og på den anden stolpe forekommer de over cylinderens cirkelslag samt på begge smalsider. Fordelingen synes mærkelig uregelmæssig, men der må rigtignok tilføjes, at stolpernes nuværende tilstand i allerhøjeste grad gør det vanskeligt at følge de simple prydelser. De nederste halvdele er frygteligt mishandlede, da de var

klemmt inde i udhug mellem korvæggen og stenalterbordet og derfor både forhuggede og forrådnede, og de øverste halvdele er ganske vist friske i træet, men to af smalsiderne er dog blevne afglattede. Muligvis er dette gjort i ret gammel tid; det kunde hænge sammen med, at stolperne efter brandspor at dømme har været udsat for ild, og det kan i al fald ikke forklares ud fra deres sidste placering i kirken, da de stod med bredsiderne i øst og vest, således at cirkelstjernestolpen var den nordligste, og således at taphulsiderne vendte indad mod væggen.

Denne ordning er mindst lige så urimelig som den, vi så i Trans kirke. Atter her må stolperne have hørt til en større helhed, og trods den særegne dekoration, trods alle konstruktive ejendommeligheder taler meget for, at helheden har lignet de andre sæt. Stiller man de to taphulsider mod hinanden, således som tegningen viser, vil det let ses, at overensstemmelsen med Transtømmeret ikke er ringe. Og et lille, hidtil uomtalt træk knytter Stau-ningstolperne særligt nøje sammen med de andre stolpepar. Skønt de, midjen fraregnet, har været glatte, er hovederne

her dog formede på samme måde som i Trans og i Velling, inderpartiet fladt, yderpartiet afskrånet. Med andre ord, også disse stolper synes at have været de bageste i en tømmergalge, som har båret et let saddeltag.

Træværket fra Flade kirke (fig. 7-8) er i virkeligheden langt mere afvigende. Stolperne har omtrent samme højde som dem fra Stauning, men de er spinklere (14×14 cm.). Forbindelsesleddene er færre og udsmykningen grovere. På begge stolperne ses omtrent midtvejs på den ene side en fordybning til påbladede svalehaler af en forbindelsesplanke; på de modstående sider findes noget højere oppe et langt taphul uden fornagling, men med nedad og indad skrånende bund, og langs de samme siders hjørner er udskåret grove tovsnoninger. Foroven ender stolperne i en tap, hvorpå der ved nedtagelsen var fornaglet to tværplanker, 18 cm. høje, 8 cm. brede og nu c. 75 cm. lange. Nær foran taphullet er de afsavede, og de bageste endeflader er ret stærkt forrådnede. På den ene af deres underkanter er udskåret tovsnoninger af lignende art som på stolperne, men tættere eller endogså dobbeltsnoede, og de samme plankesiders overkant er afskrånet, dog således, at skråkanten tæt ved den bortrådnede endeflade afbrydes ved et retvinklet fremspring, hvori der, i det mindste i den ene af plankerne, findes et lille, lodretstillet naglehul.

Tømmerværket var i kirken opstillet således, at de ud-

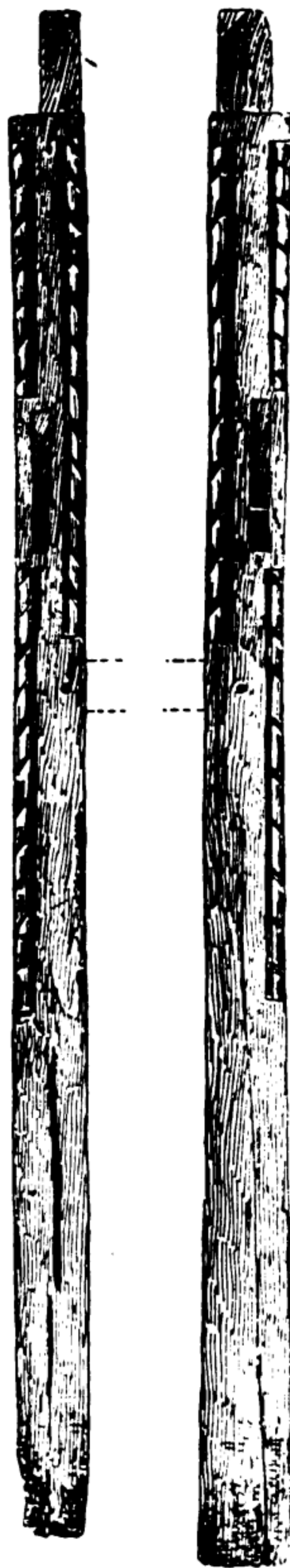

Fig. 8. Flade.

skårne stolpesider vendte mod vest og dækkedes af altertavlens bagklædning, mens svalehaleindsnittene var forbundne med et nyere fyrretræsbrædt. Tværstykkerne pegede mod øst, støttede sig på korets østvæg og vendte de dekorerede sider imod hinanden. Er denne forbindelse mellem stolper og planker oprindelig, viser den, at de sidstes udsmykning har vendt indad ganske ligesom i Trans, idet højre og venstre stolpe lader sig bestemme ved svalehale-snittenes form. Også dekorationen på forsiderne viser, at stolperne har været opstillede symmetrisk, således som tegningen viser; da der ikke kan have været gang imellem dem, og da der i forsidens taphuller må have siddet et skråt opadrettet træstykke, ses det, at Fladetømmeret, der ved første øjekast ser så fremmedartet ud, kan have hørt til en lignende opstilling som de andre sæt, og at det i så fald også her er den bageste del af tømmergalgen, der er bevaret¹.

Så langt har det været muligt at nå udelukkende ved en nøje undersøgelse af selve træværket, for at komme videre frem er det nu nødvendigt at opsøge beslægtede former og at skaffe et sammenligningsstof til veje.

Lettest lykkes dette for ornamenternes vedkommende. En sammenstilling af buer og rundstave (skiver) som på Transplankerne er karakteristisk for den senere romanske stil og træffes hverken før eller senere. Motivet findes så hyppigt i nordisk stenarkitektur, at man kan følge dets typologiske udvikling. Arkitekt V. Koch har i indledningen til »Sallinglands Kirker« (andet bind) fremdraget en række eksempler, og flere andre kan nævnes². En halvcirkelbue med tre rundstave, den simpleste form, er således repræsenteret ved Virring kirkes korbue³, og ganske samme form har de små arkadebuer på apsis i Hammer kirke ved Vor-

¹ En anden mulighed er nævnt s. 231.

² Her forbigås dog rundbuer, som kun er smykkede med en enkelt skive.

³ Årbøger 1895, s. 233.

dingborg. Kløverbuen sammen med rundstave træffes på en tympanon i Pedersborg kirke samt i fruerstuedøren på Glimminge, hvis overligger må stamme fra en ældre bygning¹, en lignende sammensat bue (to stigende rundbuer og en spidsbue) findes i Roskilde domkirke på den mur ud mod Oluf Mortensens våbenhus, der lukker for buen ud til det planlagte nordre sideskib², og rigere sammensatte former, med mange små bueslag, er almindelige i gullandske kirkeportaler, f. ex. i Visby Helligåndskirke, i Othem, Øja og Nordlunda³. Fra Norge kan nævnes prydværket over et vindue i Stiklestad kirke⁴. Også udført i træ træffes motivet et par gange, dels på en lille gullandsk kirkepengetavle, der nu bevares i Nationalmuseet i Stockholm⁵, dels på klokketårnet ved Nørrebrarup kirke i Angel, der siges at være bygget i 13—14de århundrede⁶. Intet af de nordiske stykker er dog dateret på år, og vil man finde en nøje tidsfæstet træbue af lignende art, må man søge helt ned til Schlesien, hvor en portalbue på den 1315 byggede Lubdom kirke har samme form som de yngre gullandske kirkedøre⁷.

Da motivet således i vor romanske stenarkitektur træffes i simplere former og mere udviklet i tidligt gotiske arbejder, må Transtømmeret efter al rimelighed høre hjemme engang i det 13de århundrede, selv om man må regne med den mulighed, at Vestjylland dengang, ligesom senere, fastholdt gammeldags former med stor sejhed⁸.

¹ Ældre nordisk Arkitektur, Saml. III, Række II, Bl. 7. — Löffler: Stiftslandsbykirker. Pl. 8.

² Storcks Opmål. af Roskilde Domkirke. Pl. XXII.

³ Ambrosiani: Medeltida kyrklig byggnadskonst i Sverige, s. 52.

⁴ Harry Fett: Norges Kirker i Middelalderen, s. 63.

⁵ Zeitschrift f. christl. Kunst XI, s. 143.

⁶ Haupt: Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein II, s. 249.

⁷ Dietrichson: De norske Stavkirker, s. 135. — Rudolf Wesser: Der Holzbau (1903), s. 29.

⁸ Beslægtede prydelser forekommer desuden i svenske romanske tagværker (Otto Janse: Om forna takkonstruktioner i några Østgotakyrkor,

Denne datering modsiges ikke af andre detaljer. Det svungne ornament på den nedre Transplankes yderside kan tænkes suppleret i lighed med de tidligt middelalderlige dyreslyng, der findes på korets tagrem i Kumlabý kirke¹. Stolpernes profiler har deres sidestykker i anden romansk kunst; lignende led, omend i enklere former, forekommer på adskillige fodstykker af romanske døbefonte (f. ex. fonten i Ballerup ved København), og yderligere er en vekslen mellem tagformede og rundede led meget almindelig i vandrette bånd på vore romanske teglstensbygninger. Disse velkendte bygningsled leder også tanken hen på Transplankernes vandrette led med afrundede tænder, hvortil der virkelig findes paralleller på enkelte andre sentromanske træskulpturer². Hvad tovsnoninger angår, forekommer de som bekendt i stort tal på romansk stenskulptur og på vore kobberdrevne antemensaler, og selv de skarpe snoinger, der er så almindelige i den senere middelalders snedkerarbejder, træffes i romansk tid; udførte i træ forekommer de således allerede på gesimsbjælkerne fra Vrigstad kirke i Sverige, der stammer fra 1100'erne, samt på reliefrækken fra Nørre-Haksted³. Noget lignende gælder Stauningstolpernes cirkelstjerne, et motiv, der hyppigt forekommer i den senere middelalder, og som kan være vanskeligt at tidsfæste, da det hører sammen med det evigt levende karvesnit. Men til gengæld minder stolpernes hoved-

---

Svensk Fornminnesförenings Tidskrift XI. s. 313). ja, selv i gammeldanske kirker i Skåne (velvillig meddelelse fra arkitekt Th. Wåhlin, Lund; sml. Årbøger 1905, s. 118 f.). En fjærnere lighed viser buerne over relief-rækken i Nørre-Haksted (Årbøger 1901. Ivar Hertzsprung: Et Par sønderjydske Træskærerarbejder).

¹ Ældre svensk Architectur 1909. Hefte I.

² Krucifixgruppe i Højer kirke, Sønderjylland. — Korstavle i S. Maria zur Höhe i Soest (Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen. Kreis. Soest. S. 121 og tavle 84).

³ I Årbøger 1901, s. 8, har Hertzsprung nævnt en række eksempler på motivets forekomst. Sml. også det romanske lektorium i Kinn (H. Fett: Norges Kirker i Middelalderen, s. 27).

form om talrige romanske småsøjler, der har cylinderskiver midt på skaftet; således kan de jævnføres med den ganske vist langt mere kultiverede træsejle i Bjerning kirke ved Haderslev¹, og endnu nærmere er deres slægtskab med pilastrene på et alterkrucifix fra Øster Tørslev kirke ved Randers, der iøvrigt i sine hovedformer minder om de kobberdrevne alteropsatser fra romansk tid.

Allerede af de nævnte eksempler vil det fremgå, at vi herhjemme af tømmerværk fra den ældre middelalder kun har lidet tilbage. I det nuværende Danmark kan ikke nævnes stort andet end plankevæggen i Gåsetårnet på Vordingborg² samt enkelte, romanske tagværker uden ornamentering. Derimod er der bevaret ikke så få træskulpturer, og på grænsen mellem snedker- og tømmerhåndværk står de umalede egetræsflager, der danner skelettet i vore mærkelige, kobberdrevne alterprydelser fra den ældre middelalder³. I snitværk og i konstruktion minder disse om alterstolperne, og træets overflade har samme karakter, mens de malede træfigurer ofte er bedre bevarede. Hist og her, især på de lodrette flader, hvor fugtigheden hurtigt kunde løbe bort, er træet endnu meget glat og jævnt; men på andre steder er de blødere dele smuldrede bort, så at egetræets hårde spejl giver overfladen en ru og ujævn karakter. Det ligger derfor nær at antage, at alterstolperne alle dage har været anbragte inde i kirkebygningerne, og i så fald er der kun en plads, hvor de kan tænkes opstillede, nemlig i koret omkring alterets stenbord, som i fattigere kirker, hvor man ikke havde råd til at bekoste alterprydelser af metal, selv kunde være smykket med egetræsantemensaler eller andre egetræsprydelser⁴.

¹ Haupt: Bau- und Kunstdenkmäler Schleswig-Holsteins I, s. 344.

² Årbøger 1899, s. 146.

³ Jvfr. Bernhard Olsen: Tidsskrift for Kunstindustri 1898, s. 140.

⁴ Foruden Øster-Tørslev krucifixet kan nævnes alterbordsforsiderne i Bjergby (Vendsyssel) og Borgbjerg (ved Holstebro). Jvfr. Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen. Kreis Soest, s. 129.

I reglen er sådanne stykker udskårne eller primitivt snedkrede, og man vil her måske tvivlende spørge, om det virkelig er muligt, at man har villet bruge grovt tømmerværk til pryde for alteret. Derfor er det heldigt, at der foruden de fire, hidtil nævnte sæt er fundet endnu et par stolper, som tilhører en nogen anden type, og hvis forklaring er langt mindre omtvistelig (fig. 9).

De stammer fra Vester-Nykirke i Skads herred (Ribe amt). Indtil 1904 stod de upåagtede og uforståede bag kirkens store, fra 1637 stammende altertavle, men da der så skulde skaffes plads for en ny servante, blev de fjærnede og lagte ud på kirkegården, hvor de vilde være gåede til grunde, hvis de ikke var blevet fundne af Nationalmuseets udsending. De blev nu erhvervede for museet¹, og skønt de allerede havde lidt en del ved en vinters ophold i fri luft, er dog alt væsentligt bevaret.

To stolper, 230 cm. høje (de nedre ender er forrådnede), forbindes ved en 142 cm. lang tværbjælke, hvis tapper har været fornagtede. Selve stolperne er over tværbjælken spirformede; de ender i svære knopper eller rettere tærninger med afskrånede hjørner, og lidt under disse har de en slags kraver, firkantede, flade træskiver, hvis kanter er prydede med dobbelt rundstav. Forneden, hvor stolperne har deres fulde tykkelse, er de yderste forkanter afskrånede, og overgangen fra skråkanten til spiret formidles ved en lille, skarp, nedadvendt tunge; indadtil er tømmeret fuldkantet, når undertages, at der nærmest under tværbjælken findes en fals, som svarer til en lignende fals i dennes underkant, og som viser, at der her må have været anbragt et lodret stillet brædt. Af taphuller findes der endnu et par, indstemmede i bagsiden noget under tværbjælken og bestemte til fornagling af tømmer af omtrent samme dimensioner som denne. Med de foregående stolpesæt for øje kunde man da tænke sig, at de

¹ Atter her mødte Nationalmuseet den største imødekommenhed hos de kirkelige autoriteter. — Inventarnr. D 5927.

havde været de forreste stolper i en tømmeropstilling. Men dette er dog lidet sandsynligt, og langt rimeligere bliver det at forklare det nu forsvundne brædt som et superfrontale, der har hævet sig over alterbordets bagkant og har været

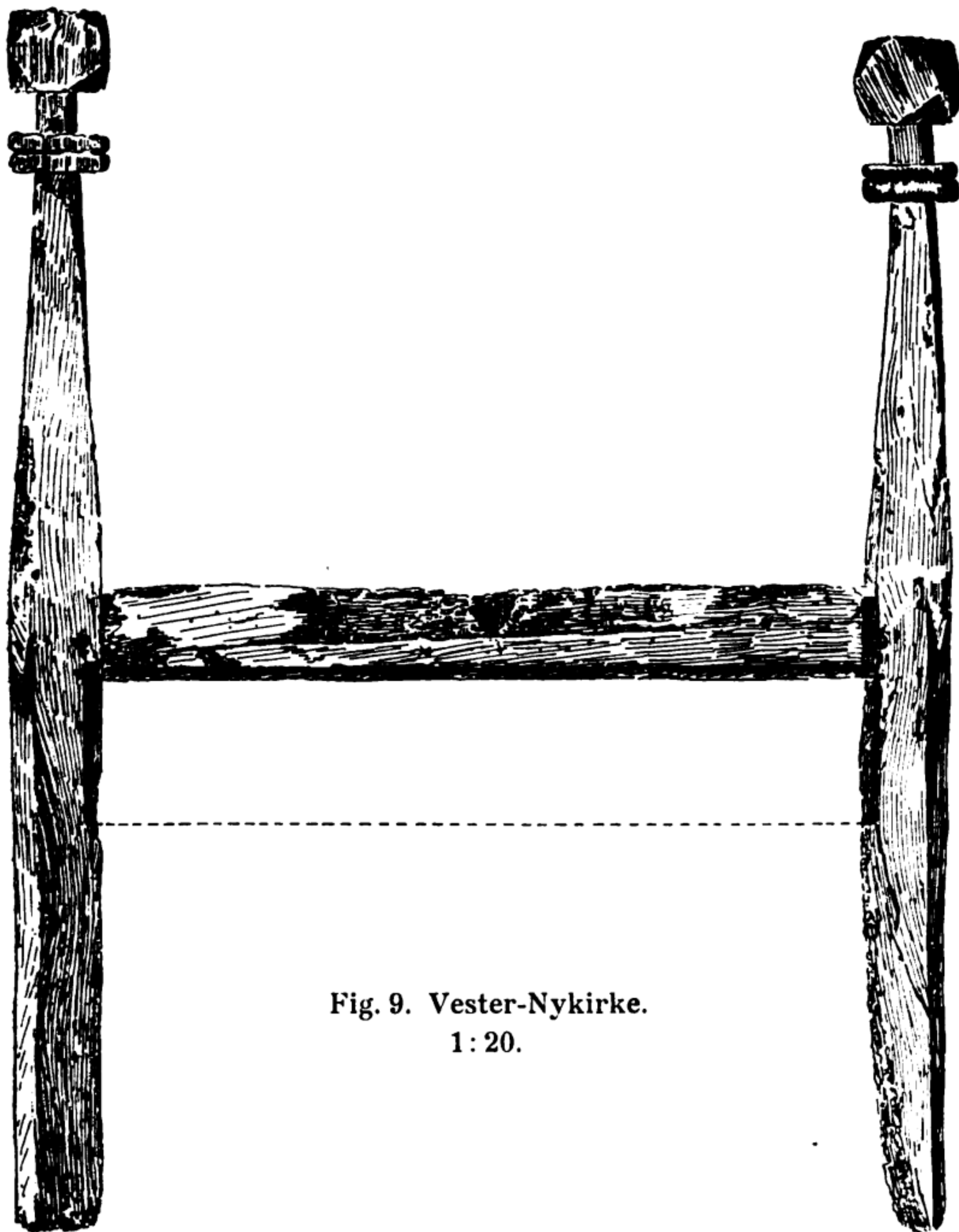

Fig. 9. Vester-Nykirke.
1 : 20.

smykket med malerier eller snitværk. Trods forrådning og forhugninger spores der også midt i tværbjælkens overside rester af et lille borehul, hvori der kan have siddet et opretstående træstykke, og tænker man sig her anbragt et krucifix, bliver ligheden med de metaldrevne, romanske superfron-

taler og med krucifixet i Øster-Tørslev ikke ringe¹. Særligt slående er overensstemmelserne mellem Vester-Nykirkestolperne og Broddetorpantemensalet i det svenske Nationalmuseum, hvis metalklædte superfrontale flankeres af to spir, som ganske vist er meget korte, men som ender i terninger helt svarende til de jyske stolpers². Det er da klart, at vi her står overfor en virkelig alterprydelse, hvis spirformer henfører den til 1200'erne eller senest til begyndelsen af 1300'erne³, og som således på forhånd støtter et forsøg på at forklare de fire andre sæt som hørende til alterets udstyr⁴.

Det er bekendt, at den ældre kristne kirke yndede at anbringe et ciborium (sædvanligt forklaret af *κιβώριον*, bæger, hylster) over hovedalteret, et tag, hvilende på fire søjler, der stod for hver sit hjørne af mensa⁵. Man har sikkert villet skytte og smykke det allerhelligste ved at rejse et tempel i templet, som på en gang kunde dække og fremhæve alterbordet og tillige ved sin lighed med antikke gravbygninger minde om, at alteret, hvori der jo nedlagdes relikvier, var helgenmartyrernes hvilested. Sandsynligvis kan ciborierne endda direkte afledes fra den bygning, der stod over Kristi grav i Jerusalem, og ligheden med det syriske ord kebora, grav, er slående⁶. Stundom har man nyttet søjlebygningen

¹ I så tilfælde må det tømmer, der har siddet i bagsiderne, have tjent som afstivning mod østvæggen (sml. s. 231).

² B. Sahlin: Altarprydnaden från Broddetorps kyrka. Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift VIII, s. 24 f.

³ Gotiske spir er regelmæssigt langt finere, men beslægtede tømmerformer kan dog nævnes (hus i Marburg 1320, C. Schäfer: Die Holzarchitektur Deutschlands, 1889).

⁴ Efter velvillig meddelelse fra amanuensis Sune Ambrosiani, Stockholm, findes et noget beslægtet spir i Museum für vaterländ. Alterth. i Hannover, og som alterspir kan måske også en udskåren, tidliggotisk stolpe i Doberan have tjent (Schlie: Denkmäler Meklenburg-Schwerins. III, s. 623).

⁵ Sml. foruden almindelige liturgiske og kirkearkæologiske håndbøger Laib & Schwarz: Studien über die Geschichte des christl. Altars (Stuttgart 1857) samt A. Schmid: Der christl. Altar (Regensburg 1871).

⁶ Sml. J. L. Heiberg: Den hellige Grav. Tilskueren 1910, s. 31.

på anden måde, idet man under taget har ophængt pyxis, hostiegemmet med det indviede brød¹, og i det mindste i occidenten har man ofte mellem søjlerne anbragt tæpper, tetravela, der droges til side under messetjenesten². Der nævnes i 5—7de århundrede ciborier både af træ, sten, malm og sølv, og fra tiden efter 800 kendes talrige, fuldstændigt bevarede stenciborier i Italien, hvor typen aldrig helt er gået af brug. Norden for Alperne var ciborierne almindelige på Karolingertiden³. Således påbød Karl den store 789, at der over altrene skulde anbringes et tag og tavleværk. Alkuin klager i begyndelsen af følgende århundrede over, at han på flere steder havde fundet andre uden tag, tilsnavsede af fugle og hunde⁴, og fra tiden henimod 900 har vi en nøjere beskrivelse af et sådant ciborium, som bisp Gebhard af Konstanz opstillede i Petershausen. Det bestod af fire egetræs-søjler, udsnittede som vinranker og beklædte med sølv; de bar fire metalbeslåede buer og et stort, fladt, ligeledes metalbeslået tag, smykket med billeder af de fire evangelister; over en åbning i taget var anbragt en firkantet kasse med fire drejede, forgyldte træsøjler, og det hele kronedes af et billed af det guds lam⁵.

Endnu i 12te og delvis i 13de århundrede holdt brugen af ciborier sig. De nævnes således i Clunys klosterordning og af Bernhard af Clairvaux⁶, og Honorius fra Autun omtaler dem som »propitiatorier«, der anbringes over alteret⁷.

¹ Sml. særligt Felix Raible: Der Tabernakel einst und jetzt. (Freiburg 1908), s. 162 f.

² Holtzinger: Altchristl. Architektur (1889), s. 133 f.

³ Schlosser: Schriftquellen zur Geschichte der karolingischen Kunst. Quellenschriften für Kunstgeschichte. Neue Folge IV. (Registeret). Sml. også Rohault de Fleury: La messe. I. Planche IV ff.

⁴ Schmid: Altar, s. 14.

⁵ Schlosser: Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abendl. Mittelalters (Quellenschriften f. Kunstgeschichte. Neue Folge. VII) s. 232.

⁶ Ducange: Gloss. Lat. (artiklerne ciborium og reclinatorium).

⁷ Migne, Patr. Lat., bind 172, s. 587.

I årene efter 1174 opstilledes i Canterbury-katedralen ikke mindre end tre ciborier¹, og endnu så sent som ved 1270 skildrede en tysk digter Graltemplets altere i linjer, der viser, at datidens mennesker, når de i fantasien vilde udmale sig et pragtfuldt udstyret alter, ikke blot tænkte på helgenskrin, tavler og kostbare billeder, men også på et ciborium med gesims og grønt fløj, der svævede over alteret for at beskytte det mod støv, og sikkert også på mekanismer med svævende hostiegemmer²:

Aller zierde wunder	trugen die altære
uf jeglichem besunder	kefse ³ , taveln, bilde kostebære
stunden und dazu ein rich zibôrie	
gesimset über houbet	vil manigem himelkind ze richer glorie.

Samít, der grune gebete,	gesniten über ringen
ob ie dem alter swebete,	für den stoup, und swenne der priester singen
wólt, sô wart ein borte aldâ gezücket	
ein tûbe ⁴ einn engel brâhte	der kom ûz dem gewelbe herab geflücket.

Dog var det 13de århundrede en overgangstid, hvori formerne mødtes og kæmpede om herredømmet. Det ses bl. a. hos Durandus († 1296), der i sit værk *Rationale divinarum officiorum* både omtaler altere, hvor præsten står med ansigtet mod menigheden, og altere med tavler og billeder⁵. Oplysende for forholdene er en række tyske bestemmelser fra århundredets slutning. Synoden i Münster 1279 og Köln 1280 fastslog, at der i det mindste skulde udspændes en hvid lærredshimmel over alteret for at beskytte det mod nedfaldende smuds⁶, og i Lüttich fornyede man 1287 ældre be-

¹ Schlosser: *Quellenbuch*, s. 262.

² Den yngre Titurel, af Albrecht von Scharfenberg. Sml. Schlosser: *Quellenbuch*, s. 302.

³ Relikvieskrin.

⁴ Due.

⁵ Sauer: *Symbolik des Kirchengebäudes*. Freiburg 1902, s. 155 f.

⁶ Laib und Schwarz: *Studien*, s. 58. — Otte: *Handbuch* (5 Aufl.) I, s. 140.

stemmelser, hvorefter alteret skulde lukkes for siderne, men ikke fortil, med gardiner¹. Disse eksempler tyder på, at ciborietypen nu var i fuld opløsning. Stundom reduceredes den enten til baldakiner eller, som det var skik i Frankrig, til fritstående søjler og gardiner uden tag. Stundom anbragte man ciboriet bag alteret som dække over et relikvieskrin, og det synes da, som det er voxet sammen med det lave, romanske superfrontale til en virkelig altertavle². Den stigende helgendyrkelse og de nye former for nadvercelebrationen hånd i hånd med lysten til at se billeder på alteret gav da ciborierne dødsstødet, og i løbet af 14—15de århundrede blev de gotiske altertavler så godt som eneherkende.

Altertavlens sejr, der var fuldstændigst i Nordeuropa, kan forklare, at der netop i landene nord for Alperne er bevaret yderst lidt af ciborielignende alterudstyr. Når der ses bort fra billedlige fremstillinger, kendes der i Frankrig og Tyskland kun enkelte stenciborier, alle, selv et af de ældste, der findes i en korsarm i Hamersleben og viser typiske overgangsformer mellem romansk og gotisk stil, stående over sidealtere³. Det er derfor forståeligt, at de eksempler, der kan hentes her fra Skandinavien, kun er få og spredte. I Sverige har Hildebrand påvist rester af et muret hjørnealter i Drottens kirke i Visby, der vel har haft pyramidetag, men ellers i hovedtrækkene minder om Hamersleben-ciboriet⁴, og som en art ciborium kan man vistnok også forklare de mærkelige egetræsstolper fra Husaby kirke, der for nogle år siden er komne til Statens historiske museum, og som forhåbentlig snart vil blive publicerede af finderens, doktor Ekhoff. I

¹ Müller und Mothes: Archäologisches Wörterbuch, s. 39.

² Sml. f. ex. Münzenberger: Zur Kenntniss und Würdigung der mittelalt. Altäre Deutschlands I, s. 34 f. Viollet le Duc: Dictionnaire de l'architecture II. Autel.

³ Enlart: Manuel d'archéologie française. I. s. 740. — Otte: Handbuch I, s. 138 f. — Beschreib. Darstell. der Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen XIV, s. 131.

⁴ Hildebrand: Sveriges Medeltid III, s. 265.

Norge står der endnu et velbevaret, tømret ciborium over et sidealter i Hopperstad stavkirke, anbragt i skibets nordøstre hjørne og hvilende dels på selve kirkesøjlerne, dels på fritstående stolper; under taget findes en spidsbuet tøndehvælving med malerier, og forsiden er smykket med skårne ornamenter i rig overgangsstil¹. Også andetsteds i Norge spores lignende anlæg, således ifølge cand. Fr. B. Wallems endnu upublicerede iagttagelser i Urnæs stavkirke og i Kinservik kirke², og foruden disse interessante eksempler, som i høj grad fortjener at offentliggøres, har min norske kollega, hvem det her må være mig tilladt at bringe min tak for kyndig og altid redbon hjælp, henvist til et par skrevne kilder. Den islandske biskopsaga nævner, at bisp Audun på Holar lod gøre kirkens højalter af sten, alle de trin, som ses der i kirken, og piller i koret og lod male huen »ok færa innar hufuna à háaltarit«³, og i biskop Jens Nielssøns visitatsbog omtales, at der 1595 i en bohuslensk kirke fandtes to helgenaltere med et gammelt »skruff« (himmel, baldakin) over hvert⁴.

I Danmark har man indtil den seneste tid ikke påvist nogen uomtvistelig levning af ciborier. Men de vægfaste portaler over korsarmenes altere i Lunds og Ribes domkirker er dog, og vistnok med rette, forklarede som en art simplificerede ciborier⁵, og yderligere kan nævnes hostieduen fra

¹ Dietrichson: De norske Stavkirker, s. 265, hvor denne opstilling bestemmes som rest af et lektorium, medens H. Fett (Norges Kirker i Middelalderen, s. 42) med rette kalder den et ciboriealter. Sml. også Norsk ill. Konversationslexikon I (1906), artikel alter.

² Jvfr. Bergens Museums Årsberetning, 1889, nr. 2, s. 21. I Bergens Museum findes en med malerier smykket træhimmel fra Årdal kirke; den har vistnok været ophængt i korets tag over højalteret. Enlart (Manuel d'archéologie II, s. 743) kalder den urigtigt et ciborium.

³ Biskopsaga I, s. 830 (jvfr. 890: færa innar háaltarit i hufuna ok penta hana innan).

⁴ Jens Nielssøns Visitatsbøger s. 151 og 502. Muligt kan udtrykket gælde en baldakingesims af sengotisk form.

⁵ Helms: Ribe Domkirke s. 33. — Rydbeck i Studier tillägnade Oscar Montelius 1903, s. 53 f.

St. Knuds kirke i Odense, der nu opbevares mellem Nationalmuseets Limoges-emailler, og som har hængt over alteret enten i et ciborietag eller i en krumstavformet opstander af fransk type. Både i Lund og Ribe er der også andre antydninger af ciborier. Når der i fortegnelsen over Ribe domkirkes inventar 1312 nævnes »iiii partes vestis albe pro pilariis deauratis detegendis«, kan det tænkes, at de forgyldte søjler, til hvis dække de fire hvide tøjstykker var bestemt, har hørt til et ciborium¹. Endnu sikrere synes det vidnesbyrd, som Lunde-mønterne fra 1100-tallet giver, og som doct. Fr. Becket først har fremdraget². På en mønt fra Knud Magnussen, slået ganske få år efter højalterets indvielse 1145, ser man et alter, nederst bordet, derpå et par »stolper«, hvorimellem et superfrontale og en dobbeltbue hvilende på en lille søjle. »Stolperne« bærer et tag, og de flankeres af to rundbuede fløje, der synes at have jernbeslag. En ganske lignende fremstilling findes endnu på en mønt fra Valdemar I, blot er superfrontalet og småbuerne her erstattede af et kors³. Skønt møntbillederne er så små og skematiske, føler man sig fristet til at formode, at opbygningen har været af træ og metal. I Roskildes Liber daticus omtales det, at Svend Estridsens og dronning Margretes sjælemesser holdtes »celeberrime cum IX lectionum vigiliis, quibus et misse, quam dicat unus canonicus aperto ciborio, intersint una cum scholaribus choralibus omnes beneficiati in ecclesia Roskildensi tunc presentes«, og om Roskildebispen Oluf (1301—20) berettes, at han lod gøre højalterets ciborium⁴. Uden videre kan de to sidste kildesteder ikke forklares som søjleciborier; thi glosen betyder i middelalderlig latin også pyxis, den lille hostieæske, og tabernakel, det vægfaste eller spirformede skab, hvor nad-

¹ Ribe Oldemoder, s. 116.

² Aarbøger for nordisk Oldkynd. og Hist. 1908, s. 128.

³ P. Hauberg: Danmarks Møntvæsen 1146—1241, tavle I, Knud V nr. 1 og tavle II, nr. 1.

⁴ Scriptores Rer. Dan. III, s. 267 og VII, s. 160.

vermidlerne gemtes, og vore mindesmærker viser, at man herhjemme allerede i den ældre middelalder har kendt begge disse former¹.

Det vilde her føre for vidt at drøfte disse udviklede spørgsmål nøjere, og i det hele gør den fremstilling, der i det foregående er givet af ciboriernes udvikling, ikke fordring på fuldstændighed. Den skal ikke udrede alle gåder, men blot tjene som grundlag for forklaringen af de fire tømmerstolper. I så henseende er det indsamlede stof sikkert tilstrækkeligt. Finder man i fire jyske landsbykirker, der alle er byggede af granit i romansk stil, fire tømmerstolper, som rimeligvis alle dage har stået inde i kirken, som har båret et tag så spinkelt, at det aldrig har kunnet modstå en vestenstorm, og som har været opstillede med den ene side op mod en væg, ligger det snublende nær at bestemme dem som ciborier.

Og forsøger man en sådan rekonstruktion, kan flere ejendommeligheder ved tømmerværket forklares i sammenhæng med kirkernes korbygninger². Mindre oplysende er herde enkelt fundne stolpepar fra Velling og Stauning; i den sidstnævnte kirke synes alterbordet, der er muret klods op ad østvæggen, endda at stamme fra renæssancetiden. Det er i Trans og i Flade, at hypotesen skal stå sin prøve.

I Trans måler koret fra nord til syd 500 og fra øst til vest 580 cm. Korbuen er omdannet, vinduerne mod nord og syd er nye, men mod øst findes endnu et romansk vindue. Alterbordet er bygget af granit med en plade af jernalstykker og har et lille, tomt relikviagemme; på forsidens hvidtelag har der med røde streger været malet murfuger. Bordets

¹ Sml. Haupt: Bau- & Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein III, s. 105 (Tabernakel). Billeder: I, s. 399 og II, s. 70, 326.

² Det bemærkes, at loftsbjælkerne i de pågældende kor er fornyede eller ændrede. Ældst er den buede tagstol i Velling (Årbøger 1887, s. 92 og 1890, s. 378 f.). hvor dog en moderne træbeklædning forhindrer en undersøgelse af bjælkernes undersider. I Stauning er koret forlænget, måske allerede i senromansk tid.

bredde er 110, dets længde 150 og dets nuværende højde 110 cm, og det står kun 30 cm fra østvæggen. De bageste stolper må derfor tænkes anbragte tæt op ad kormuren, hvorved deres glatte bagsider får sin ganske naturlige forklaring. Af de forsvundne tværplanker, der har forbundet øststolperne, vil de to blive skjulte bag alterbordet, medens den tredje kommer tilsyne mellem bordpladen og vinduet og således kan have tjent som et superfrontale. Det fjerde og nyere par taphuller bliver forståeligt, når man antager, at der engang er foretaget en forandring med dette vigtige led i alterets udsmykning. Den indbyrdes afstand af godt halvdanden meter, som de bevarede stolper får ved at opstilles hver på sin side af alterbordet, passer godt til galleriplankernes oprindelige længde; ciboriets plan bliver omtrent kvadratisk. Og tænker man sig over hele opstillingen lagt et tagværk med flader af den givne skråning og med gavle i øst og vest, vil dette tag kunne nå op over østvinduets rundbue.

I Flade er koret 495 cm bredt og 620 cm højt. Det har et velbevaret østvindue, og det romanske granitalterbord, hvis monolitplade endnu rummer et sandstensdækket sepulchrum med rester af en blyæske, rødt silketøj og helgenben, står omtrent 70 cm fra østvæggen. Tænker man sig stolperne opstillede på begge sider af alterbordet udfor dets bageste hjørner, vil det forstås, at tværplankerne fra stolpehovederne har kunnet fortsætte sig ikke blot mod vest, men også mod øst; de bevarede stykker har netop tjent til at støtte stolperne mod østvæggen¹.

I begge tilfælde stadfæstes således de foreslåede rekonstruktioners sandsynlighed, og med de vundne resultater for

---

¹ Den mulighed er ikke udelukket, at der i Flade aldrig har stået stolper foran alterbordet, og at det øverste rammeværk alene har været støttet af skråbånd. Kirkearkæologen, Pater J. Braun, med hvem jeg har haft lejlighed til at diskutere nogle af disse teorier, har velvilligst henvendt min opmærksomhed på, at der eksisterer franske renæssancealtere med lignende, kun af to stolper støttede baldakiner (Bulletin monumental XVIII, s. 80).

øje får det nogen beviskraft, at det anseligste stolpepar hører hjemme i Velling, den største og rigeste af kirkerne. Ganske vist må det indrømmes, at mange enkeltheder endnu er dunkle; vi kender intet nøjere til tagformerne, og det kan ikke sikkert siges, om træværket nogetsteds har været behængt med gardiner. Men den lange kæde af beviser og formodninger kan dog knyttes sammen, uden at der mangler noget afgørende led. De tre tømmer sæt kan bestemmes som tømrede ciborier af en hidtil ukendt type, det fjerde har utvivlsomt haft en lignende bestemmelse, og alle kan de da med rette kaldes alterstolper, også når man tænker på deres ældste brug.

Til en drøftelse af, hvor udbredt typen har været herhjemme, er tiden endnu ikke inde. Selv om det er indlysende, at den slags tømmerværk lettest er blevet bevaret i det træfattige Vestjylland, selv om mangfoldige danske landsbykirker aldrig har haft himmel over alteret, fordi en sådan ordning vilde være unyttig i småkirker med apsis og korhvælving, og fordi den mange steder ikke vilde kunne forliges med østvæggens romanske kalkmalerier, kan man håbe, at nye fund vil øge vort kendskab til de mærkelige tømmerkonstruktioner. Men i alle tilfælde yder det hidtil fremdragne os værdifulde oplysninger om middelalderens tømmerhåndværk. På mange måder minder træværkets sammenføjninger om vore købstadshuse og, ikke mindst, om vore bøndergårde, så at det kommer til at vise, at bindingsværket herhjemme når længere tilbage i tiden, end det hidtil almindeligt har været formodet. Og er den fremsatte forklaring af deres kirkelige brug rigtig, giver stolperne desuden meget vigtige bidrag til forståelsen af altertypernes udvikling. Da er de, trods deres tarvelige og jævne udstyr, en mærkelig forøgelse til Danmarks rige skat af romanske alterprydelser¹.

---

¹ Visse hovedpunkter af ovenstående er meddelt som foredrag i oldskriftselskabet 15/12 1903, men afhandlingen er i de forløbne år stærkt omarbejdet og udvidet.

SOPHUS MÜLLER: VENDSYSSEL-STUDIER. I.

BEBYGGELSENS FORHOLD TIL STED OG NATUR.

Studiet af Mindesmærker og Fund i deres Forhold til Sted og Natur, man kunde kalde det: den topographiske Archæologi eller: Forskningen af Oldtidsstederne, fører ind til hidtil ukjendte Sider af Livet i de svundne Tider. Desuden skaffer det en fastere Grund og synlige Omgivelser for det, som kan optegnes om Forfædrene ved Hjælp af Museernes Oldsager. Bringe disse sidste ofte Oldtiden frem for Øiet med en mærkelig Friskhed, saa viser der sig paa Oldtidsstederne andet med samme Tydelighed.

Denne særlige Art af Undersøgelser paabegyndtes for nogle Aar siden over en Strækning i Midtjylland, fra øst for Viborg indtil Vesterhavet¹; men skulde der derefter fortsættes, maatte det helst blive i en Landsdel, der byder ganske afvigende Forhold. Fortsat at behandle det ensartede eller lignende kan ikke føre fremad; men med Haab om Fremgang vender man sig til det, som adskiller sig fra det kjendte. Saaledes valgtes Vendsyssels Øland i Modsætning til Midtjyllands Indland, en Strækning ud mod Kattegats Kyst i Stedet for til Vesterstranden, vel med Flader om Bakkeøer ligesom hist, men afleirede i Havet, ikke af Smeltevand fra Isen. Kan der hertil senere føies et Omraade sydligere paa Halvøen og en tilsvarende Strækning paa vore Øer, da vil der være gjort et dybt Indblik i, hvorledes Old-

---

¹ Vei og Bygd i Sten- og Bronzealderen, i Aarb. for nord. Oldkynd. 1904.

Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1911.

folket stillede sig til Naturforholdene i de forskjellige Landsdele og under disses særlige Beliggenhed.

Ved Vendsyssel var der det heldige Forhold, at dette Omraade nylig var blevet bereist for Nationalmuseet. I de fra Museets udmærkede Medarbeidere *Hans Kjær* og *Thomas Thomsen* foreliggende Beretninger haves der saa fuldstændige og paalidelige Oplysninger baade om det endnu bevarede og om det forsvundne, som overhovedet kunne tilveiebringes under en rimelig Tidsanvendelse. Et Spørgsmaal bliver det dog herved om, hvad der saaledes nu kan erfares, virkelig svarer til, hvad der oprindeligt var af Mindesmærker i disse Egne, om ikke saameget er gaaet tabt, at Stoffet er for ufuldstændigt til at kunne benyttes. Sikkert nok er Ødelæggelsen meget fremtrædende i Vendsyssel, og noget maa vel antages at være forsvundet baade fra Jordens Overflade og af Befolkningens Minde. Begge Steder bevares dog Sporene langt ud over, hvad der skulde anses for muligt; Nationalmuseets Fundprotokoller, der strække sig over hundrede Aar, tillade ofte at prøve dette Forhold. Ved at arbeide med, hvad der endnu foreligger, faaer man ikke den samme Følelse af Utryghed paa Grund af Mangelfuldheden, som møder f. Ex. ved de fleste sjællandske Egne; tværtimod findes det at, selv om kun et Faatal af Mindesmærker endnu er velbevaret, kan det sporløst forsvundne ikke være betydeligt.

Et andet Forhold, som maatte indbyde til et Studium af Vendsyssel, var det, at Statsgeolog *A. Jessens* Arbeide over denne Landsdel gav en fængslende Fremstilling af Naturforholdene og en samlet Tydning, hvorpaa Archæologen kunde bygge¹. At dette har været af stor Betydning, er forstaaeligt, naar det dreiede sig om Menneskets Forhold til Land og Natur. Den Taknemlighedsgjæld, der saaledes hviler paa det her forelagte Arbeide, er forøget ved, at Statsgeologen har villet medvirke ved det Kort, der til Slutning

---

¹ Danmarks geologiske Undersøgelse, 1. Række, Nr. 3.

er opstillet i Nationalmuseet. Dette er det første udførlige geologisk-archæologiske Kort, som endnu er fremstillet.

Hertil kom, at der i Vendsyssel Museum i Hjørring ikke blot var samlet et betydeligt Stof til Kundskab om Oldtiden i disse Egne, men at der ogsaa herfra gennem en lang Aarrække er udgaaet en Virksomhed, der har været af stor Betydning for Bevaringen og Studiet af Oldtidsminderne. Justitsraad *Lønborg Friis*, som var den førende ved Museets Stiftelse i 1889, har siden da som dets energiske og kundskabsrige Leder indlagt sig betydelige Fortjenester ikke blot af sin Bys Samlinger, men ogsaa af de videre Opgaver, der henhøre under Nationalmuseet. Meget skylder dette Skrift saaledes ogsaa til denne Side.

Arbeidet har maattet begrænses, navnlig fordi Udbyttet skulde fremstilles paa et Kort, der ikke maatte være større end, at det kunde overskues, og som tillige kunde opstilles i Nationalmuseet, hvor det nu er anbragt. Saaledes har det nøiere Studium ikke strakt sig ud over en Stribe tværs over Vendsyssel, fra Kattegat, hvor den naaer fra Frederikshavn i Nord 4 Mil sydpaa til Søraa og med en Længde af 6—7 Mil vestpaa, saaledes at den nordligst gaaer ud til Vesterhavet. Dette er hele Midtpartiet af Vendsyssel, med de i Oldtiden vigtigste Strækninger, svarende til Generalstabens Maalebordsblade: E 29-32—L 29-32, hvilke ere benyttede til Fremstilling af Kortene. Paa denne c. 26 □ Mil store Landstrækning er der kortlagt noget over 3000 Punkter til Angivelse af Mindesmærker, baade bevarede og forsvundne, og af vigtigere Oldsagfund; en Del andre har ikke kunnet kortlægges, idet Stedet ikke er nøie kjendt. Der er anvendt 15 forskjellige Tegn til Adskillelse af Mindernes Arter og deres Tid, saaledes at Kortet skulde kunne benyttes uden videre Forklaring. Men vanskeligere staaer det for dette Skrift, i hvilket Ord maa erstatte det store Kort. Til Gjengjæld har der imidlertid kunnet indføres Enkeltheder andetstedsfra til Oplysning om Punkter, som ikke traadte tilstrækkelig

tydelig frem ved det fra Vendsyssel foreliggende. Kun paa meget faa Steder, hvor det var ganske nødvendigt, er der dog saaledes gaaet udenfor Vendsyssel. Det er om denne Landsdel, at det her dreier sig, ikke om hele vort Lands Forhistorie.

Fremstillingen falder i tre Afsnit: I. Bebyggelsens Forhold til Sted og Natur — II. Sten- og Bronzealderens Mindesmærker og Fund — III. Jernalderens Kulturhistorie og Fund. Tilsammen skulde dette give en Oversigt over, hvad der for Tiden kan vides om Vendsyssels Oldtid, hvis enkelte Afsnit ere ligesaa tiltrækkende som selve denne vor nordligste Landsdel med det høitbakkede Indre, de udstrakte Flader og omgivet af de store Have. Vel er Oldtidens Skov som oftest forsvunden fra Bakkerne, vel breder Lyngen sig ikke mere over Sletterne, og mangt et Mindesmærke er nu jævnet; men af Oldtidens Forhold er dog saameget bevaret, at den iagttagende Vandringsmand i dette herlige Land endnu ofte kan finde dem tydelig frem.

1. Gravhølenes Fordeling og Beliggenhed. Det midterste Skovland.

Det er ikke let at faa noget ud af Høienes Beliggenhed og Fordeling over Landet. Umiddelbart og ved første Syn viser der sig intet, naar der da søges noget beviseligt eller dog vel begrundet. Færdes man ude mellem Høiene, bliver Opmærksomheden fængslet af det enkelte Punkt, hvor Mindehøien blev efterladt i Oldtiden; det næste følger, man vandrer over de bestandig vekslede Scener for Oldtidens Liv, sammensatte af Bakker og Flader, af udstrakte Lavninger og snævre Slugter, dette omskiftende Landskab, der er saa tiltrækkende, hvad enten det er optaget af Marker eller klædt med Skov og Lyng. Høigrupper dukke frem og svinde; der møder Mellemrum, og Høiene vise sig igjen, snart enkeltvis, snart i større Antal. Nu føler man sig i den for-dum tæt befolkede Egn, nu paa sjælden betraadte Steder. Men nogen Regel og Orden finder man ikke; Grunden til

Fordelingen eller til Høienes Beliggenhed, snart høit paa Bakkefladen, snart lavt paa Sletten, bliver ikke umiddelbart indlysende. Nogen almindelig Veiledning til Forstaaelsen af de forskjellige Situationer er hidtil ikke fremkommen; der findes om disse Forhold kun, hvad der udtaltes i Afhandlingen om »Vei og Bygd«. Men dette dreiede sig om en anden Del af Halvøen, hvor Landskabet er formet og sammensat paa anden Maade end i Vendsyssel, ligesom det, hørende til det jydsk Indland, har havt andre Vilkaar end den afgrænsede Vendsyssel-Ø. Denne maa behandles for sig og meget indgaaende, om det skal haabes, at der kan samles iagttagelser og dannes Sammenstillinger, hvorafr noget kan udledes. Herpaa er det, at det kommer an: i al denne Mangfoldighed at fremfinde netop de Forhold, der kunne oplyse noget, og da at tilrettelægge dem til virkelig bindende Slutninger. Er det sket, da stiller det hele sig som ganske let og selvfølgeligt.

Et sikkert Udgangspunkt byder det Indre af Vendsyssel. Der er her et stort Omraade, over hvilket Gravhøiene mangle, omfattende mod Nord en Del af Lendum og det tilstødende Ugilt Sogn, derefter sydpaa Dele af Torslev og Taars Sogne og sydligst en stor Part af Jerslev Sogn. Her har man i Oldtiden kunnet drage 2 Mil i Nord—Syd og halvanden Mil i Øst—Vest uden at træffe Boliger eller de ved dem liggende Gravhøie. Efter en Afbrydelse syd for Paihede Skov, hvor Høiene i en smal Stribe bryde igjennem fra det bebyggede Land paa begge Sider, følger en halvanden Mil lang Strækning over og om Stagsted Skov, Allerup Bakker og længst mod Syd Storskoven, der for største Delen er uden Gravhøie. Hele dette Omraade over Midten af Vendsyssel hører til den høieste Del af Landet. Gjennemgaaende frembyder det en stærk Afvexling mellem toppede Banker og vaade Lavninger. Jævne Steder findes vel ogsaa, men ikke af større Omfang eller i Sammenhæng; det skal nedenfor vises, at der til Bebyggelse navnlig valgtes større, jævnt bølgende

Strækninger. Endnu er dette Omraade for største Delen ikke let tilgængeligt; kun faa Veie føre herind. Bakkerne ere ofte meget stenede; ikke lidet er uopdyrket, og her ligge endnu store Skove, Børglum Kloster Skov, Paihede og Stagsted Skov og sydligst Storskoven. Det vides historisk, at disse Skove tidligere strakte sig langt videre om¹. Ogsaa i Middelalderen maa disse Egne i det væsentlige have været ubeboede, idet her ikke findes Kirker eller gamle Landsbyer og Storgaarde. Anderledes har det heller ikke været i den senere Oldtid: Grave og Fund fra Jernalderen ere hidtil ikke fremkomne her. Naar da ogsaa Gravene fra Høiperioden, fra Sten- og Bronzealderen, mangle, da maa det være, fordi der her var sammenhængende Skovstrækninger, der dannede en Hindring for Bebyggelsen.

Baade langs Øst- og Vestsiden ser man, hvorledes den bugtende Grænse for Høiomraadet gennemgaaende løber just, hvor det jævnt høinede Land mødes med det høittoppede. Ved Midten, syd for Paihede Skov, hvor, som alt nævnt, Høiene naa tværs igjennem, skyder det jævner Land sig ind fra begge Sider. En smal Gjennemgang afmærket ved Høie danner Forbindelsen; der var sikkert her en Hovedvei mellem Vest- og Østlandet, som det ogsaa er Tilfældet i vore Dage. Oftere gaa imidlertid Høiene op over Affaldet fra Høilandet eller ind over dets Yderrand. I Ugilt Sogn har Bebyggelsen endog strakt sig kileformet ind over et stærkt bakket Parti. Sonden om Storskoven ligge Høiene talrig op over de yderste Bakker, og snart indenfor i selve Skoven, paa det allerhøieste Parti i Vendsyssel, ligge nogle Høie.

Overfladens bakkede Form og Skoven have da ikke dannet en absolut Hindring; den lod sig overvinde. Men man holdt sig væsentlig til Yderkanterne, idet der ikke, som det er meget fremtrædende i det omliggende Land (jvfr. Afsnit 2), førte Aabninger ind, dannede af store Lavninger og

¹ E. Dalgas, i Hedeselskabets Tidsskrift 1884, S. 3. Hans Kjær, i Naturhist. Forenings Vidensk. Meddelelser 1907. S. 149.

Aadale. Da disse Indgange manglede, maatte man i Sten- og Bronzealderen, under den fortsatte Fremrykning fra Kysterne ind til Midten, gjøre Holdt foran Vendsyssels vanskelig overvindelige Midtparti. Denne Standsning har, som anført, virket ned gennem Tiden, og endnu i vore Dage er disse Egenes Oldtidspræg ikke ganske udslettet.

Tilsvarende, store Skovstrækninger, der vare ubeboede i Høiperioden, vilde kunne eftervises i alle Landsdele. De ere tidligere fundne paa de i »Vei og Bygd« studerede Strækninger i Midtjylland. Paa et senere nøie beset Omraade er der fra Skovby syd for Haderslev til op mod Kolding Fjord truffet et saadant Skovland, hvorover Bebyggelsen i Sten- og Bronzealderen ikke bredte sig. Den sammenhængende Skov, ind igjennem hvilken Naturen ikke har lagt Veie ved Aadale og aabne Lavninger, var i hine Tider en Hindring for Bebyggelsen. Man boede omkring Skoven og i dens Udkanter, men trængte ugjærne dybere ind.

2. Det bebyggede Bakkeland, de glaciale Dannelser.

Udenom det ubeboede Indre er Landet belagt med Gravhøie, saalangt Bakkerne strække sig i Sammenhæng og til lige, hvor de ligge isoleret. En stærk Modsætning hertil danne de egentlige Flader, der atter ligge udenfor Bakkerne eller strække sig ind imellem og om dem; de ere høifattige eller mangle ganske Gravhøie. Med Anvendelse af de geologiske Betegnelser vil dette hedde: Høiene findes henover de ældre glaciale Dannelser, men mangle paa senglacial og postglacial Grund. Denne Modsætning, der træder tydelig frem paa det i Nationalmuseet opstillede archæologiske Kort, hvorpaa Vendsyssels kyndige Undersøger, Statsgeolog A. Jessen, ved forskellige Farvetoner har angivet de ældre og yngre Dannelser, stiller et lige tiltrækkende og vanskeligt Problem, der nærmere skal undersøges længere fremme. Her nævnes det kun til Oplysning om Udstrækningen af det almindelig beboede Land: dets Grænse falder næsten

overalt, hvor det ganske flade Land begynder ved Foden af Bakkerne.

De ældre glaciale Dannelser frembyde store Forskjelligheder med Hensyn til Form, Høide og Omfang; men upaa- virket heraf findes Høiene overalt. En stor Bakkeø omfatter — opregnet nordfra — Sognene Flade, Gjerum, Skjærum, Understed, Karup, Hørby og Torslev. I en Bredde af over 1 Mil og en Længde af mere end 2 Mil var der her en sam-

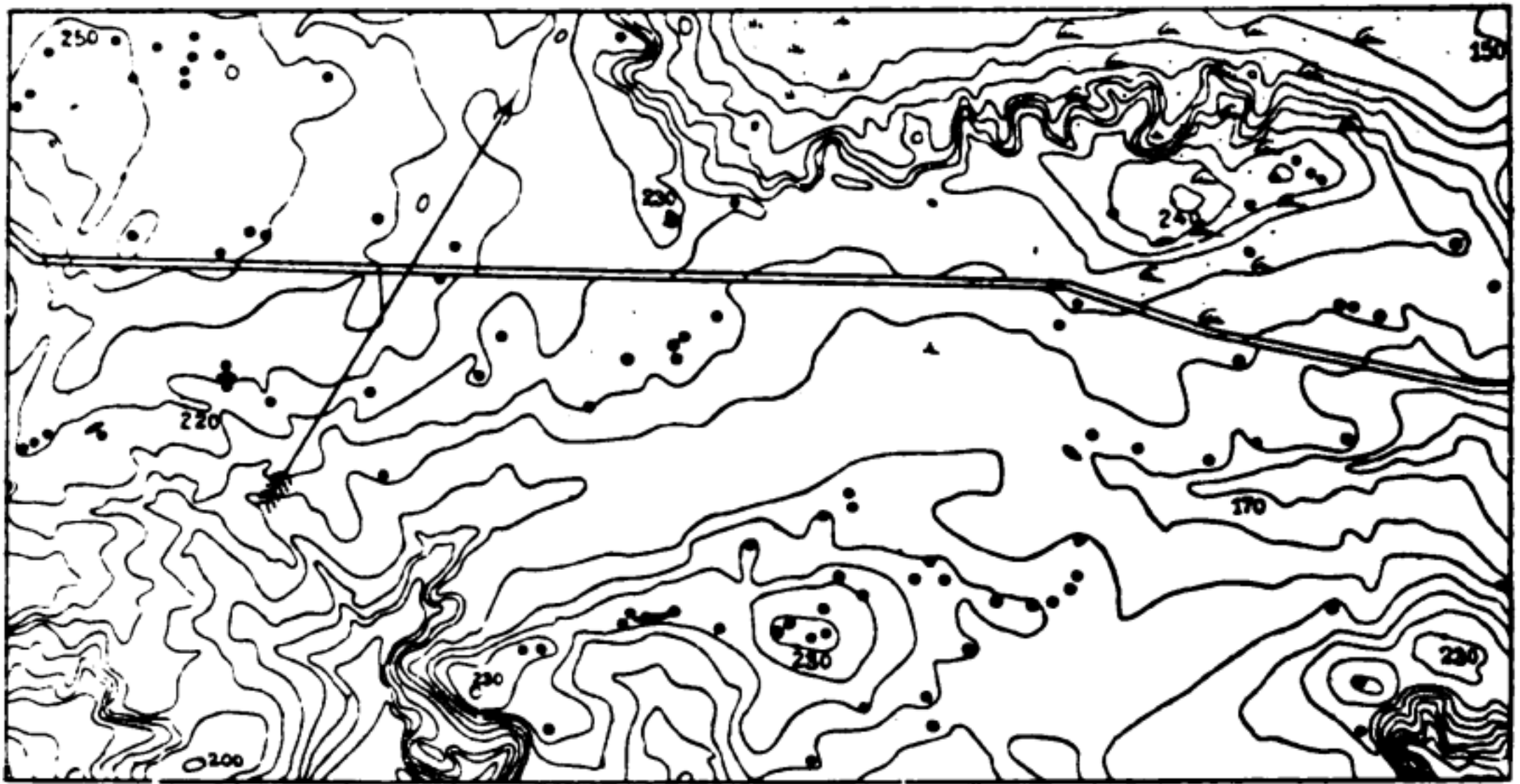

Fig. 1.

Strækning af Gjerum Sogn sydvest for Kirken, gennemskaaren af Hovedvejen til Frederikshavn. $\frac{1}{15,000}$, efter Generalstabens Maalebordskort. 10 Fods Kurver.

menhængende, tæt Bebyggelse. Paa 1 □ Mil har der været c. 350 Gravhøie. Et Udsnit af Gjerum Sogn Fig. 1 viser, hvor tæt de ligge, paa dette Punkt hen over en Høiflade mellem Lavninger mod Nord og Syd. Saaledes er gennemgaaende hele dette Omraade: meget høit Land med mere eller mindre jævnt bølgeformet Overflade, men stærkt gennemkrydset af dybtliggende, vidtforgrenede Vandløb og smalle Lavninger. Dette Parti var ikke blot den tættest bebyggede Del af Vendsyssel, men saa stor en Strækning med saa talrige Gravhøie findes vanskelig ellers i vort Land. Den udstrakte, høitliggende Jord med bølgeformet Overflade maa da have budt særlig gode Betingelser for Bebyggelsen. Lignende Forhold frembyder den store Bakkeø sydpaa i Albæk Sogn; mere

afvexlende høinede ere derimod Agersted Bakker og Egnen sønden om Storskoven; Gravhøiene forekomme overalt i omtrent samme Mængde. Over Vestlandet, hvor Jorden gjennemgaaende er lavere og fladere, ligge Høiene derimod mere spredt, i talrig Gruppe kun, hvor der undtagelsesvis viser sig høiere Banker. Helt vestpaa følge Høiene paa den glaciale Grund, og selv ud paa smaa Bakkeøer, som Ilbjerger sydøst for Hjørring og Børglum Kloster Banken, der ere omgivne af udstrakte Flader.

Men i dette gjennemgaaende vel bebyggede Bakkeland er der Partier uden Gravhøie, sjældnere af større Omfang, som mellem Løgtved og Hytten i Albæk Sogn med en Længde af $\frac{1}{8}$ Mil, eller som det yderste af Bakkedraget mellem Bangsbo Aa og Kattegat, syd for Frederikshavn; mindre derimod overalt paa det hele Omraade. Gravhøiene ligge spredt, som dannende et uregelmæssig forgrenet Næt om aabne Partier. Intet i selve Terrainets Form eller Art kan forklare denne Fordeling. Det synes, at der maa have været noget, som bestandig holdt Bebyggelsen borte fra de større eller mindre Stykker og gjorde, at Gravhøiene ordnede sig udenom dem. Man kunde tænke, at det var den dyrkede Jord, som blev ladet aaben; men det er altfor store Arealer, omkring hvilke Gravhøienes bugtende, snart sammenhængende, snart afbrudte Belter og Linier strække sig; nedenfor skal det ses, at det kun var Smaastykker, der behøvedes ved Boligen (Afsnit 3, 5). Naar det nu vides, at det høie Midtparti af Vendsyssel var Skov, og at ogsaa de yderste og høieste Bakker vare skovklædte, som dette længere fremme skal vises, da kan det med Sikkerhed antages, at Skoven oprindelig ogsaa bredte sig over hele det mellemliggende, bebyggede Bakkeland. Men var dette saa, da maa det have været Skov, som fyldte de mange aabentliggende Felter mellem Gravhøiene. Der var her et stort Skovland gjennemkrydset af Bebyggelsen.

Men at man har kunnet saaledes trænge igjennem overalt, viser, at Skoven har været stærkt spredt og mangfoldig

delt, ellers vilde man som andetsteds være standset ved Yderkanten. Landet var jo imidlertid her, som det alt er nævnt, paa det stærkeste gjennemskaaret af forgrenede Vandløb og bugtende Slugter; som Veie førte de helt ind og omkring i de mange adskilte Skovpartier. Desuden var der udenfra, langs de bugtende og indskaarne Rande af Skovstrækningen, den letteste Adgang, i Østlandet over de store Flader, vestpaa fra de Lavninger, der vidt og bredt strakte

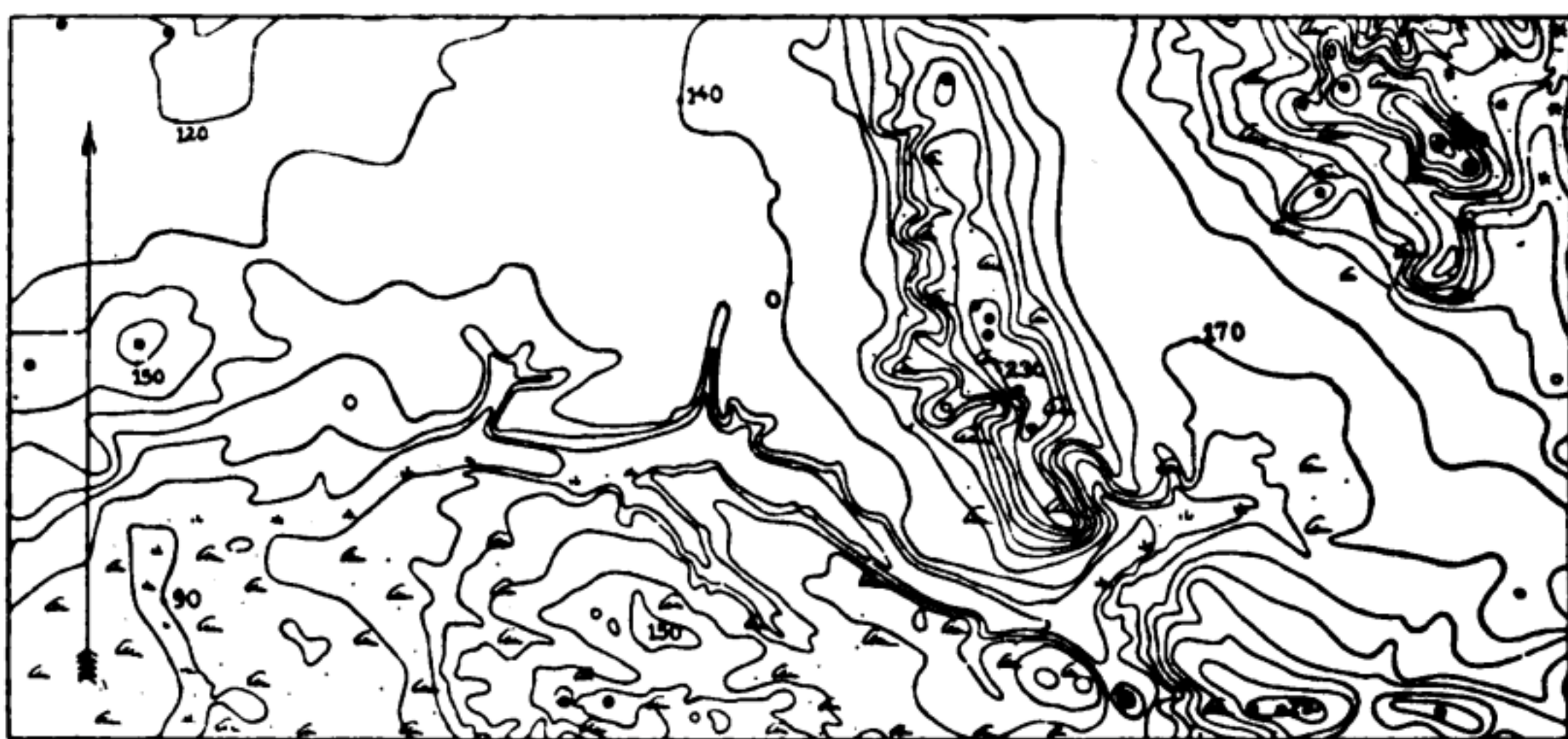

Fig. 2.

Strækning af Hellevad Sogn, tilhøre Skinderhede, tilvenstre Allerup Bys Jorder. $\frac{1}{15,000}$. efter Generalstabens Maalebordskort. 10 Fods Kurver.

sig ind mellem de Aase og Rygge, der egnede sig til Bosættelse. Befolkningens Udbredelse har været begunstiget ved, at der var et stort System af naturlige Aabninger og Adgange ind og omkring i det ikke sammenhængende Skovland.

Der er dog Afbrydelser i Bebyggelsen, der kunne ses at have havt en anden Aarsag end Skovbevoxningen. Naar Gravhøiene mangle paa en vis Form af Jordflade, da maa det ligge i denne, at Stedet ikke blev bebygget; dette gjælder de ganske flade Strækninger, ingenlunde fugtige eller vandrige, tværtimod endog høitliggende.

Et godt Exempel herpaa giver Fig. 2. To meget flade Strækninger i Hellevad Sogn, tilhøre paa Kortet Skinderhede, den anden tilvenstre bredende sig syd for Byen Allerup, begge uden Høie, ere skilte ved en Aas, paa hvilken

der ligger Høie i Række, og andre findes rundt omkring paa de omgivende Bakker. Man har undveget Fladen og holdt sig til Bakkerne. Navnlig vestpaa, hvor Landet gennemgaaende er meget jævnt, ses det tydelig, at fuldstændig flad Jord ikke indbød til Bebyggelse; den store Skrolles Hede i Børglum Sogn er uden Høie ligesom flade Strækninger i Vraa, Em og Stenum Sogne og andetsteds selv paa høiere liggende, glacial Grund. Det var Jordens Fladhed, som gjorde, at den ikke blev bebygget — hvad der laa til Grund herfor, skal nedenfor undersøges — men ikke det, at der var Skov. Om der iøvrigt var Skov, maa idetmindste være tvivlsomt, idet mange af disse flade Strækninger have meget ringe Sandbund og en Del endnu henligger som Hede. Vi komme nedenfor tilbage til dette Punkt.

3. Gravhøle ved Bakkebrynet og paa Høiderne.

Vender man sig fra denne almindelige Udsigt over Bebyggelsen paa Bakkelandet til den nærmere Undersøgelse af Gravhøienes Beliggenhed, da viser en Situation som den i Fig. 3 gjengivne, at der virkelig er noget at iagttage og forklare. Fra den lave, fuldstændig jævne Flade, der danner Kattegats Kystland i Albæk Sogn reiser den her fremstillede Banke sig saa høit og steilt mod Øst og navnlig mod Syd, som dette sjælden træffes i vort Land. Paa den jævne Overflade, men yderst, netop indenfor den første Skraaning, ligger en Række Høie, ingen paa Fladen indenfor, men nogle til modsat Side, hvor Faldet atter begynder. At Gravhøiene ligge saaledes yderst ved Bakkebrynet, er et gennem-

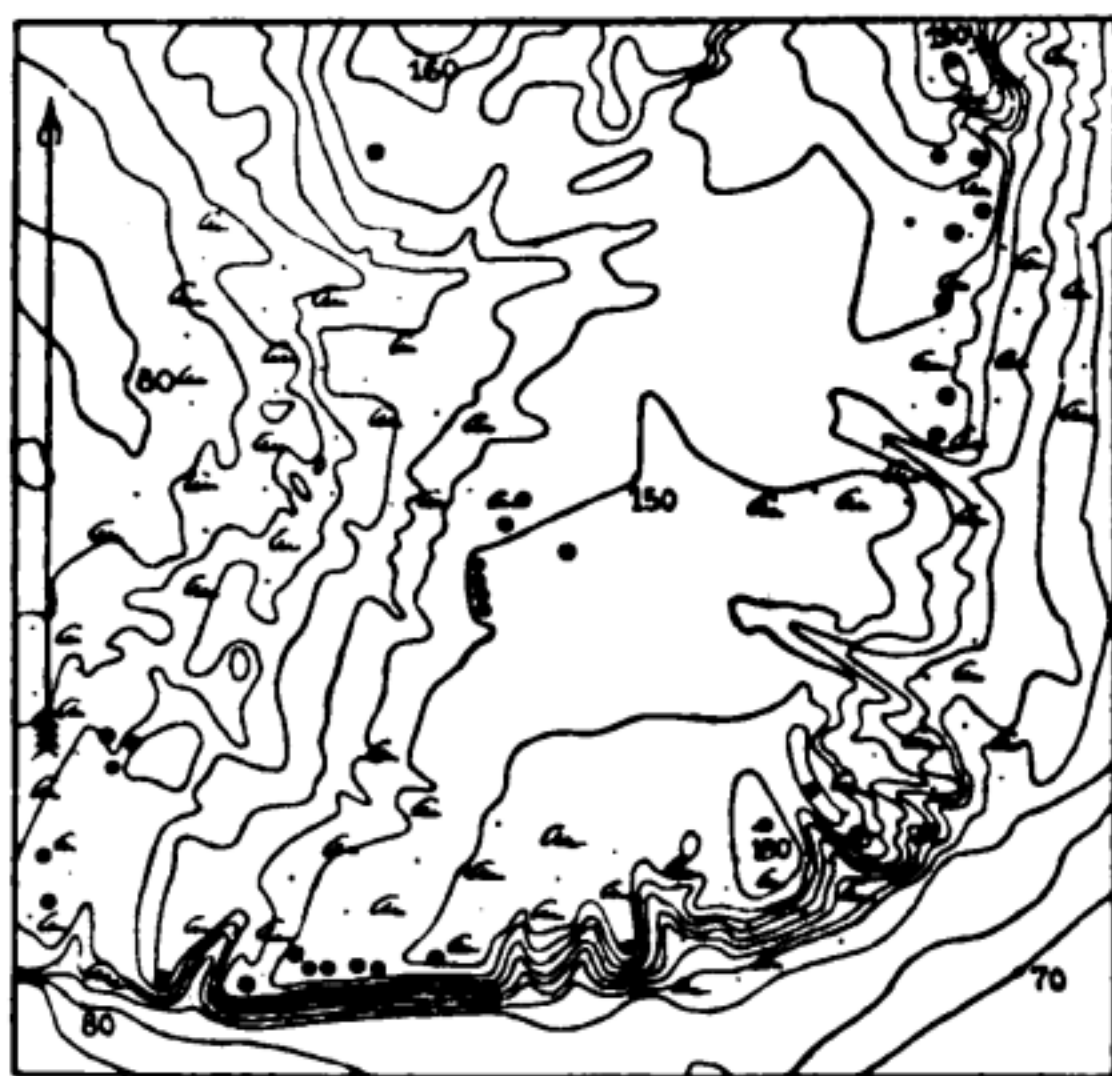

Fig. 3.

Albæk Sogn, Bakkekuden sydøst for Kirken.
 $\frac{1}{15,000}$, efter Generalstabens Maaiebordskort.
 10 Fods Kurver.

gaaende Træk, men sædvanlig mindre iøinefaldende end her ved Albæk-Knuden. Denne virker som et tydeligt Paradigma, fordi Naturen her er saa regulært tilskaaren, med lige og steile Skraaninger og med en glat Flade foroven. Sjælden ere Trækkene saaledes i Orden; de løbe over i hinanden og andre ere indblandede. Men den, som færdes paa Steder, hvor der er stærkere Bakkefald, vil dog oftest se, at Høien ligger yderst ved den første Skraaning, hvorefter andre kunne

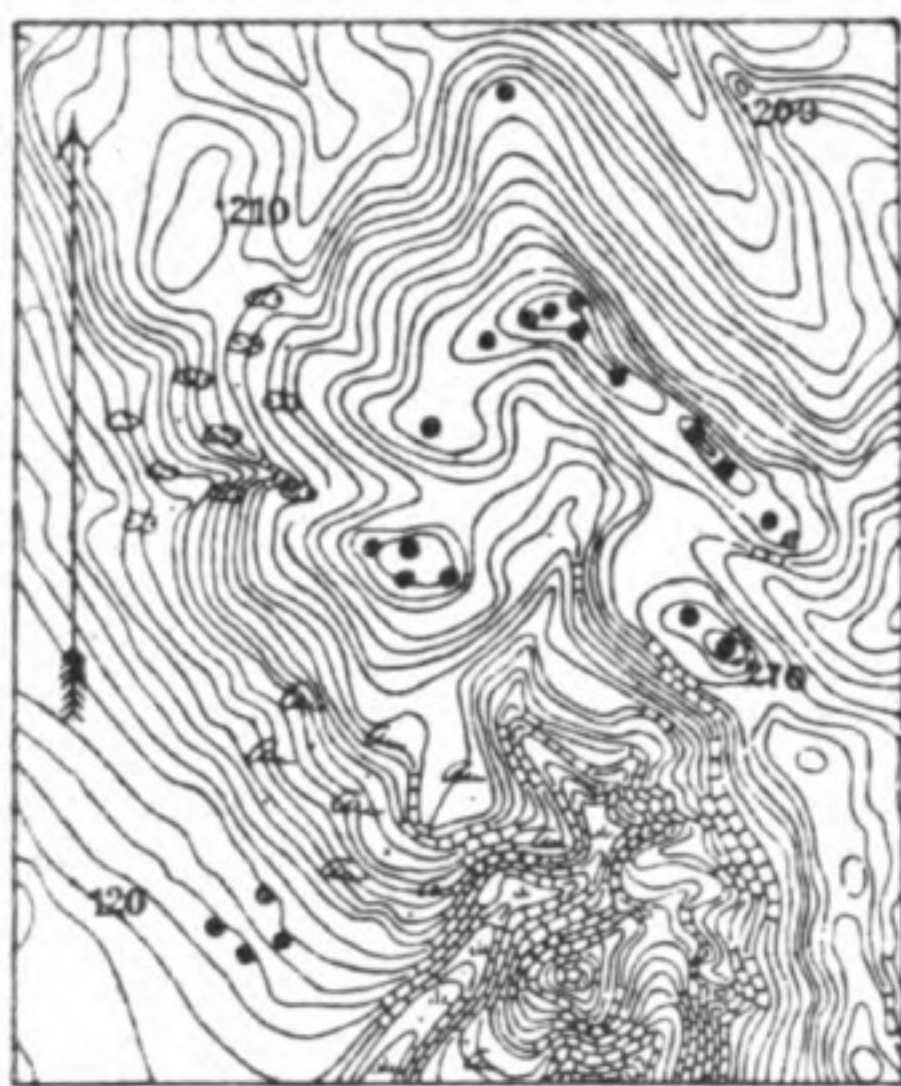

Fig. 4.

En Del af Gedbjerg eller Langtved
Bakker i Volstrup Sogn. $\frac{1}{10,000}$, efter
Generalstabens Maalebordskort.
5 Fods Kurver.

følge indenfor paa den næste Høining eller ligge nedenfor paa en lavere Afsats. Dette ikke blot, hvor de jævne Partier ere store, men ogsaa hvor de have et ganske ringe Omfang. Til Exempel kan tjene den i Fig. 4 gjengivne, meget høie Bakkeknude ved Langtved ud mod Kattegat strax nordvest for Sæby. Høiene slutte sig her til ganske smaa Flader, der ligge i Terrasser over hinanden. Om Høiene helt nede ad Bakkeskraaningen mod Vest skal tales nedenfor i Afsnit 7.

Det kunde antages, at Anlæget ved Bakkebrynet var beregnet paa at give Mindehøien en saa iøinefaldende Plads som muligt. Dog bliver den saaledes slet ikke synlig nær ved Foden af Bakken, men først i længere Afstand, hvorfra den ogsaa vilde ses, om den laa noget fjærnere fra Bakkeranden. Ogsaa andet taler imod, at dette skulde have været det raadende. Langt snarere maa der tænkes paa, at, da Boligen laa ved Gravhøien, kan den frie Beliggenhed med den vide Udsigt fra det Sted, hvor man levede, have været bestemmende ved Valget af Pladsen. Det er umiskjendeligt, at man yndede den frie og høie Beliggenhed. Saa at sige alle de høie Punkter paa hele det her omhandlede Omraade ere af-

mærkede med Gravhøie. Det er en sjælden Nydelse af vide, herlige Udsigter, der venter den, som besøger Gravhøiene paa Vendsyssels Østland: fra Kigud i Gjerum Sogn, vest for Frederikshavn, lige vidt til alle Sider over Land og Hav — fra Langtved Bakker, som nys nævntes, baade ud om Kattegat og ind over det lave Land — fra Høiderne om Karup Kirke over Volstrup Fladen — fra Hørby Bakkeknude over det indre Høiland, — fra Udsigtshøien ved Knøsen i Dronninglund Storskov vidt imod Syd — og paa Vestlandet: fra Galgehøiene syd for Tolstrup i Dronninglund Sogn, Ilbjerger i Taars Sogn, Holtknøse i Hallund Sogn og fra saamange andre Høider baade i de bakkede og de i det hele flade Dele af Vendsyssel. Det kan i Almindelighed siges, at der ikke er nogen betydelig Høide i en overhovedet beboet Egn, som ikke frembyder Gravhøie. Heri ligger Beviset for, at Følelsen for det store i Naturen havde en Hovedindflydelse paa Valget af Bopladsen. Og hvorfor ikke? Naar det vide Udsyn tiltaler Nutidsmennesket saa stærkt, har det vel ogsaa havt Betydning for Oldtidens Folk, der sikkert stode i et nærmere Forhold til Naturen. Langveisfra synlige have Høiderne øvet deres Tiltrækning og ere blevne bebyggede før de lavere liggende Steder.

Det kunde dog menes, at det ikke var Skjønhedssansen, der herved var det virkende, men at Høiden blev valgt, fordi den paa forskjellig Maade gav Midler til et Forsvar: det høiere Standpunkt byder Fordele i en Nærkamp, det vide Udsyn tillader at iagttage Fjenden paa Afstand. Overveiet ude paa Stedet tilfredsstiller denne Forklaring dog ikke. Vel kunne isolerede Bakker paa visse Steder være vanskelige at bestige; men sædvanlig byde de dog andetsteds lette Adgange; de sammenhængende Bakkedrag staa ret steilt til den ene Side, men løbe jævnt ud i andre Retninger. Fjenden har sikkert ikke dengang havt for Skik at nærme sig just fra den Side, hvorfra Adgangen var vanskeligst, og hvorfra han kunde iagttages paa Afstand. Fra den ældste Middelalder vides det

jo godt, hvorledes de Høider skulde være, som egnede sig til Forsvar, nemlig smaa og overalt steilt affaldende; men Høider af denne Art er det ikke, der træffes kronede med Gravhøie. Overhovedet findes der ingen Antydning af, at Befolkningen i den Tid, da Gravhøiene reistes, havde Øie eller Brug for den Støtte, som Naturforholdene kunne give et Forsvar; det kan synes mærkeligt, men sikkert er det dog, at der aldrig ved Valget af Boplads er tænkt paa Beskyttelse ved Sump, Vandløb eller Høider. Heller ikke paa anden Maade har man indrettet sig paa et Forsvar af Bostedet; intet Jordværk, en Vold eller en Grav, er saaledes beliggende i Forhold til Sten- og Bronzealderens Gravhøie, at de kunne ses at høre sammen og at være samtidige. Først fra Vikingetiden kjendes dette. I de ældre Tider skulde der antages at have hersket idel Fred, om det ikke var saa, at intet Afsnit af Oldtiden har givet os i Arv saamange Vaaben som Bronzealderen. Men selve disse Vaaben have jo en Mangel, der ligesom Manglen af Forsvarsværker viser, at Datidens Kamp og Forsvar havde sin egen Maade. Alle disse Sværd og Dolke ere godt egnede til at give et Stik, men mangle enhver Indretning til at afbøde det: der kjendtes intet andet Forsvarsmiddel end det at støde Modstanderen ned, før man selv var ramt.

Det siges ofte, at Gravhøiene lagdes paa Høiderne i Kraft af religiøse Forestillinger; men hvilke disse skulde have været, angives ikke. I Virkeligheden er dette kun en af disse hurtige Forklaringer, som fremkom i Forskningens Barn-dom, da de mest iøinefaldende Forhold først bemærkedes og hurtig forklarede, uden at det undersøgte, hvorvidt dette virkelig stemmede med det hele foreliggende Sammenhæng. Paa en Tid, da en Gruppe af Gravhøie betragtedes som Minde om et Slag, da Runddysser vare Altre og Langdysser Tingsteder, faldt det naturligt at antage, at de Døde bleve førte bort fra Bopladsen til mulig fjærne Høider for her at stædes til Hvile nærmere ved Himlen og Solen. Maaden hvorpaa

saadanne Tydninger af Forholdene fjærnes, er jo at samle og sammenstille flere, helst alle sammenhørende Fakta, idet den første, let fundne Forklaring da vil vise sig ikke at strække til, saaledes at der maa findes noget andet, der virkelig rækker over alle de sammenhørende Forhold.

I den her omhandlede Sag vil det være tilstrækkeligt at eftervise, at Gravhøiene ikke blot ligge paa de høieste eller dog paa fremragende Punkter, men ogsaa paa ganske ringe Høininger. Det kan i al Almindelighed siges, at Gravhøiene ligge paa de Steder, der efter Egnens Forhold ere de høieste, men saaledes ogsaa paa Pladser, der kun hæve sig ubetydelig. At dette skulde staa i noget Forhold til religiøse Forestillinger, kan ikke antages. Det kunde jo baade ved den ringe og ved den større Høide være, som alt udtalt med Hensyn til Belliggenheden ved det høie Bakkebryn, at man vilde bo frit og med saa vidt Udsyn, som det efter Forholdene var muligt. Saaledes er det jo ogsaa nutildags med Lyststedet og Slottet; ved Husmandshuset og Avlsgaarden er det derimod praktiske Hensyn, som raade. Og det var sikkert ogsaa i Oldtiden et eller andet praktisk Hensyn eller et almindelig kulturelt Forhold, der gjorde sig gjældende, naar man bestandig tyede til det høiest mulige Sted. Af en nærmere Betragtning vil det fremgaa, hvad der var Kjærnen i Datidens Princip for Anbringelsen af Boligen og af de ved den liggende Gravhøie.

Det i Fig. 5 gjengivne Udsnit af Hellevad Sogn egner sig til Undersøgelse, idet der er en fremtrædende Forskjel mellem høidækkede og høitomme Partier. Her maa der kunne ses noget om Grunden til denne Fordeling. Foroven danne Høiene en sammenhængende Række eller Stribe; tydelig skyldes dette Naturforholdene, idet der her løber en Høining, eller rettere: her findes der et Affald mod den sydfor liggende Flade. Høiene ligge strax ovenfor Skraaningen, eller som det foran blev sagt om de større Høider: langs Bakkebrynet. Men en egentlig Bakke findes alene tilvenstre, og det af ringe Høide, idet den kun reiser sig 40 Fod over Fladen

mod Syd. Tilhøre findes en Skraaning, der har en Høide af en halv Snes Fod; ovenfor løber Fladen jævnt ud mod Nord. Terrainet er fladt syd for Høirækken; det henligger endnu som ubrudt Hede. I Midten, hvor det hæver sig

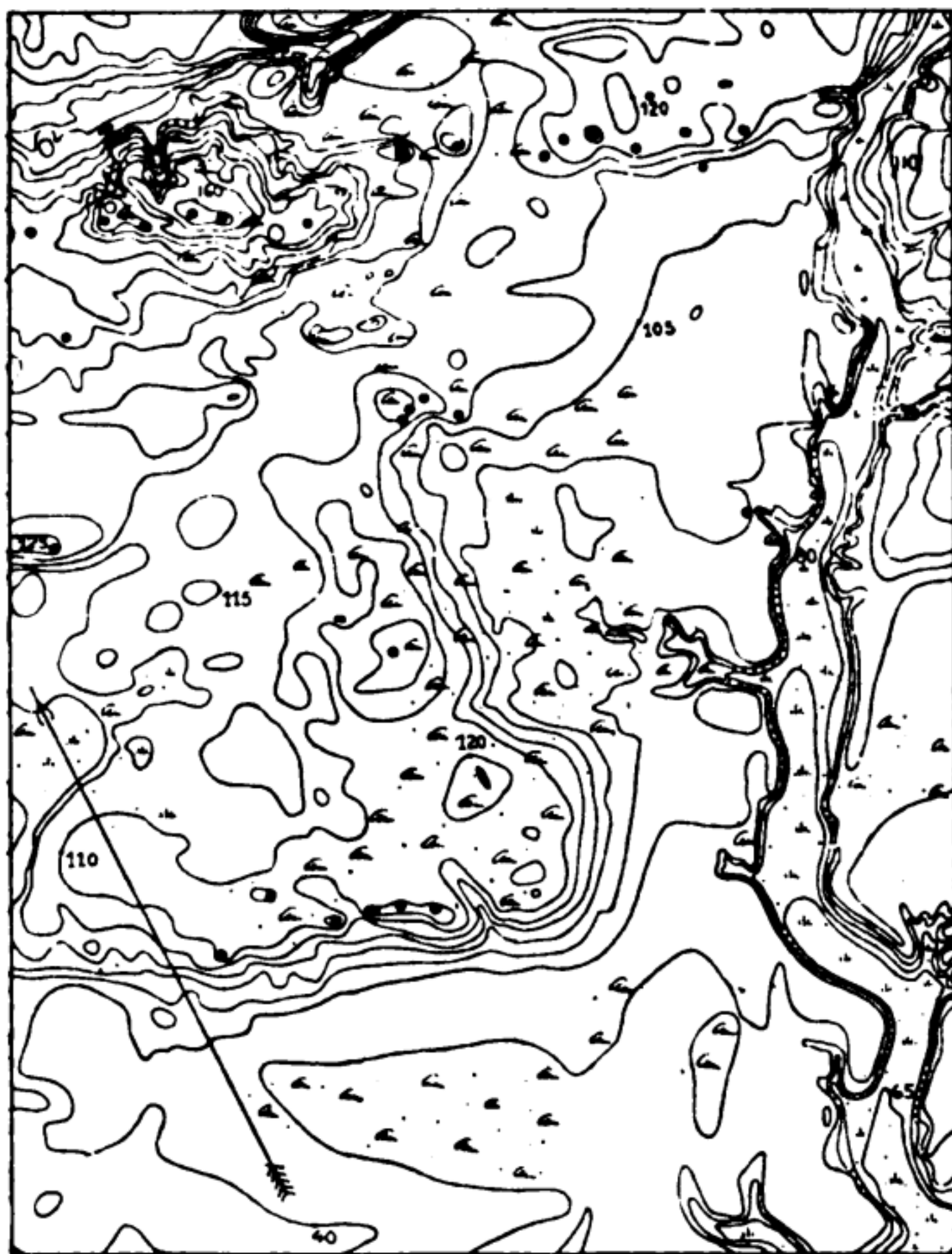

Fig. 5.

Strækning af Hellevad Sogn, østligst ved Grænsen til Dronninglund Sogn. $\frac{1}{15,000}$, efter Generalstabens Maalebordskort, 5 Fods Kurver.

lidt, findes 4 Høie; atter syd paa ses en enkelt Gravhøi paa et lidt hævet Sted; en enkelt Høi ligger ogsaa ude tilhøre umiddelbart ved Skraaningens ned til den smalle Lavning. Hvor Fladen hæver sig nogle Fod, ligger en Langhøi. Atter lige Flade, og man kommer til en Række Høie langs et Affald paa en Snes Fod til en stor Flade, hvor der ingen Høie findes.

Paa dette Parti ligge ingen Høider, der ere af den Art, at de kunne tænkes opsøgte i Kraft af religiøse Forestillinger. Og dog ere Høiderne jo opsøgte, ogsaa de ganske ubetydelige, og man har holdt sig nær til Skraaningerne, men samtidig undgaaet Fladerne. Det her gennemgaaede Parti maa sammenholdes med det foran i Afsnit 2 gjengivne fra Skinderhede og Allerup, og det vil da vistnok siges, at disse og iøvrigt mange andre lignende Partier paa det tydeligste vise, at Fladerne bleve undgaaede og Høiderne benyttede, fra de næsten umær-

kelige til de betydeligste. Dette er det, som maa fastholdes. Der maa have været noget ved Fladerne, som skræmmede bort, og noget ved Høiderne, som tiltrak, men baade naar Høiden var stor, og naar den var saa ubetydelig, at der ikke kan være tænkt paa Udsigt og fri Beliggenhed. Men herfor ses der ikke at kunne være anden Forklaring end den, at Vand og Fugtighed hindrede Benyttelsen af Fladerne, og at Tørhed og Afløb gav Høiderne Tiltrækning.

Det maa have været almindelig vedtaget, at Boligen og dermed Gravhøien skulde anbringes under dette Hensyn; ligesaa fastslaaet var det, at man for at beskytte sig mod Fugtighed skulde søge saavidt muligt høit op, som det nu er, at Huset skal have en Stensokkel og Kjælder, og som det i mange Bjergegne er, at Husene skulle ligge paa Toppe og Fremspring op ad Bjergsiden og ikke lavt, skjøndt der ikke er noget, der forbyder dette. At en vis Sky for den flade Jord var et fæstnet Træk i Bronzealderens Kulturliv, er vel forstaaeligt i vort Klima, hvor Regnskyl, staaende Vand ved For- og Efteraarstid og kolde Taager over Fladen, medens Bakketoppen ligger klar og fri, spille saa stor en Rolle.

For denne Faktor har man nødvendig Brug til Forklaring af Gravhøienes Beliggenhed; men at den overalt skulde træde lige tydelig frem, kan ikke ventes. Personlige og stedlige Livsforhold have bevirket, at almindelig Skik og Brug ikke blev fulgt, og Forbindelsesveiene fra Bygd til Bygd foranledigede, at man afveg fra Reglen. Paa lignende Maade bevirkede Sandsen for det store i Naturen, at man ikke blot søgte saa høit op, som Hensyn til Væde og Fugtighed krævede det, men endog paa de allerhøieste Punkter, som dette foran er vist. Desuden er det kun, hvor der findes en bestemt Modsætning mellem flad og bakket Jord, at Gravhøiene tydelig vise, hvad der var en foretrukken og yndet Boligplads, ligesom det ogsaa kun er der, at Naturforholdene bringe saadan Orden og Række i Gravhøiene, som det ses paa det i Fig. 3 gjengivne Kort. Hvor der er jævnt bølgende

Jord, saaledes at der hverken kan findes Bakker eller Flader, ligge Gravhøiene uden noget let bemærkeligt Forhold til Terrainet; men ogsaa der vil dog et nærmere Eftersyn vise, at fortrinsvis de høiere Steder ere benyttede.

4. Skov og Opdyrkning.

Det kunde synes betænkeligt at antage, som det foran blev fremsat, at de ydre Dele af Vendsyssels Høiland, der nu ere saa skovfattige, i Oldtiden vare et stort Skovland. Vel angaves det, at Bebyggelsen kun viser, at der var spredt og aaben Skov; men ikke med Urette kunde det betvivles, at der overhovedet var Skov paa de høie Punkter, hvor Gravhøiene ligge, især ud imod Havet, hvor Vinden kan virke saaledes, at det næppe er muligt at holde sig opreist imod den. I saa Henseende er det af Betydning, at Fortids-Skoven kan paavises endog paa det allerhøieste Punkt i Bakkedraget sydvest for Frederikshavn, 390 Fod over Havet og kun $\frac{1}{2}$ Mils Vei fra Kattegat. Paa dette Sted, i Gjerum Sogn, der paa Generalstabens Kort kaldes Kigud, ligger der Gravhøie, og omkring og umiddelbart ved Foden af en af dem ses adskillige Rodvælder (se ndfr. Fig. 11); med dette Ord betegnes de Høininger, der efterlades af det store omblæste Træ, hvis Rødder have revet Jord og Sten med sig, saaledes at der er dannet en lille, aflang Høining, langs hvilken der findes en tilsvarende Sænkning¹. Over og mellem tre store Bakkeknuder vest for dette Punkt, indtil en Afstand af $\frac{1}{3}$ Mil gjennem den nordligste Del af Gjerum og ind i Aasted Sogn, ses Rodvælderne overalt og i meget stort Antal, mest ned ad Skraaningen til begge Sider, men dog ogsaa en Del paa de øverste Flader; der findes næppe andetsteds et saa stærkt Vidnesbyrd om Stormens Ødelæggelse af Skoven; efterat den var falden, er Lyngen vandret ind. Paa alle de tre Banker ligger der enkelte Gravhøie enten ved Randen af

¹ Se herom Hans Kjær, i Naturhist. Forenings videnskabelige Meddelelser 1907, S. 149.

den store, jævne Bakkeflade eller paa Høininger længere inde. Som det ses her, har det vistnok været overalt: man fæstede Bo paa skovklædte Bakker. Overhovedet kan det med Sikkerhed antages, at i vort Klima har ingen tættere Bebyggelse i den fjærnere Oldtid kunnet fremkomme paa et Sted, hvor der ikke var Skov i umiddelbar Nærhed; dette var en nødvendig Livsbetingelse baade for Mennesker og for Husdyrene. Ligesaa tydelig ses Skoven paa Albæk Bakkeknude, der foran er omtalt, Fig. 3. Strax indenfor Høirækken ved Bakkebrynet mod Syd ligge Rodvælter tæt over en stor Strækning. Det har megen Lighed med en udstrakt Kirkegaard; men det er Gravtuer over Skoven, som faldt her, den Skov, langs hvis Yderrand man i Oldtiden boede og byggede Gravhøie.

At Alt er saa tydeligt her ligesom paa den omtalte Strækning i Gjerum Sogn, ligger i, at Lyngen endnu ikke har veget Pladsen for Agerbruget. Siden Skoven faldt, har Jorden ikke været rørt. Men paa den midterste af de tre omtalte Banker, ved Skjellet mellem Gjerum og Aasted Sogn, er der Vidnesbyrd om en fordums Opdyrkning, idet der findes mange, smaa Stendynger. Fladen er overordentlig stenrig; lyngdækket, som Alt er, kan man vanskelig uden en Afgravning fastslaa, hvilken Rolle Stenbunkerne spille; men at der er gjort noget for at rense Jorden, er sikkert nok. Det hele samler sig naturlig til et fuldstændigt Oldtidsbillede: den første Opdyrkning og Gravhøiene paa den jævne, høie Bakkeflade, hvorfra Træerne mest bleve fjærnede; kun faa stode tilbage, der have efterladt de Rodvælter, som vi endnu se, medens de ere talrige ned ad Bakkeskraaning. Man skulde besøge denne herlige Strækning fra Kigud med et Rundskue over Hav og Land, som det sjælden findes, og vestpaa over Lyngbakkerne, inden det er for silde; Opdyrkningen begynder at strække sin stærke og flittige Haand ind derover. Her findes allerede Markstriber ledsagede af Stendiger paa en Meters Bredde.

Men har man virkelig i Oldtiden givet sig i Lag med at oprense saa stenet en Grund, da der dog var megen stenfri at tage, og er virkelig allerede dengang den Opsamling af Stenene begyndt, hvormed man endnu er ivrig beskjæftiget i vor Tid? Der blev ganske vist drevet Kornavl allerede i Stenalderen; men et ordnet Agerbrug med Tilberedning af Jorden er noget andet. Der skal herpaa ikke svares med at minde om, at Stenbesaanningen over store Dele af vort Land oprindelig var saa tæt, som det nu er vanskeligt at forestille sig, efterat der er opsamlet gennem flere Aartusinder, og at det saaledes til en Begyndelse maa have været et uundgaaeligt og almindeligt Arbeide at rense Jorden for Sten, før der blev saaet. Derimod skal der fremføres Beviser, der synes at være afgjørende, idet der, rigtignok kun i meget stenrige Egne, endnu den Dag idag findes Pladser, hvor Stenhunkerne ligge i Mængde, som de samledes langt tilbage i Oldtiden.

Til de allerede tidligere kjendte Steder af denne Art¹ slutter sig en Plads paa Huslodden Matr. Nr. 2 d af Hjortsballe, Tem Sogn, syd for Silkeborg². Henover en meget høitliggende Bakkeflade nordlig for det bekjendte Høidepunkt »Hjortsballe Baunehøi« findes talrige smaa og lave Høininger, hvis Sammensætning det er let at bestemme, idet Stenene overalt træde frem gennem det tynde Plantedække. Der tælles, snart nærvæd snart ret langt fra hverandre, 60—70 af disse Stendynger; men mange ere fjærnede paa tilstødende Jordstykker, der nylig ere indtagne til Dyrkning, og adskillige har man splittet for at finde, hvad de maatte indeholde. Der vides dog ikke at være truffet andet end itubrudte Lerkar, men dette paa flere Steder. Dyngerne ere runde eller aflange, 3—6 M. store; Høiden er fra 0,50 M. eller noget mindre til høist 1 M. Stenene ere haand- eller hovedstore, sjældnere saa store, at en Mand knap kan løfte dem; de ligge mellem hverandre uden Orden, gennemgaaende dog

---

¹ Vor Oldtid, S. 412.   ² Nr. C 14149.

de større ved Yderkanten og i Bunden, med mindre ovenpaa. Sten ligger paa Sten, og der er meget lidt Jord i Mellemrummene. Sex af disse Dynger ere paa det omhyggeligste undersøgte; i de fire fandtes Oldsager, men udelukkende Lerkarskaar, der laa spredt mellem Stenene baade ved Midten og udefter, saavel foroven som ved Bunden.

Fig. 6 viser en c. 4 M. bred og 1 M. høi Dyngge, efterat det sparsomme Lyngdække var fjærnet, gjennem hvilket

Fig. 6.

mange af Stenene stak frem. De ses at ligge som det ovenfor angaves at være Reglen; Omkredsen er ikke nøiagtig formet. Midt inde ved Bunden laa flere meget svære Sten omkring en stor, jordfast Sten — et Træk, der er truffet i andre Dynger af denne Art¹, og som det er værd at lægge Mærke til. Ogsaa nutildags samler man ofte Stenbunkerne paa Marken om en jordfast Sten, som det er vanskeligt at føre bort. De store Sten lægges i en Runding saa bred, som man nu mener, at Dyngen skal være, og derefter kastes de mindre indover. Det skjønnes ikke rettere end, at Stenenes

¹ Sehested, Archæologiske Undersøgelser, S. 117: »Disse »Røser« ses ofte sammenhobede paa Steder, hvor der i Forveien laa en eller flere anseelige, jordfaste Stene; man synes at have valgt netop saadanne Pladser.«

Fordeling i de her omhandlede Dynger er ganske forstaaelig. Rundt omkring i den under Fig. 6 gjengivne Stensamling, fra Top til Bund og fra Midte til Udkant, laa mange Lerkarskaar spredt mellem Stenene, ofte flere sammen og paa ganske tilfældig Vis, snart Skaarenes Udside mod hinanden, snart Udside mod Indside. To Randskaar, der laa 1,50 M. fra hinanden, passede sammen.

Der er arbeidet meget med Sammensætning af disse Skaar; men det er kun lykkedes at fremstille nogle større Stykker af mindst 10 Kar, ingen nogenlunde fuldstændig Rand eller Bund og ingen sammenhængende Side. Det kan saaledes med Sikkerhed siges, at der ikke har været noget fuldstændigt Kar i denne Stendynge. Det samme er Tilfældet med de tre andre undersøgte Dynger, hvor der var færre Skaar; det mindste Antal var 60.

Tilstedeværelsen af de mange Skaar i disse Rydningsbunker er vel noget paafaldende, men næppe uforstaaelig. Samlebunken drager til sig, hvad der skal kastes bort; ogsaa nutildags ses ituslaaede Flasker og Lerkar paa saadanne Steder. De øvrige anførte Enkeltheder stemme godt med Tydningen af disse Stenhøbe som Rydningsbunker; nogen anden Forklaring af dem er det ikke muligt at finde. Paa samme Lyngflade, til begge Sider af Dyrkningspladsen, ligge 3 Gravhøie, saa nær, at det kan antages, at alle disse Oldtidsminder høre sammen. For dog at give Fremtiden Mulighed for at fornye Undersøgelsen, dersom Tvivl skulde opkomme, om der er set rigtig i denne Sag, og for tillige dog paa et enkelt Sted at bevare et synligt Minde fra Landets første Opdyrkning, er der fredlyst 14 sammenliggende Stenhøie i denne Gruppe.

Ogsaa andetsteds i Tem Sogn findes der eller har der været tilsvarende Forhold; men en Undersøgelse er kun foretaget i en anden Egn, umiddelbart ved den tidligere flere Gange omtalte Høirække¹, der strakte sig fra Havredals

¹ Aarb. f. nord. Oldkynd. 1904, S. 17.

Plantage op imod Dollerup. Stedet hører til Matr. Nr. 5 a af Dollerup. I et Hedestykke saaes 16 smaa Stenhøie; men flere havde der været paa den omliggende, nu opdyrkede Jord. Størrelsen var som ved Hjortsballe. Fire af Dyngerne undersøgtes¹; een af dem indeholdt ingen Oldsager, og i en anden fandtes kun et enkelt Lerkarskaar; spredt imellem Stenene optoges derimod i to af Høiene en hel Del smaa Skaar. Blandt 64 Skaar fra den ene Dyngge synes der at være Stykker af to Kar, medens 69 fra den anden have hørt til 3 Kar; men af dem alle findes kun mindre Partier, og meget lidt har kunnet sammensættes. Indholdet er da ganske som ved Hjortsballe, og Lerkarrene ere af samme Art, vistnok ogsaa fra samme Tid. Imidlertid lade Karrene sig ikke tidsætte, da Formen ikke kan ses og bestemmende Enkeltheder mangle. Egentlig kan det med Sikkerhed kun angives, at de ikke hidrøre fra den romerske Tid og Folkevandrings-tiden; af mat brunlig Farve og med tynd, afglattet Mundingsrand skulde de snarest henføres til den førromerske Tid.

Der kan i Vendsyssel nævnes andre Minder om Oldtidens Agerbrug, de oftere omtalte, men ikke nærmere undersøgte Dykningsstykker, der ere omsluttede af lave Jordkamme². Af saadanne findes der Rester under Børghlum Sogn op imod Grænsen til Nymark i Em Sogn, i Heden snart øst for Tolstrup Kirke og ved Krogholm i Vreilev Sogn, tæt op til Skjellet mod Serridslev Sogn. Alle Steder findes der Gravhøie umiddelbart ved. Der er flad, sandet Jord, og nogen Lynghede er endnu bevaret. Men skjøndt Egnens Folk kjende og paavise disse Pladser, er der meget lidt at se; Agerinddelingen træder kun svagt frem, og Nutidens Opdyrkning har grebet forstyrrende ind. For at faa en tydelig Forestilling om de gamle Agre maa der søges noget længere bort, til Øster Han Herred; men her findes de paa Rødlandhede i Lerup Sogn, nær Gaarden Paarup, baade over saa

¹ Nr. A 19790. ² Vor Oldtid, S. 413. Samlinger til jydsk Historie og Topografi. 1. Række, 2, S. 199; 9, S. 25.

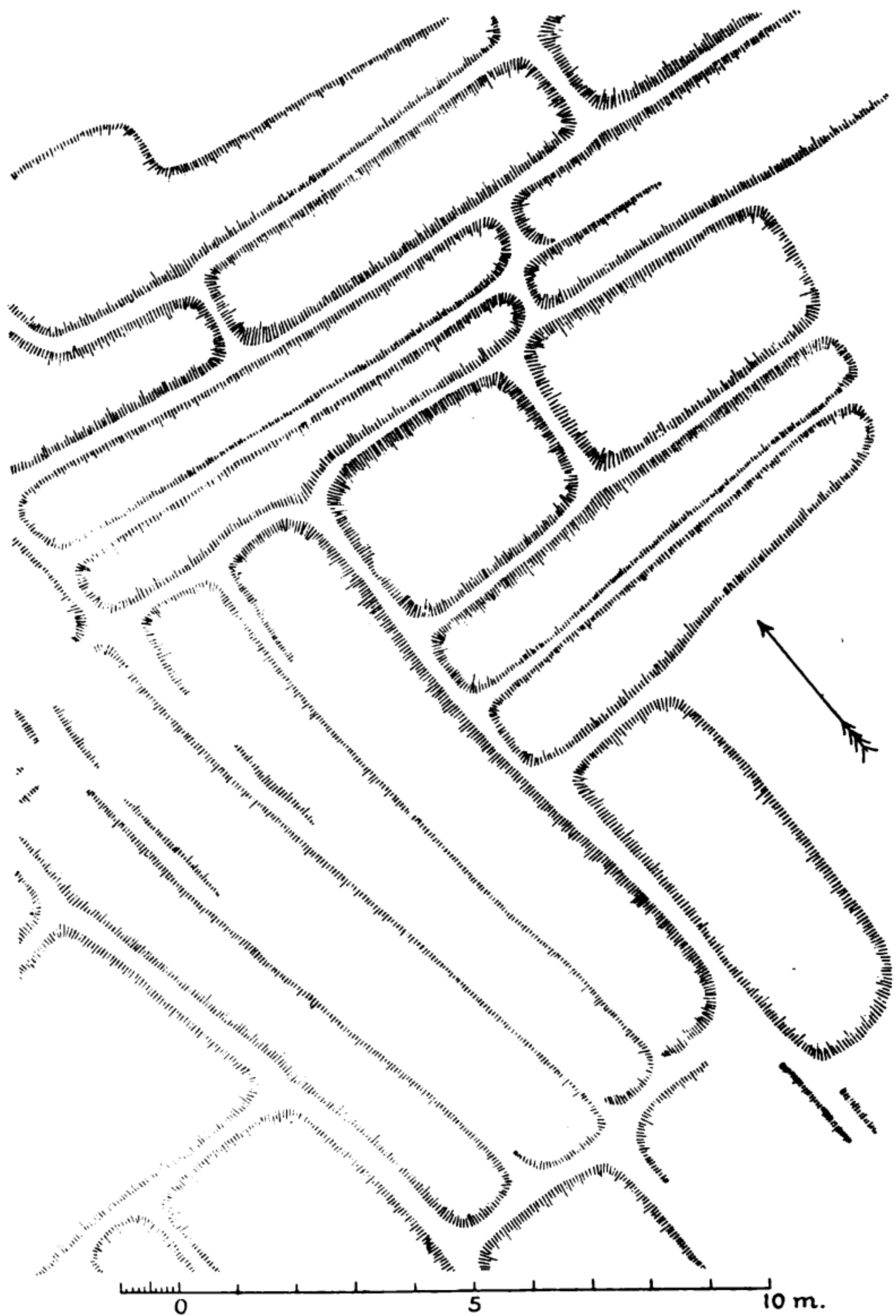

Fig. 7.

stor en Strækning og i saa udpræget Form, som de vistnok nu ikke træffes andetsteds i Jylland. Paa Øerne vides de ikke at forekomme.

Den hele Strækning, hvorover Agrene vise sig, kan an-

slaaes til c. 200 Tdr. Land, der optages af tre lave, jævne Bakker adskilte ved smalle Lavninger. Agrene findes øverst paa Fladen og nedad de svagt hældende Skraaninger, men ikke i Lavningerne. Nogle Gravhøie ligge spredt omkring paa Bakkerne. Fig. 7 viser et henved 250 □ M. stort Stykke, hvor Agrene ere mindst og de omgivende Jordkamme høiest, saaledes at Eiendommelighederne her træde stærkest frem. Den sikre Opmaaling var kun mulig, fordi en Hedebrand havde lagt Jordfladen fuldstændig blot; hvor Lyngen staaer nogenlunde frodig, træder Formen altid kun meget usikkert frem. Det gjengivne Parti hører til et større Stykke, der er fredlyst paa Landbrugsministeriets Foranstaltning; den hele Strækning er nemlig Statsplantage. Omgivet af Skov vil saaledes dog noget af disse mærkelige Anlæg henligge til Iagttagelse i kommende Tider, naar de ellers ville være forsvundne omkring i Landet.

At disse Dannelser ere Agre, er efter alle Forhold udenfor Tvivl. Naar de formodningsvis have været betegnede som »Porsehaver«¹, kan dette sikkert afvises alene af den Grund, at Porsen kræver fugtig Grund, medens de omhandlede Agre stedse ligge paa tør Hede. Snarere kunde der tvivles, om de gaa tilbage til Oldtiden. Herfor taler dog bestemt, at de ikke have nogen nærmere Forbindelse med Bebyggelsen fra historisk Tid, hvorimod de stedse forekomme i de i Oldtiden beboede Egne, og navnlig staa de ofte i nærmeste Forhold til Gravhøie². Hertil kommer Anlæggets hele Egenhed, som træder tydelig frem paa Rødlandhede.

¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi, 1. Række, 9, S. 25.

² Nogle tidligere ikke kjendte Pladser skulle anføres. Tæt øst for 6 fredlyste Høie paa Matr. Nr. 1a af Lundtang, Lunde S., Vester Horne Hrd., ses i Heden en halv Sned Felter af en tidligere større Dyrkningsplads. De ere meget smaa; Jordkammene hæve sig c. 0,30 M. og ere høiest i Hjørnerne. Under Økjær Mosebrug ved Sparkjær, Fjends Hrd., spores Oldtidsagrene over en Strækning af c. 500 M., der dog næsten helt er indtagen til Pløieland. En stor Samling findes ved Høirækken Mølgaard-Kolkur, Fjends Hrd., hvorom se Aarb. 1904, S. 17.

Agrene ere firkantede, oftest aflange og ligge da i forskjellig Retning, saaledes at de støde sammen mere eller mindre vinkelret; hvor de løbe nedad en Skraaning, kunne de dog afsluttes paa anden Maade, i en Bue, der slutter sig til Jordfladens Form. Størrelsen er meget vexlende; en af de mindste maaler 30×40 M., medens de største kunne anslaaes til en Længde og Bredde af 150 M. De mindste Agre, som ere viste i Fig. 7, kunne betegnes som fladt udhulede Felter, der ere lavest i Midten og skraane jævnt op mod de omgivende Jordkamme. Eiendommeligt er det, at Hjørnerne, hvor flere Volde støde sammen, løfte sig kjendelig toppet op over Længden af Volden; Høideforskjellen mellem Agerens Bund i Midten og det toppede Hjørne kan være henved 1,50 M. Kammens Længde er meget lavere, og Bredden er det med det jævne Fald ikke muligt at angive — der kunde siges 3—4 M. Om disse Jordkamme ere at opfatte som udjævnede Volde eller Diger, er meget tvivlsomt. Dette ikke saameget, fordi de skraane saa bredt og jævnt ud i Agerens Bund; dette kunde være fremkommet i Tidens Løb. Heller ikke kan der vel lægges særlig Vægt paa, at der i det Indre ikke ses de Tavle og den flammede Tegning, som kjendes saa godt fra Gravhøiene, hvor de vise, at Fylden bestaaer af Lyngtørv eller af portionsvis tilbaaren Jord. I et Par Gjennemskjæringer, som foretoges paa Rødlandhede, fandtes derimod kun graa, blandet Jord, der syntes at maatte hidrøre fra den tilstødende, dyrkede Flade. Men andre Forhold tyde bestemt paa, at Høiningerne ikke ere Diger. Nogle af de yderst liggende Agre ere ikke afsluttede af en Vold, men løbe jævnt ud til en naturlig Fold eller Skraaning; ogsaa ses den yderste Ager at være uddybet som de øvrige, men ovenfor den opadstigende Skraaning er der ingen Vold; Jordfladen løber jævnt ud. Ogsaa andre Forhold ved Overfladen tyde paa, at Ageren er bleven udhulet ved langvarig Bearbejdelse med Plov og Jordrive, at Kammene ere de Linier, hvorved Redskabet standsede, og at Høiningerne for en Del ere fremkomne ved, at det

stadig førte nogen Jord med sig. Høiningerne skulde da være »Agerrener«, de Striber, som efterlodes mellem de forskellige Dyrkningsstykker. At Oldtiden skulde have haft voldhegnede Marker, vilde da ogsaa være paafaldende, naar der ikke er bevaret noget Hegn om Huset eller nogen Jordhøining til Støtte eller Underlag for Væggene. De toppede Hjørner, hvor flere Kamme støde sammen, danne det mest eienommelige Træk; de kunne vel forklares ved, at Markredskabet har slæbt Jord sammen fra flere Kanter til dette fælles Punkt. Men i hvert Fald synes de fremtrædende Hjørner at maatte berolige den Tvivl, som naturlig reiser sig ved Betragtningen af disse Dannelser, der ere saa svage i Formen, om det hele ikke har været pløiet og harvet i senere Tider, hvorved oprindelige Jorddiger kunne være udjævnede til de brede, lave Kamme. Var dette foregaaet, kunde Hjørnerne ikke løfte sig saa stærkt. Det maa sikkert antages, at det hele henligger i oprindelig Stand, kun med de Forandringer, som Regn, Vind og Lyngvæxt have fremkaldt.

5. Bopladsen og Bebyggelsens Art.

Vil man fra Gravhøienes Beliggenhed hente Oplysning om Bopladsen og Bebyggelsens Art, da maa man ikke vende sig til Steder, hvor Naturen er jævn, ensformet og uden Afgrænsninger; her vil der sædvanlig være lidet at se. Er der derimod Modsætninger, og er der afstukket Grænser, vil det komme frem, hvorledes Mennesket har stillet sig forskjellig hertil; ogsaa maa der være mange Gravhøie paa et saadant Sted, forat det skal være tydelig udtrykt, hvad Mennesket har villet.

Kortet Fig. 8 viser den høie Bakkeknude ved Hørby Kirke, for største Delen med ret steile Fald mod omgivende Sænkninger. Mod Syd flyder Sæby Aa; mod Vest ligger en Indskjæring; mod Øst strækker sig en dyb Slugt ind, og snart efter begynder den store Flade, der naaer ud til Kattegat ved og syd for Sæby. Nordpaa fortsætte Høiderne sig, kun en

Del lavere. Bakkeknuden er saaledes en afsluttet Helhed; de talrige Gravhøie paa dens Overflade maa høre sammen og hidrøre fra en lille, afsluttet Kreds af Mennesker, der havde denne Grund for sig. Kommer man sydfra over »Hørby Bro«, ses to Gravhøie lavt ved Foden af Skraaningen; der findes

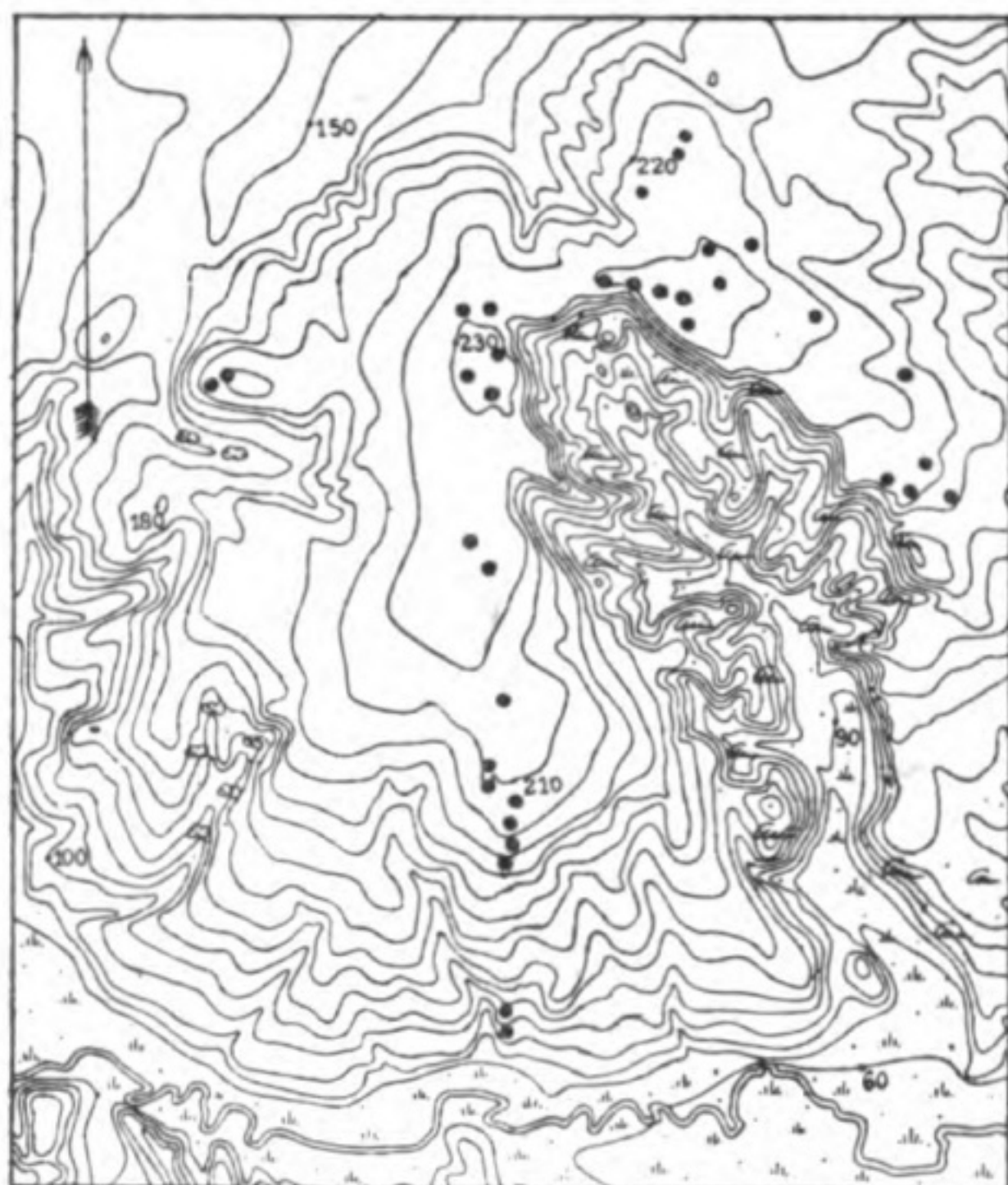

Fig. 8.

Bakkeknuden sydøst for Hørby Kirke. $\frac{1}{15\ 000}$, efter Generalstabens Maalebordskort. 10 Fods Kurver.

ikke andre Høie paa saadan Plads eller nedad Skraaningerne. Efter Forholdene andetsteds — hvorom nærmere i Afsnit 7 — maa det antages, at disse Høie laa ved Veien, der førte ned fra Bakkefladen og over Aaen til de nærmeste Banker mod Syd, hvor der var en anden Bebyggelse, der har efterladt mange Gravhøie; efter denne Linie gaaer der endnu Vei, og den har tidligere gaaet umiddelbart ved de to

Høie; det vise gamle, forladte Veifurer, der føre forbi dem op ad Skraaningen. Strax ovenfor den har der ligget flere nu sløifede Høie og andre i lige Række ind over den jævne Flade indtil det Sted, hvor de store og for største Delen velbevarede Høie begynde. Tilvenstre, ved Yderkanten af en lille særskilt Flade, ligge to store Høie og mange følge østefter. Flere af dem ligge tæt ud til det bratte Fald mod Slugten, hvor de ikke kunne være anbragte i den Hensigt, at de skulde ses vidt om. De ere trængte ud saa yderlig for ikke at tage Plads fra Fladen. Ogsaa de andre Høie ligge mere eller mindre udenom den lige Jord, henimod Skraaninger, men alle saaledes, at der er jævn Grund omkring eller ved dem. Denne lige og jævne Jord maa have havt sin Betydning. Her maa Boli-

gerne have ligget — hvor ellers? og Mark og Bedrift — hvor ellers? Folkene ville ikke have havt Jord og Kvæg hinsides Lavning og Slugt, naar de selv boede deroppe. Der kan ikke angives nogen Grund, hvorfor de skulde have havt Bolig nede og indrettet Gravene paa Høiden. Herved maa der især lægges Vægt paa, at der ikke er en fælles Gravplads. Høiene ligge enkeltvis eller et Par sammen spredt over en ret stor Strækning; der er nu Plads heroppe til flere Gaarde og adskillige Huse. Der kan ikke være anden Grund til, at Høiene lagdes saaledes spredt, end den, at man boede spredt. Den enkelte Høi eller flere nær sammenliggende maa have hørt til eet Bosted. Saaledes synes Gravhøiene at oplyse om, hvorledes en Samling Familier efterhaanden reiste Bolig udover den høie Bakkeflade med milevidt Udsyn til alle Sider, med flad Jord til Dyrkning, med Skov ned ad Skraaninger og i Slugten og med Vei mod Syd til nærmeste Naboer.

Kortet Fig. 9 viser et lille Parti af Gjerum Sogn ved Grænsen til Aasted Sogn; Veien fra Frederikshavn til Aasted, løber mellem de sydligste Høie i Øst-Vest. Største Delen er endnu Lyng, og Resten er opdyrket i ret ny Tid; der har ikke været flere Gravhøie end de, som endnu ere velbevarede, eller hvis Plads er meget kjendelig. Bakkerne skyde frem nordfra og falde ret steilt eller i Terrasser mod et lavere, jævnt Parti imod Syd. Adskilt ved et høitomt Bælte til alle Sider ligger her en Del Gravhøie. Den største af disse Høie ligger øverst paa Bakken; ganske tæt ved findes Tomterne af to andre. Disse tre ligge ved Sydranden af en temmelig stor, jævn Flade. Mod Syd er der et noget lavere, fladt Stykke; her findes Resterne af en Høi. Yderst mod Syd, ved Affaldet fra den samme Flade, ligger en fredlyst Høi. Skilt fra de foregaaende ved et jævnt Stykke ligge østpaa to Høie nær sammen og sydlig for dem er en tredie, alle ret yderlig mod Bakkeskraaningen. Betydelig lavere ligger mod Øst en Høi paa en Pynt mod en kjendelig Sænkning; bagved Høien er der et fladt Stykke. Hinsides Sænkningen, yderst ved en

steil Skraaning, ligger en enkelt Høi; indover er der en større Flade. Sonden for Hovedgruppen ligge to Høie tæt sammen, betydelig lavere end Høiene norden for; der er flad Jord omkring dem, navnlig mod Nord. Længst imod Syd paa en lavere Udløber fra Bakkedraget ses endnu en Høi; der er jævn Grund omkring den. Denne Samling Høie, der er af ganske almindelig Art, viser de samme Træk som Hørby-

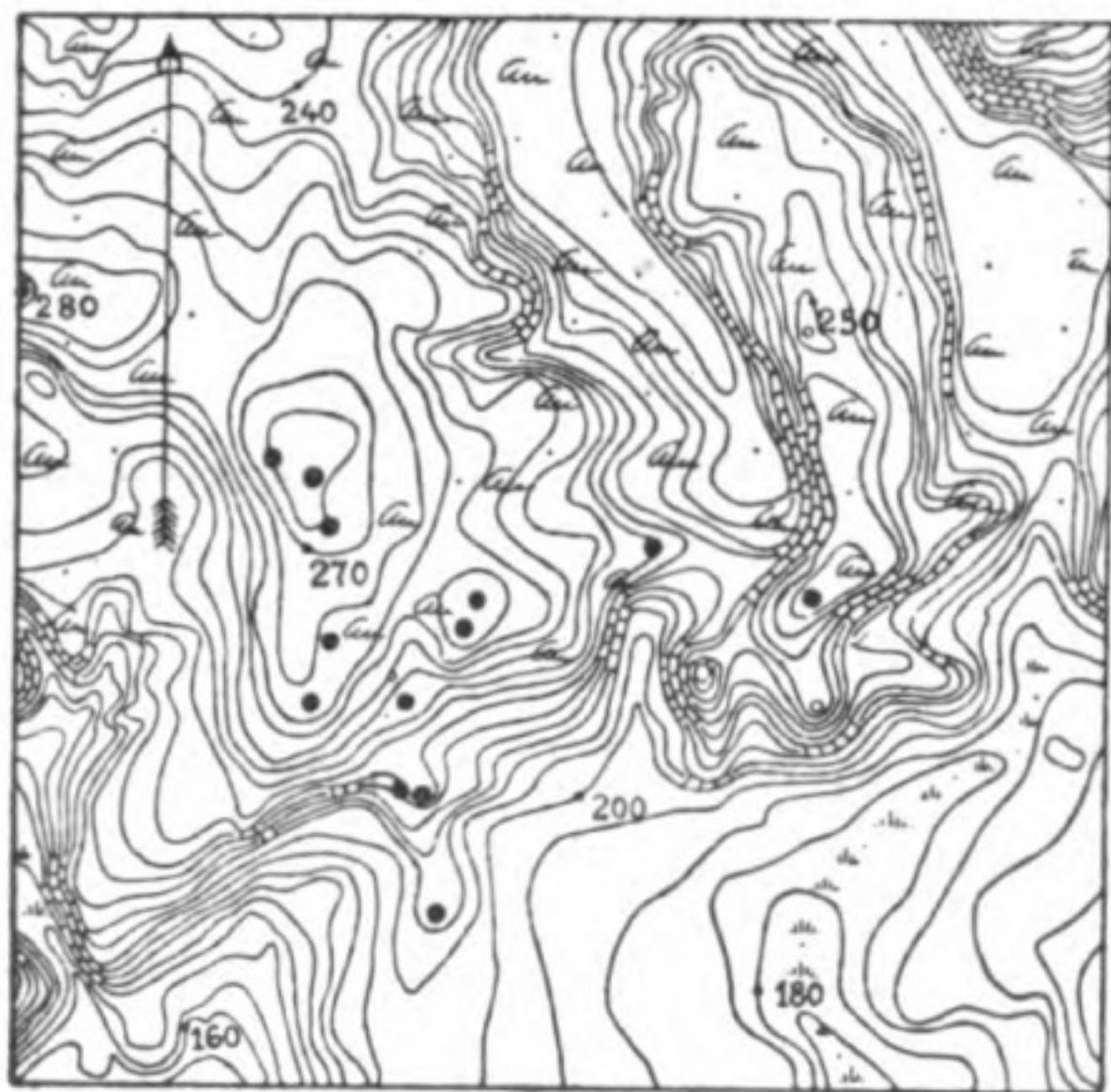

Fig. 9.

Højgruppe i Gjerum Sogn, nær Skjellet til Aasted og ved Hovedveien Frederikshavn-Aasted. $\frac{1}{10,000}$, efter Generalstabens Maalebordsblad. 5 Fods Kurver.

Gruppen. Høiene ere ikke samlede paa en Gravplads, men spredte med klækkelig Afstand indbyrdes; hvor de ligge, er der Plads til Bolig og jævn Grund til Bedrift; oftest ligge de i Udkanten af denne Grund. Der kan ikke udpeges nogen anden Plads, hvorpaa Boligerne snarere skulde have ligget end der, hvor Høiene findes. Stedet er høitliggende, med vid Udsigt. Det synes at kunne kjendes,

hvorledes Bostederne fulgte af Gravhøiene føiedes til eet for eet, efterhaanden som Slægten tiltog. I det væsentlige gjenfindes dette paa mange andre Steder, hvor der som foran sagt er Betingelser for at se noget; men iøvrigt former det sig forskjelligt efter Terrainforholdene. Den foran i Afsnit 3 afbildede Langtved-Knude giver et Exempel paa, at der kan være meget lidt Grund ved Høiene; ved Albæk-Bosættelsen er der derimod en stor Flade (anf. St.).

6. De senglaciale Flader.

Ret paatrængende reiser Spørgsmaalet om Bebyggelsens Forhold til den jævne Jordflade sig fra det her behandlede

Omraade som Helhed. Thi omkring Vendsyssels store Bakke-land og om de derfra udløbende eller løsrevne Høidedrag brede sig milevidt de lavere Strækninger, der ret egentlig kunne benævnes Flader, og i det hele og store ere Gravhøiene fordelte efter denne Modsætning mellem Høiderne — med den geologiske Betegnelse: de ældre glaciale Dannelser, og Fladerne, der ere senglaciale. Høiene holde sig væsentlig til Bakkerne og undvige Fladen.

Naar der er Undtagelser fra dette Forhold, naar der findes Gravhøie paa senglacial Grund og da saamange, at der saa at sige virkelig er noget at tale om, saamange, at de formaa at oplyse noget, da ses det tydelig, at Hovedreglen ikke er brudt; i Virkeligheden ligge disse Gravhøie paa Høider, vel kun lave, men ragende op over de fuldstændig flade Strækninger, eller de ligge langs Affald mod lavere Grund, ganske i Overensstemmelse med Anbringelsen af Høiene ved Bakkebrynet. Ret ofte ligger der paa senglacial Grund ved eller om Foden af høie Bakker enkelte eller nogle Høie, der ligesom ere skredne ned paa lavere Grund eller flydte ud fra Høiden: men de ligge her oftest paa ret høi Grund i Forhold til den nedenfor følgende Flade, paa Udløbere og nedre Af-satser, der danne en Overgang til den flade Jord. Til Exempel kunne 9 Høie tjene, der vest for Agersted Knuden ligge hen over to lavt udløbende Rygge, der ere senglaciale. Saaledes ogsaa med en mærkelig, nedenfor nærmere omtalt Stribe Høie, der strækker sig fra Albæk Bakker til Rønbro snart sydvest for Sæbygaard; de følge nøie en Barre¹, der danner en stor Bue udenom den indre, lavere og høitomme Volstrup-Flade mod Vest, medens der ogsaa mod Øst, ud imod Havet, ligger en kjendelig lavere Flade uden Gravhøie. Atter længere mod Øst ligger der en Række Høie ved og nord for Lyngsaa og nord for Vorsaa; de følge Overkanten af en Skraaning, en fordums Kystlinie, udenfor hvilken der senere er

¹ Omtalt af A. Jessen anf. St. S. 203.

dannet lavere, fladt Land. Alle disse Beliggenheder paa sen-glacial Grund ere ganske overensstemmende med Forholdene i det glaciale Høiland. Om en Række Veihøie og en Gruppe Havnehøie paa dette Terrain skal der tales længere fremme, Afsnit 7.

Men ogsaa borte fra Høininger og Skraaninger ligger der undtagelsesvis Gravhøie ude paa den jævreste Flade. For at vise, om hvor lidt det i Virkeligheden her dreier sig, og hvorledes det skal bedømmes, maa der noget omstændeligere gøres Rede for disse Gravhøie paa Fladerne, der gjøre Brud paa Reglen om, at Gravhøiene undvige saadant Terrain.

Den nordvestlige Del af det her omhandlede Areal indtages af en Flade, der med en Bredde af omkring 1 Mil strækker sig 3 Mil ind i Landet, indtil Ugilt mod Øst; det er det sydligste Parti af den store Hjørring Flade. Jævnt spredt over disse tre Kvadratmil er der c. 30 Punkter, hvor der enkeltvis ligger eller har ligget en Gravhøi eller en Høining, der med større eller mindre Sikkerhed maa bestemmes som en Høirest. Næsten overalt er nemlig Høien nu enten fuldstændig sløifet eller dog stærkt udjævnet. De stedlige Meddelelser efterlade ikke sjældent Tvivl om, at Høiene vare dannede af Menneskehaand. Overalt har Høiden kun været ringe, hvad der allerede kan sluttet deraf, at Markarbeidet har kunnet saa fuldstændig faa Bugt med Høiene. Kun 3 have endnu en Høide af 1,50 M. I en af Høiene angives der at være fundet en Flintøxe; tre andre siges at have indeholdt et Lerkar med brændte Ben, med eller uden omgivende Sten, altsaa fra Bronze- eller Jernalderen.

Foruden disse ganske spredt liggende Høie er der over en begrænset Strækning vestpaa i Børglum Kloster Sogn 17 Høie, disse atter mest enkeltvis liggende, dog to Steder 3—4 mere samlede. Ogsaa her er der dog kun Tomter af Høie, eller de ere fuldstændig sløifede, og for nogles Vedkommende kan der være Tvivl, om de ikke vare Naturdannelser. Kun 1

af dem hæver sig endnu 1 M. I en anden siges der at være fundet Bronzesager.

Endelig er der nordligst, i Sønder Harridslev Sogn, en Samling af 7 Høie, hvoraf de 6 ligge i en dobbelt Række, som Bronzealderens Gravhøie ofte ligge; men ogsaa disse ere lave og udjævnede, to dog hævende sig til 1,50 M. I en af disse Høie er der ved Nationalmuseets Undersøgelse fundet en Grav med karakteristiske Sager, et Sværd og to Knapper til Bæreremmen fra Bronzealderens 4. Afsnit¹. Foruden dette efter Forholdene vigtige Fund foreligger der fra St. Lyngby Sogn en noget yngre Bronzedolk², fremgravet i Mosejord. En Øxe fra den ældre Stenalder haves fra Jelstrup Sogn, og enkelte Flintredskaber fra den yngre Stenalder vides fundne hist og her.

Syd for den omtalte Strækning brede lignende, flade Partier sig fra Vesterhavet dybt ind i Landet, idet de ligesom Fjorde forgrene sig i det høiere Land eller ganske omslutte Bakkeøer. Over en Bredde i Nord—Syd af c. 3 Mil strække disse Arme sig ligesaa dybt ind i Landet som den store Flade nordpaa; deres samlede Areal kan ligeledes anslaaes til c. 3 Kvadratmil.

Til Oversigt over, hvad dette Terrain frembyder af Oldtidsminder, deles det fra Nord til Syd i 3 Striber, hver paa omtrent een Mils Bredde. Paa den vestligste Stribe, der gaaer indtil øst for Stenum, har der paa Fladerne ligget 7 nu udjævnede eller fuldstændig sløifede Høie, enkelte af dem mulig naturlige Høininger; de have alle været meget lave. Jernalderens Minder træde ret stærkt frem. Nær syd for Vrensted, ved Løbakke Huse og et Stykke østpaa er der truffet flere Jernalders Grave liggende paa den første Høining ved Randen af store, lave Mose- og Hedestrækninger, Bostedehede og Kongsenge. Nogle af disse Grave have ligget i lave Høie, og endnu er der her bevaret 3 lignende Høie, der hæve

¹ Nr. B 8379.   ² Nr. B 8727.

Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1911.

sig indtil 1 M., og som sikkert ere fra samme Tid. Vistnok hidrører idetmindste en Del af de ganske lave Høie paa Fladerne her vestpaa fra Jernalderen. Men her findes ogsaa Efterladenskaber af høiere Ælde. Affaldslag eller et lille Antal Flintredskaber fra den yngre Stenalder kjendes fra 4 Steder, og paa en af disse Pladser, paa den første Høining fra de lave Vitmose Enge, har der ogsaa været Sager fra den ældre Stenalder. I en Mose er der opgravet en Øxe fra samme Tid. Om den store Vildmose, der ligger sydligst paa dette Terrain, skal tales nedenfor, i Afsnit 17.

Paa den næste Stribe med c. 1 Mils Bredde, mellem Linier i Nord—Syd over Tolstrup mod Vest og over Øster-Brønderslev i Øst, er der paa de senglaciale Flader paavist ialt 14 Høie, to af dem dog tvivlsomme og de fleste af de øvrige ganske lave og udjævnede, ikke 1 M. høie. I en af dem siges der at være fundet et Lerkar med brændte Ben omsat med flade Sten, altsaa fra yngre Bronzealder. To noget større Høie ved Tolstrup, 1,50 og 2 M. høie, og 3 ganske lave i Vester Brønderslev Sogn ere undersøgte af Museet, men uden at der sikkert paavistes Grave. Den eneste Høi af anden Charakter, der overhovedet kjendes paa senglacial Grund i Vestlandet, er »Eskildshøi« i Øster Brønderslev Sogn, der er 3 M. høi og 26 M. bred.

Hvad Stenalderen angaaer, vides der om Fund af Stenredskaber enkeltvis paa flere Steder; Affald fra Tilhugning er truffet paa to Punkter, og i Serridslev Sogn er der fremdraget to større, samlede Nedlægninger af Stenalderes Sager. Alle disse Fund ere fremkomne i eller umiddelbart ved Mose. Jernalderen vedrørende er at nævne et stort Boplads- og Gravfund fra Kraghede i Øster Brønderslev Sogn og flere Fund af lignende Art fra andre Steder (Afsnit 17).

Over den tredie, 1 Mil brede Stribe østpaa ind i Landet, med bestandig smallere Flader mellem de bakkede Partier, indtil de sluttelig ophøre foran det store Høidedrag i Midtveendsyssel, er der paavist en halv Snes spredtliggende,

lave og udjævnede Høie af samme Art som de foran omtalte. Fra Stenalderen hidrører et stort Ravfund, opgravet 1910 i en Mose under Hvilshøigaard, Øster Brønderslev Sogn. Fra Jernalderen er der adskillige Fund, der maa opfattes som hidrørende fra Bosættelser, paa en Strækning, der østpaa fortsætter den Flade, hvorpaa Kraghede Fundet fremgravedes.

Dette er Alt, hvad der haves af Mindesmærker efterladte paa de vestlige flade Strækninger af Vendsyssel indenfor det her behandlede Omraade. Sikkert nok fremgaaer det heraf, at dette Terrain var tilgængeligt overalt og ogsaa beboeligt, men beboet kun paa ganske faa Steder. Efterladenskaber fra Stenalderen findes vel; men med Sikkerhed er der ikke paavist en eneste Grav fra denne Tid. Enkelte Grave fra Bronzealderen ere trufne, men dækkede af ganske lave Høie, ingen Langhøi og ikke nogen af de Høigrupper, der ses overalt i de virkelig bebyggede Egne. Først fra Jernalderen kjendes der et ikke ringe Antal Grave, rigelig udstyrede efter Tidens Skik, og der haves Bopladsfund, mellem hvilke et enkelt betydeligt. Det kan da vel siges, at først i Aarhundrederne før Chr. F. bleve disse Strækninger nogenlunde bebyggede.

Vender man sig dernæst østpaa til de flade Strækninger af senglacial Oprindelse, der brede sig fra Kattegat ind i Landet, snart kun smalt, men ved Sæby strækkende sig over 1 Mil, fra Vorsaa over 2 Mil ind i Landet, da er Forholdet her i det store som imod Vest: ude paa den egentlige Flade findes kun ganske faa og spredtliggende Gravhøie; om de høiere liggende er strax ovenfor talt. Saaledes har der paa den store Flade omkring Vorgaard, der breder sig over mere end 1 □ Mil, gjennemskaaren af Vor Aa med dens talrige Tilløb, ikke kunnet findes mere end en halv Snes Høie, eller rettere Steder, hvor der siges at have været Høie; thi største Delen af dem har allerede for indtil 50 Aar siden været udjævnet til en lille Rest. Kun 3 ere endnu indtil 2 M. høie. Intet angiver, at disse Høie skulde gaa tilbage til Sten- eller Bronzealderen. Et meget betegnende Parti findes ogsaa nord-

ligst, en Lavning, der med en Længde af $\frac{1}{2}$ Mil og en Bredde af indtil $\frac{1}{3}$ Mil strækker sig sydpaa gjennem Aasted Sogn til ind i Gjerum Sogn, overalt omgivet af høie Bakker¹. Dalbunden er en jævn, senglacial Flade, men ingenlunde lavtliggende, idet den gennemgaaende er 40—50 M. over Havet. Her findes ikke en eneste Høi, medens Bakkerne rundt omkring have endog talrige Gravhøie, og hvor en Bakkearm eetsteds strækker sig frit ud i den lavere Flade, der vise ogsaa Gravhøiene sig paa den. Modsætningen mellem Benyttelsen af Fladen og af Bakken er her meget iøinefaldende. Dog ikke mindre, hvor det som ved Agersted mod Syd omvendt er Bakkerne, der ere omgivet af Fladen.

Fra dette nærmere Eftersyn vende vi tilbage til det Spørgsmaal, som blev stillet i Begyndelsen af dette Afsnit: hvorfor Bebyggelsen i Sten- og Bronzealderen holdt sig væsentlig borte fra de senglaciale Flader. Et tilsvarende Spørgsmaal fremførtes ovenfor med Hensyn til de mindre omfattende flade Partier indenfor det glacial Høiland. De anførte Enkeltheder have vist, at ogsaa selve Sagen er den samme her som der. Svaret maa da lyde som ovenfor: det var Vand og Fugtighedsforhold, som holdt Bebyggelsen borte. Beviset herfor maa ligesom ovenfor hentes fra det Forhold, at saasnart der er en Høining, selv en ganske ringe, eller en Skraaning, der giver Afløb for Vandet, saa findes Høiene der. Ovenfor er det set, at hverken Hensyn til Forsvaret eller religiøse Forestillinger kunne have været det afgjørende; her kan det tilføies, at heller ikke Jordbunden eller Vindforhold have været de virkende Faktorer; thi paa den ganske lave Høining eller ved den ringe Skraaning er Jordbund og Vind ikke anderledes end paa den tilgrænsende Flade.

Men der maa spørges videre om, hvorledes de ubeboede Flader vare dækkede, om med Skov eller med Lyng, og Svaret herpaa vil vise, at der endnu er et vigtigt Træk at

---

¹ Omtalt af A. Jessen, anf. St. S. 201.

indføre i Undersøgelsen af Bebyggelsesforholdene. Det skulde vel synes at være haabløst for Archæologen at give sig ilag med et Spørgsmaal, der henhører under Naturforskningen, og tilmed af den Art, at selv den kyndigste Fagmand maaske vilde være betænkelig ved at fælde en afgjørende Dom. Selvfølgelig er det dog ikke naturvidenskabelige Veie, som her skulle betrædes; Archæologen maa udelukkende holde sig til sit eget Stof. Men benyttes det blot, saa rigt og sikkert som det er givet, da ligger Sagen ogsaa bestemt og klart for Dagen. Den er afgjort ved en Slutning fra det hele Sagsammenhæng, der kun har den Feil, at den vil findes altfor simpel og selvfølgelig.

Som de store Flader syd for Sæby gribe 1 til 2 Mil dybt ind i Landet, vilde de skovdækkede have spærret Adgangen til de bagved liggende Høidedrag, der ere dækkede med Gravhøie. Bebyggede rundt omkring Fladerne og helt ned til deres Rand er det tydeligt, at der maa have været Adgang til dem over Fladerne. De store Bakkeøer ved Albæk og Agersted, der ligge omgivne af Flader, vilde ikke være blevne bebyggede, om Veien til dem skulde gaa gennem de sluttede Skove. Iøinefaldende er det især ved den ganske lille Bakkeknude »Ilbjerger«, der er helt omsluttet af Hjørringfladen, at den lille Bosættelse paa den, der har efterladt 15 Høie, ikke vilde være foregaaet dybt inde i den store Skovstrækning. Det er foran set, at det indre, midterste Vendsyssel dannede et ubeboet Skovland. Havde der ogsaa været Skov paa Fladerne, saa skulde Bebyggelsen paa den mærkeligste Maade have bredt sig netop mellem Midtskoven og Randskoven paa Fladerne. Ganske smalt skulde den paa nogle Steder og navnlig i Taars Sogn have knebet sig igjennem den ydre og den indre Skov. Hele Situationen, med det bebyggede Høiland omgivet af de høitomme Flader, siger paa det tydeligste, at der maa have været let og aaben Adgang over Fladerne. Det samme vise de nedenfor omhandlede Veilinier over Sæby—Volstrup Fladen; baade ifølge

Sagens Natur og efter, hvad der i »Vei og Bygd« er paavist om saadanne Veie, maa de have ført over aabent Terrain. Det skjønnes ikke rettere end, at de anførte archæologiske Forhold tale afgjørende: der kan ikke have været sammenhængende Skov paa Fladerne, muligvis stærkt spredt og aaben, men snarest Lyng. Saaledes vistnok ogsaa ved mange af de i Oldtiden ubebyggede smaa Flader i det indre Høiland, som foran ere omtalte, og hvor Navne som Skrolleshede og Skinderhede vise, at det ialfald ned imod vor Tid var saaledes. Den foran i Fig. 5 fremstillede Situation kan ikke ret vel forstaaes ved at antage, at den aabne Plads mellem Høiliniernes var fyldt af Skov.

7. Velforbindelser. Havnepladser.

Snart nordenfor Try i Torslev Sogn gaaer en Kjørevei tværs over Høiden i Øst—Vest fra Raaholt til Ormholt Mølle. Lige syd for det Sted, hvor Veien fra den dybe Indsænkning mod Øst kommer op i Bakken, er der gamle, dybt nedskaarne Hulveie i Skraaningen, og paa hver Side af dem ligge to Gravhøie. Andre Høie følge efter hen over Bakkefladen indtil Skraaningen mod Vest ned til Ormholt Mølle, og strax hinsides Vandløbet ses paany en Række gamle, dybe Veispor, der ere overvoxede med Egetræer. Baade mod Øst og mod Vest peger denne Linie mellem Raaholt og Ormholt Mølle videre frem til nære Høigrupper. Dette er et af de Punkter, hvor Gravhøiene og forladte Hulveie mødes paa en saadan Maade, at der ikke er Tvivl om, at den Færdsel, som endnu gaaer her, er begyndt allerede i Oldtiden. Men dersom Forhold af denne Art ikke andetsteds vare set paa mange Steder og paa tydeligere Maade, saaledes som dette er fremsat i »Vei og Bygd«, vilde man ikke fæste Opmærksomheden ved det her omtalte Punkt eller skjænke Paavisningen nogen Tillid. Saaledes staaer det ogsaa med de fleste andre Punkter paa det her behandlede Omraade, hvor Oldtidens Velforbindelser kunne spores. Der

kunde anføres mange Steder; men de bevisende Enkeltheder ere for faa til, at andre ville tillægge dem Betydning end netop de, som ganske specielt have beskæftiget sig med at undersøge saadanne Enkeltheder og veie deres Værdi som Mærker for Veiforbindelser. Saaledes ligger der strax syd for Rønnebjerg Bro en Gravhøi tæt nede ved den Lavning, hvorigjennem Ugerby Aa flyder; paa Bankerne til begge Sider er der store Samlinger af Gravhøie. Beliggenheden umiddelbart ved Engdraget afviger ganske fra Reglen; den oprindelige Rønnebjerg Bro-Overgang maa have været her. Paa samme Maade ligger der en Høi urimelig lavt ved Hellevad strax nord for den Lavning, hvorover den nuværende Vei fører sydpaa forbi Kirken; der maa ogsaa i Oldtiden have gaaet en Vei paa dette Sted. Ved Gulvad Bro i Torslev Sogn har der paa Sydsiden ligget fire Høie i Række hen over Bakkefladen pegende hen til gamle Veiindskjæringer i Skraaning ned til den smalle Overgang over Bækkeløbet; de fortsættes paa Nordsiden i andre gamle Veispor, og strax efter vise Gravhøiene sig. Af noget anden Art ere de foran anførte Exempler (Langtved, Fig. 4 og Hørby, Fig. 8) paa, at der, naar en Høiflade var beboet, oftere findes en enkelt eller nogle faa Gravhøie ned ad Skraaning eller ved dens Fod, hvad der formentlig angiver, at Veien fra Bopladsen ovenfor førte ned her forbi. Forskjellige Situationer af lignende Art, men langt rigere udstyrede, ere omtalte i »Vei og Bygd«, hvor det paa-vistes, at visse Naturhindringer eller Naturbegunstigelser vare den nødvendige Betingelse for, at Gravhøiene kom til at afmærke Veiliniernes tydelig. I Vendsyssel vare Naturforholdene ikke de samme som i Midtjylland, og navnlig maa det gjøre en stor Forskjel, at der i det havomsluttede Vendsyssel kun var korte Veistykker mellem Bygderne, men i det Indre af Jylland langtførende Veie, hvortil et større Antal Mennesker søgte hen. Veiene kom saaledes ikke nordpaa til at spille en saa stor Rolle, og Bosættelsen med de til den

hørende Gravhøie kom ikke til at samle sig ved Knudepunkter og til Veirækker mellem dem.

Der er egentlig kun een Strækning, hvor der ses Høirækker, der træde ligesaa tydelig frem som de i »Vei og Bygd« omtalte, og at de findes netop paa dette Punkt, er fuldt forstaaeligt. Der var paa Albæk-Bakkerne udimod Kattegat en stor Bosættelse, som dette foran er omtalt, Fig. 3, og bagved mod Vest laa hele det tæt beboede Høiland. Henved 2 Mil nordfor laa de ogsaa foran nævnte Langtved Bakker, Fig. 4, med talrige Gravhøie og med det bebyggede Bakkeland indenfor. Imellem disse to Punkter strakte sig den store, ubebyggede Sæby-Volstrup Flade. Der maatte naturlig fremkomme en Vei herover, idet Forbindelsen mellem det nordlige og sydlige Omraade ellers maatte være gaaet i en stor Bue ind over det besværlige Bakkeland vesten om den udstrakte Flade. Der var fremdeles en af Naturen dannet Vei mellem Albæk og Langtved Bosættelserne, nemlig den noget høiere Barre, som ovenfor er omtalt (Afsnit 6), og langs hen ad den ligger der en Række af henved halvhundrede Gravhøie førende lige hen til gamle Veinedskjæringer ved Rønbro, hvor man maatte over Sæby Aa. At dette var en beboet Veilinie, er ganske tydeligt. Kortere og derfor bedre egnet til at gjengives her er Veistykket Fig. 10. Udgaende fra den høieste og tættest beboede Del af Albæk-Knuden var det en Sidevei til det alt omtalte, længere Veistykke. Den begynder ved Foden af Bakkerne og fører frem over ganske flad Jord, gaaende just indenfor Indsænkninger tilhøre eller førende over deres allerinderste, tørre Del. Dette Veistykke, dannet paa et Sted, hvor Naturforhold og Menneskeliv maatte fremkalde det, svarer ganske til de i »Vei og Bygd« beskrevne Linier.

De samme Faktorer have foranlediget, at Gravhøiene kom til at afmærke en Vei paa det høist eiendommelige Sted ved Kigud, som foran er omtalt, Afsnit 4. Dybe Slugter med steile Sider skyde sig langveisfra, baade fra Nord og fra Syd, ind

i det høie Land og efterlade mellem sig kun en smal Hals. Men over den maatte man ofte drage frem og tilbage; thi vestfor laa den tætbefolkede Egn om Flade og udenfor Kattegats Kyst, og østfor bredte sig hele Bygden om Gjerum og det øvrige beboede Bakkeland. Dette maa have været et vigtigt Veipunkt, som det er endnu. Den nye Vei er her trukken lige tværs over Slugten; en ældre Vei var skaaren igjennem strax nordfor; de ses begge paa Kortet Fig. 11. Men i

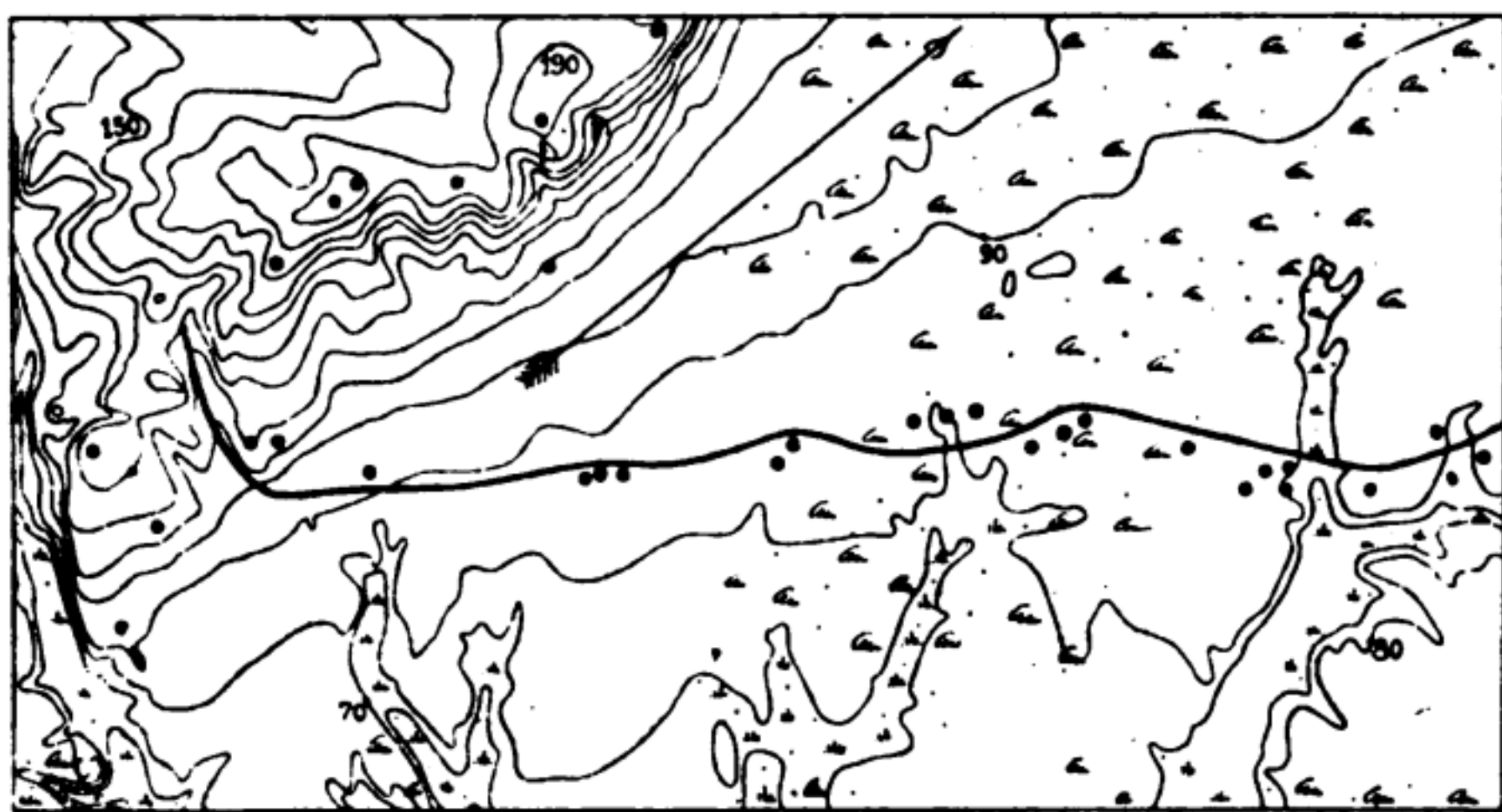

Fig. 10.

Albæk Sogn: Høirække over Fladen udgaaende fra Bakkedraget. $\frac{1}{15\,000}$ efter Generalstabens Maalebordskort. 10 Fods Kurver.

Bronzealderen maa Veien have bugtet sig langs den Række store Gravhøie, som ligger her, omtrent efter den paa Kortet afsatte Linie. Veien har gaaet noget op og ned, men ikke mere end, at der kan kjøres her, som det ses af nye Hjulspor. Ved de fleste af Høiene er der et større Stykke jævn Grund; kun eet Sted — hvor de to Høie ligge umiddelbart sammen — er der ikke stort mere end Veibredde mellem Høifoden og Skraaningen mod Øst, og den nærmest følgende Høi mod Nord er bleven lagt helt ud til den bratte og dybe Skraaning, saaledes at Høiens Side gaaer i Eet med den. Dette er et godt Exempel paa, hvorledes Natursnævringen gav Anledning til, at Gravhøiene lagdes saaledes, at vi kunne se, at der gik Vei her.

Spørgsmaalet om Veiforbindelser fører til at undersøge,

om noget kan siges om Veiene over Havet. Hertil synes den her omhandlede Del af Vendsyssel at være henvist, idet Forbindelserne ikke kunne have gaaet sydpaa over de meget lavtliggende og for største Delen ubeboede Strækninger i Kjær og Hvetbo Herreder. Men at der var faste Forbindelser udadtil, det viser det meget Bronze og Guld, som foreligger i Fundene. Har der imidlertid været Skibsfart, da maa den

Fig. 11.

Partiet ved Kigud, østligst i Gjerum Sogn og nord for Frederikshavns-Veien. $\frac{1}{10\ 000}$, efter Generalstabens Maalebordskort. 5 Fods Kurver.

være udgaaet fra Punkter, hvor bebygget Høiland gaaer nær ud til Havet, og dette er kun Tilfældet ved netop det her behandlede Omraade, fra Frederikshavn og c. 3 Mil sydpaa. Udgangspunkterne for Skibsfarten maa søges her. Nu findes der paa denne Strækning 3 Steder, som oftere ere nævnte ovenfor, hvor der ses at have været større Bosættelser, nemlig nordligst ved Flade, i Midten ved Langtved og sydligst ved Albæk, alle tre Steder paa høie Banker et lille Stykke indenfor Havkysten. Men alle disse Punkter ere tillige udstyrede med en god Havn, idet der findes en Aamunding, der endnu er seilbar, og som maa have været fuldt tilstrækkelig for Bronzealderens Skibe. Forholdet mellem det ualmindelig store Antal Gravhøie og den nære Aamunding er et saadant, at det er ganske tydeligt, at de høre sammen. Men paa en egen Maade styrkes denne Opfattelse, naar det ses, at der ogsaa i senere Tider har været Havnebosættelser paa de samme Steder. Ved Foden af Flade Høiland ligger den middelalderlige Gaard Bangsbo ved det brede Aaløb; under Langtved Bakker ligger Sæbygaard ved Aaen, og udfor Albæk-Knuden laa det gamle Rugtved ved den brede Voraa¹, der endnu er Havn for Fiskerne. At de tre Gaarde ere byggede paa disse Steder i Middelalderen, fordi Aamundingen var en brugelig

¹ Se herom A. P. Gaardboe, Fortidsminder fra Vendsyssel, S. 102.

Havn, er ikke tvivlsomt; men næsten altfor træffende er det, at man i Middelalderen paa alle tre Steder er rykket et Stykke nærmere mod Havet end Oldtidsbosættelsen. Endnu et Stykke længere, helt ud til Havkysten, er den moderne By flyttet, som paa de tre Punkter bærer Traditionerne fra Oldtiden, nemlig Frederikshavn, Sæby og Vorsaa.

I dette tydelige og vel udstyrede Sammenhæng kan man ikke undlade at indføre endnu et Led, der næsten synes at maatte behøves, for at Alt skal være fuldstændigt. Medens Bosættelserne paa Flade og Langtved Bakker ere omtrent en Fjerdingvei fjærnede fra Havet, saa langt som det er forstaaeligt, at man i Oldtiden vilde bo fra Stranden for ikke at overraskes af Ufred fra Havet, maa Albæk Høiden synes at være lovlig langt inde i Landet, nemlig $\frac{1}{2}$ Mil. Det maa have været en ret besværlig Afstand mellem Havn og Boplads. Men en Gruppe af tildels store Gravhøie, ialt 17, der ligge tæt sammen paa Række parallelt med Kysten og fordelte paa begge Sider af Aaen strax syd for den nuværende Vorsaa By, viser da ogsaa, at der er fremkommet en Havneplads, der har bødet paa den lange Afstand. Man maa betænke sig paa at fremføre Enkeltheder, der give et saa nøie Indblik i Forholdene i Bronzealderen. Men denne Gruppe af Høie ligger saa ganske eiendommelig, og Forholdet til de andre Led, som underligge Forklaringen, er saa fast, at man næppe kan tvivle om, at det er rigtigt. Hvad Tidsbestemmelsen angaaer, saa haves der Bronzealders Fund baade fra Høiene ved Havnepladsen og paa Albæk-Bakkerne.

SOPHUS MÜLLER: VENDSYSSEL-STUDIER. II.

STEN- OG BRONZEALDERENS MINDESMÆRKER OG FUND.

8. Den ældre Stenalder.

I Vendsyssel er der ikke truffet nogen af de store Affaldsdynger fra den ældre Stenalder, med Skaldyr fra Stranden og andet Maaltidsaffald, der strax syd for Limfjorden træde saa stærkt frem. Ved en nærmere Betragtning har dette dog intet paafaldende, og det kan næppe ventes, at Fund af denne Art skulle komme frem. Den ældre Stenalder var Tiden for Landets sidste Sænkning; i Vendsyssel laa Havkysten dengang indenfor og høiere end den nuværende Kystlinie. Men følger man paa Kortet den gamle Kyst, som den er angivet af A. Jessen¹, da ses det, at den gjennemgaaende ikke har kunnet byde de Betingelser, som krævedes, forat Stenalderens Folk kunde gjøre de længere fortsatte Ophold, hvorunder de store Affaldsdynger dannedes. Som det vides fra de mange Steder, hvor disse Ophobninger ere truffet, søgtes der en nogenlunde læet og lukket Plads ved Fjord eller Vig, hvor Skoven har kunnet reise sig umiddelbart eller dog nær bagved. Det er alt foran fremsat, at Skov i den fjærnere Oldtid var Betingelsen for et fast Ophold (Afsnit 4). Men i Vendsyssel naaede det skovklædte Høiland kun paa mindre Strækninger ud til Kysten, og oftest reiste Bakkerne sig her steilt umiddelbart fra Havet uden indskaarne Fjorde. Paa store Strækninger laa de skovløse Flader med en større eller mindre Bredde mellem Kysten og Skoven i det Indre. Om Fladernes Skovløshed er foran talt; det kunde næsten siges at være et nyt Bevis paa, at de ikke bare Skov, at der ikke findes større Affaldsdynger ved Sænkningstidens Kyster.

Kun paa eet Sted, snart syd for det her behandlede Omraade, vides der at have været et Affaldslag med Skaldyr,

¹ Anf. St. S. 260 og de tilhørende Kort.

fra hvis Omkreds der haves nogle faa Skivespaltere¹; det er ved Hylholt i Dronninglund Sogn, ved en Skraaning ned mod Gjeraa, en Mils Vei fra dens Udløb i Kattegat. Laget har dog kun været af ringe Omfang og Tykkelse; det er nu ganske fjærnet. Høiden over Havet angives til c. 7 M. Imidlertid viser dette og enkelte andre Fund, at den ældre Stenalderes Folk ikke blot har streift, men ogsaa opholdt sig ved Kysterne. Paa Østsiden er der ved Favrholt i Albæk Sogn ved Randen af et Tørvelag, der danner Bunden i en Indskjæring, fundet en enkelt Skivespalter, adskillige ældre Stenalderes Øxer samt Flintaffald, Alt liggende paa Sandbunden under c. 30 Cm. Tørv; Høiden over Havet er 10—11 M.² Fremdeles er der i Møllerimmerne, mellem Vorsaa og Lyngsaa, optaget nogle Skivespaltere og andre samtidige Øxer³. Mod Nord er der snart østlig for Ugerby By og Aa ved Opbrydning af Sten fremkommet en Del Flintsager fra ældre og yngre Stenalder under den jævne Flade, der ligger 14—15 M. over Havet; Pladsen er nu stærkt forstyrret.

Ogsaa vestpaa er der truffet et Fund af samme blandede Art, i Vrensted Sogn, yderst paa det høiere Land nord for Vitmose Enge; ret mange Flintsager ere ved Markarbeide fremkomne her over en større Flade; Høiden over Havet er 12—13 M.⁴

Alle de nævnte Punkter skjønnes efter Forholdene at maatte have været ganske nær ved Datidens Kyst. De slutte sig ogsaa ret nøie til den geologisk afsatte Kystlinie: ved det nordligste Punkt er Høiden over Havet omtrent dobbelt saa stor som ved det sydligste. Til at søge ogsaa fra archæologisk Side nærmere at bestemme Høiden over Nutidens Kyst forslaa de faa og usikre Fund ikke. Endnu foreligger en Del enkeltvis fremkomne Hjortetaksøxer, Skivespaltere og andre Flintøxer fra den ældre Stenalder, saavidt vides alle fra den gamle Kyststrækning. Til det Indre kunde den

¹ Nr. A 16490.   ² Nr. A 25142.   ³ Nr. A 18361.

⁴ Begge de sidste Fund opbevares i Vendsyssel Museum.

ældste Befolkning ikke drages, da Vendsyssel ganske mangler større Søer, der vare det eneste, som bragte disse Jægere og Fiskere til at tage fast Ophold i det Indre af vore Egne.

9. Den yngre Stenalder. De første Dysser.

De ældste Dysser, liggende snart i en rund, snart i en aflang, vel oprindelig altid stenomsat Høi og derefter betegnede som Rund- eller Langdysser — disse gode Betegnelser fra vor Archæologis Barndom — ere en udpræget, fuldt fæstnet og meget sammensat Form, der forudsætter Øvelse og Erfaring i det store Stenarbeide. Mindesmærker af ringere eller mere ubehjælpelig Art, der kunde henføres til en ældre Tid, gennem hvilken man arbeidede sig frem til fuldt at magte det store Værk, kjendes ikke. Men saaledes kan det ikke være andet end, at nye Folk, der vare vante til at bygge disse Grave, ere komne til Landet efter den ældre Stenalderes Fiskere og Jægere. De nyankomne vare Kvægavlere og havde Kjendskab til Agerbrug; i Lerkarrene fra deres Grave findes de ældste Kornaftryk, som hidtil ere paaviste. Baade Gravbygningerne, de eiendommelige Lerkar og de tyndnakkede Øxer, som fremkomme i disse Grave, have nøie Tilknytning vestpaa over de sydlige Nordsølande. At den ældste Dyssetid saaledes danner et Vendepunkt i vort Lands Befolknings- og Kulturhistorie, giver de herhenhørende Mindesmærker og Fund fra Vendsyssel en egen Betydning.

Dette have de ogsaa af anden Grund, fordi nemlig den ældste Dyssetid hidtil har staaet noget usikkert, idet det var vanskeligt at skille de ældste Grave fra de nærmest yngre. Der var ikke den samme Bevægelighed i den store, høitidelige Stenbygning som i de smaa Redskaber til daglig Brug; ved disse kunde man adskille ældre og yngre Trin i Udviklingen, som man ikke kunde faa sikkert Øie paa ved hine. Man maatte have Fundene frem fra de ældste Grave for saaledes at faa dem tidbestemte; men de forøgedes kun meget langsomt. Efterhaanden kunde der dog tages fastere paa

Sagen¹, og nu kan den fæstnes: der kan ved Hjælp af Fundene bestemt peges paa de første Dysser, der reistes i vort Land, og deres Forskjelle fra de yngre kunne paavises. I Vendsyssel har man dog som andetsteds ihærdig ødelagt, hvad der fandtes af denne Art; thi Stenene ere store og gode, og der er ikke som i de yngre, større Gravkamre flere end, at man snart kan faa Bugt med dem. Desto større Betydning have de Smuler, som endnu kunne indsamles.

Et af de første af disse Fund, hvorom der overhovedet haves Kundskab, fremkom 1852 i Gjerum Sogn, bestaaende af en Del Ravsmykker af de ældste, store Former, deriblandt det her afbildede, karakteristiske Stykke, Fig. 1. Om Graven berettedes kun, at det var

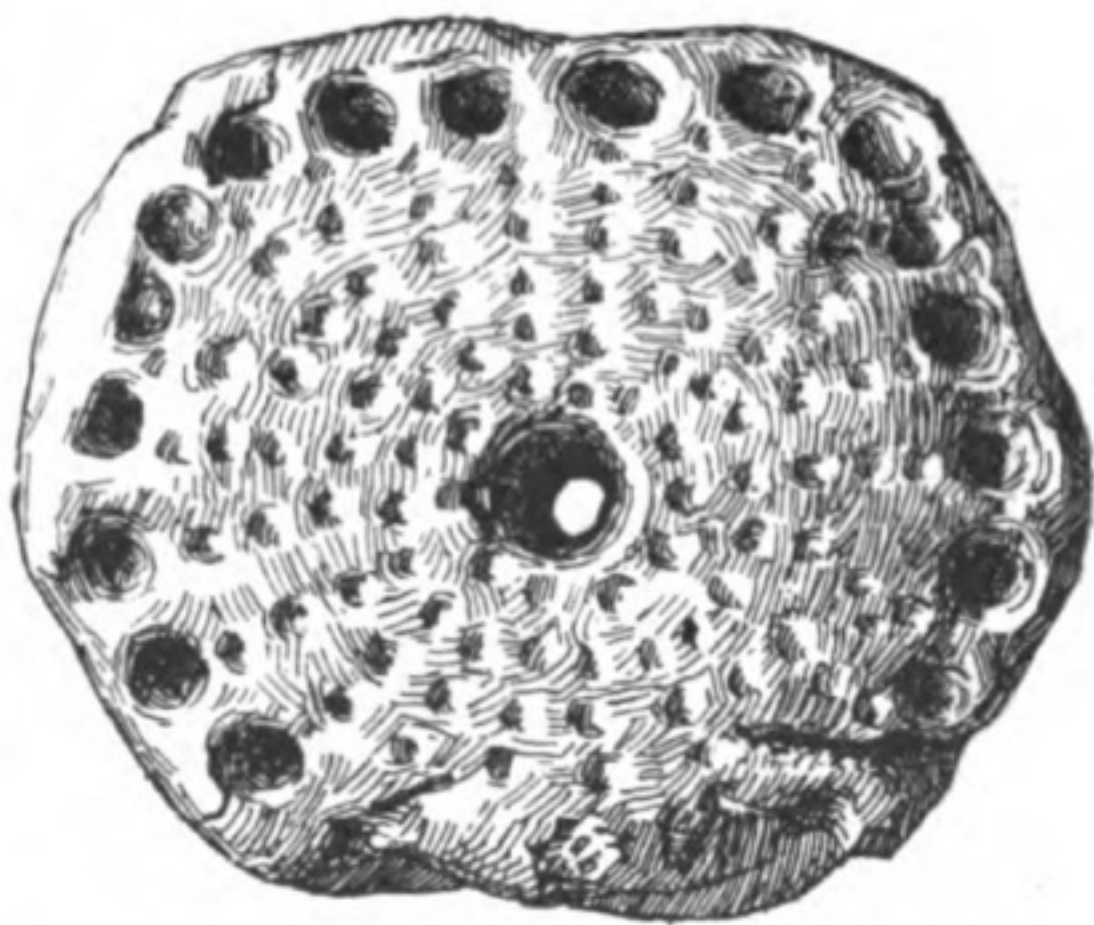

Fig. 1. $\frac{3}{4}$. Nr. 12326.

et Stenkammer, hvis Sider foroven nærmede sig indtil 2 Fod; det havde een Dæksten, 4 Alen lang. Høien, der omgav dette Kammer, findes endnu, paa Matr. Nr. 7 af Bol, lige syd for Gaarden af dette Navn; men den er stærkt forstyrret ved Gravninger, og de store Sten fra Kammeret og den omgivende Kreds ligge uordenlig omkring. Med det Kjendskab, som nu haves til Stengravene, kan det dog med Sikkerhed siges, at dette var en Dysse af ældste Art, som Formen i det følgende skal nærmere bestemmes.

Der har paa dette Sted ved Bol umiddelbart sammen og paa Række fra Vest til Øst været 4 anselige Gravminder. Længst mod Vest en oprindelig c. 120 M. lang, 16—17 M. bred og 2,50 M. høi Langhøi, nu delvis sløifet og iøvrigt forstyrret, overpløiet og beplantet. Omtrent midt i Høien var der et Kammer, hvorfra intet haves. Nærmest den følger en næsten fuldstændig sløifet Rundhøi, derefter den førstomtalte

¹ Se »Vor Oldtid« og Nordiske Fortidsminder, I, S. 156.

Høi med Resterne af Dyssen, og sluttelig, længst mod Øst, en nu udgravet og ganske forstyrret Høi. I denne fremkom ligeledes i 1852 »en Stengrav med Retning Nord—Syd, bredere end Dyssekamret, med 3 Dækstene og indeholdende 2 Flintdolke« — altsaa tydelig en Gravkiste af den længere

Fig. 2.

fremme omtalte Art; ovenfor i samme Høi optoges i søndret Stand et indsendt Kvindeudstyr fra den ældre Bronzealder. Som denne Række Høie nu ligger, er den et Minde ikke om Stedets Æt i Sten- og Bronzealderen, men om skaanselløs Ødelæggelse.

Af en anden Dyse af den ældste Art er mere bevaret, omend den kun er en Ruin. Den ligger paa Matr. Nr. 29 b af Dronninglund, i Sogn og Herred af samme Navn. En lav Rundhøi, 16 M. bred, omgiver Kamret, der har Retning Nord-nordøst—Sydsydvest; 4 svære Sten ere bevarede af Fod-

kredsen. Den aflangt firkantede Grav er vist i Fig. 2, optagen fra Nordnordøst; Aabningen vender mod Syd. Forrest i Billedet ses en Endesten, tilvenstre to Sten i Langsiden, tilhøre een af de tilsvarende Sten — den anden mangler. Bagest i Billedet ligger den afvæltede Dæksten og derunder den indfaldne sydlige Endesten. Længden indvendig kan angives til 1,40 M., Bredden til 0,80 M. og Dybden til samme Maal; men en Del Jord fylder det Indre. Fig. 3 viser en Plan af denne Grav, maalt ved Jordlinien. Efter 50 Aars Forløb lod det sig konstatere, at et flaskeformet Lerkar¹ — en af de karakteristiske Former fra den ældste Dyssetid —, som i 1859 indsendtes til Museet, er optaget i denne Grav².

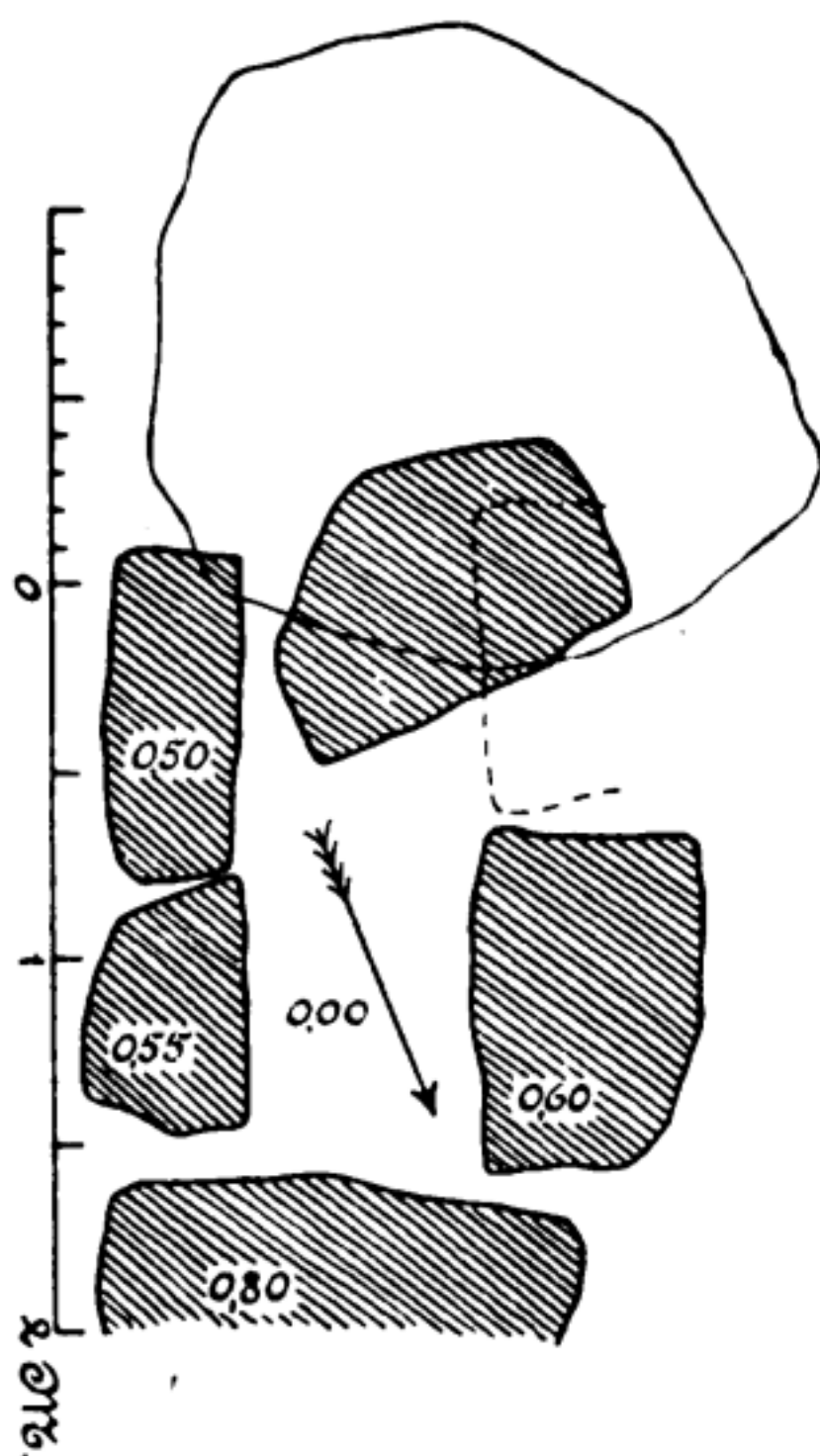

Fig. 3.

Maalene angive Høiden over
Gravens Bund,

Man maa gaa ud over de for denne Undersøgelse dragne Grænser for at finde videre Oplysning om Dysser, der efter deres Indhold kunne sikkert henføres til den ældste Tid. Paa Matr. Nr. 12a af Skjærum, i Skjærum Sogn, Horns Herred, laa en fra gammel Tid noget forstyrret Dysse; der var i hver Langside to Sten, der stode i Forlængelse af hinanden, saaledes at de dannede en lige Linie; Graven havde Retning omtrent Nord—Syd; for Nordenden stod en Sten, Aabningen var i Syd. Rummets indvendige Bredde var c. 1,50 M., Længden c. 3 M. Ved tilfældig Gravning fandtes her en Del Ravperler af ældste Form³, deriblandt navnlig som »Ordning« 251. Sydpaa, i Hammer Sogn, Kjær Herred, Matr. Nr. 13b, undersøgtes i 1889 for Nationalmuseet en tilsvarende Grav, hvis Dæksten var bortført. Den laa i en mægtig Langdysse, 44 M. lang, 11 M. bred og med en Høide

¹ Ordning af Danmarks Oldsager, Stenalderen 230. ² Nr. 18452.

³ Nr. A 15845.

af c. 2,50 M. Det aflangt firkantede Gravrum, hvis Retning var Nordøst—Sydvest, dannedes af 6 lige høje Sten, 2 i hver Langside, 1 for Enderne; Længden indvendig var over 3 M., Bredden knap $1\frac{1}{2}$ M. og Dybden 1,30 M. Ved Bunden fandtes to tyndnakkede Flintøxer og nogle Ravperler af de eienommelige gamle Former, derimellem det i »Ordning« under 252 afbildede Stykke¹.

Men ogsaa disse vendsysselske Dysser ere nu ødelagte. Vil man have et tydeligere Billede af Gravene fra den Tid, da den storstenede Byggekunst først indførtes, hvis Reisning og Fald vi derefter kunne følge Skridt for Skridt indtil den yngre Bronzealder, maa man vende sig til andre Landsdele. Overalt er det dog sjældent at træffe disse Mindesmærker uforstyrrede. For nogle Aar siden² kjendtes der fra hele Landet kun 14 Fund, der tidbestemte Dysser, om hvilke der havdes mere eller mindre gode Oplysninger. Siden da er der ved Nationalmuseets Undersøgelser bragt nogle Fund for Dagen af tyndnakkede Øxer, Ravsmykker og Lerkar fra den ældste Tid; men om Gravene end kunde erkjendes at være af tilsvarende, gammel Form, vare de dog overalt forstyrrede i ældre eller ny Tid³. Kun eet Sted har Forholdet været saa heldigt, at baade Dyssen og dens Indhold var bevaret, skjøndt ogsaa her mærket af et Indgreb, foretaget allerede i Bronzealderen.

Man var ved Afgravningen af en Høi paa Femhøigaardens Mark ved Vig By i Odsherred naaet ind til et Stenkammer, som ved Nationalmuseets Undersøgelse blev videre afdækket, som det ses i Fig. 4. Det var en Dysse af den her omhandlede Art, med to meget svære Sten i Langsiderne og een for hver Ende, dannende et aflangt firkantet Rum, indvendig ved Bunden 1,65 M. langt og 0,85 M. bredt, men foroven kun 1,50 M. langt og 0,50 bredt, idet Stenene hældede indad; derover en tyk Dæksten, der maalte $2 \times 1,70$ M.

¹ Nr. A 9595.   ² Nord. Fortidsminder I, S. 156.   ³ Nr. A 13407, 16641, 22554.

Gravens Længderetning var Nordøst—Sydvest; Billedet viser den nordøstre Ende. Som det bedre ses af Planen Fig. 5, laa Dækket skjævt over Bærestenene og saaledes ikke paa oprindelig Plads; tillige hældede den søndre Endesten, som det ogsaa ses af Planen, skraat udefter. Aarsagen til denne Uorden fandtes strax ved Undersøgelsen af Gravrummet, idet

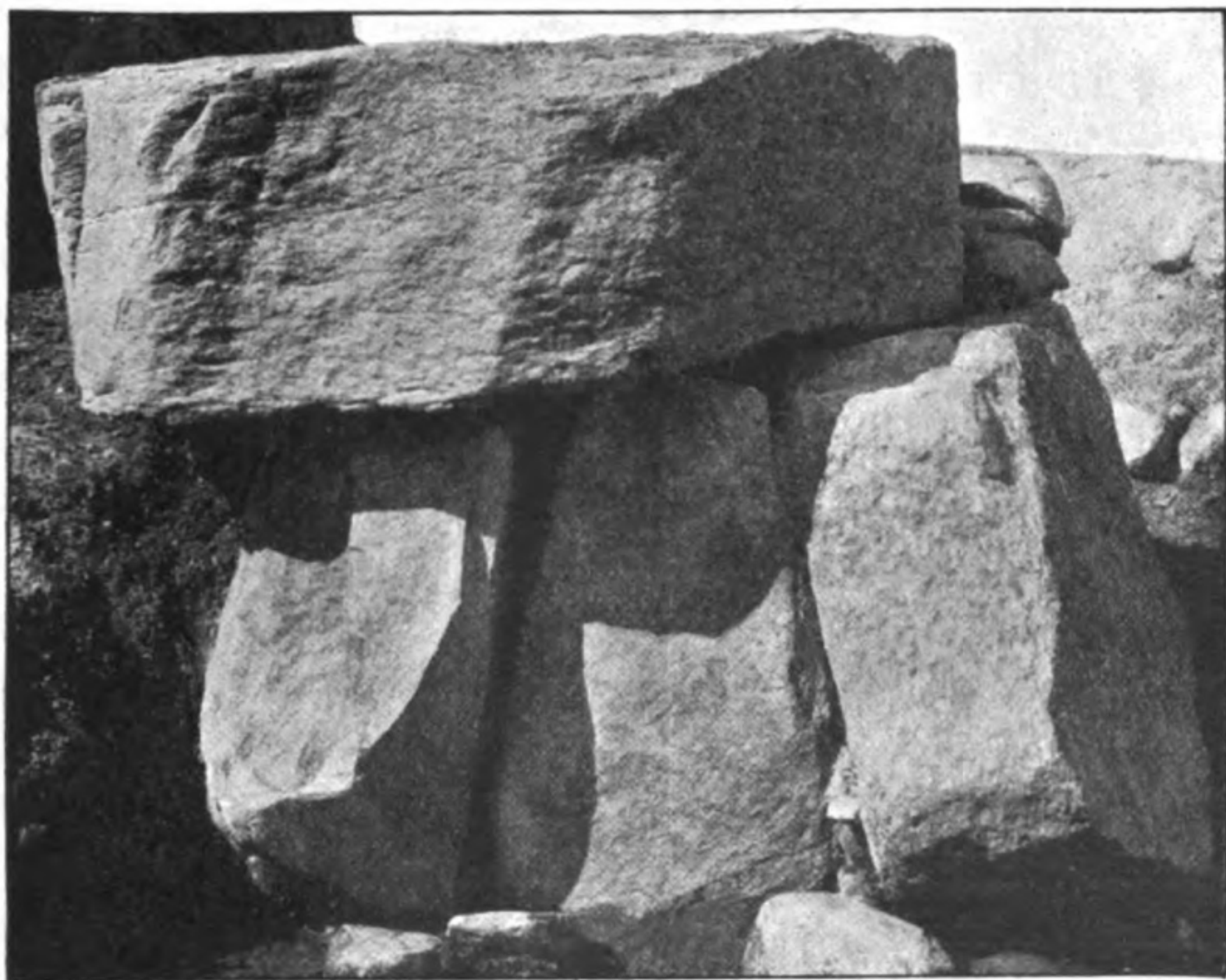

Fig. 4.

der saaes foroven at være foretaget en Efterbegravelse; der var Knogler af et enkelt Individ og ved dem et fyldigt Gravudstyr fra Bronzealderens 4.—5. Tidsgruppe. Man har dengang paany villet benytte det gamle, anselige Gravsted, og man har da forsøgt at flytte Dækstenen til Side; dette er dog ikke lykkedes, og i Stedet for er den sydlige Endesten bleven rokket fra saameget, at der var Plads til at anbringe den Døde. Stenen blev ikke paany bragt i rette Stilling, men Hullet blev omhyggelig udfyldt med mindre Sten, som dette nu fandtes ved Museets Undersøgelse. Noget Slægtsforhold kan der ikke have været mellem den senest og de tidligere

19*

gravlagte, idet halvandet Aartusinde har adskilt dem. Som det saa ofte er set, har man villet drage Fordel af den ældgamle, storstenede Grav, om hvis oprindelige Eiermænd ethvert Minde var svundet¹. Dog ere de ikke blevne forstyrrede i deres Hvile; under Bronzealders Graven var der, 0,40 M. tykt, et Lag Sten af 10—20 Cms. Størrelse og under dem

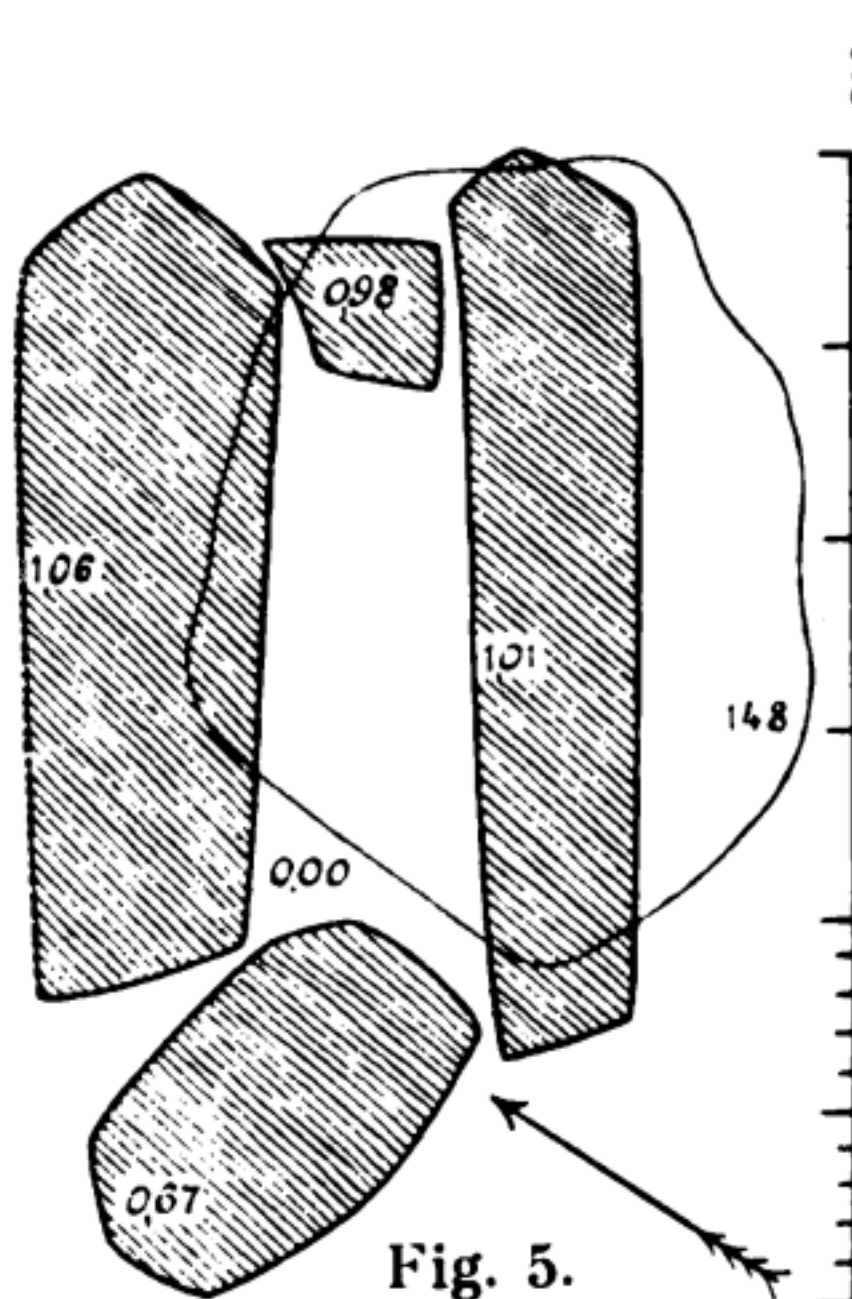

Fig. 5.

Maalene angive Høiden over Gravens Bund.

et Lag løs Jord; først derunder kom Gravlaget fra Stenalderen, begyndende 0,90—1 M. under Sidestenes Overkant. Paa et Bunddække af Sten, Flintskjærver og Grus i en Tykkelse af 20 Cm. fandtes Knoglerester af 4 Voxne, 1 Ung og 1 Barn liggende spredt over hele Graven paa kryds og tværs ganske uden Samling og Orden, som dette saa godt kjendes fra Stenalderens Grave, der gjentagende bleve benyttede. Ved Knoglerne laa to store Lerflasker af velbekjendt Form fra den ældste

Dyssetid². Billedet Fig. 6 viser Graven med det afdækkede Bundlag. Af Dækstenen, som af Hensyn til Undersøgelsen havde maattet flyttes til Side, ses kun et Stykke tilhøre i Figuren. Forrest ligger den udvæltede Endesten, som den fandtes. I Bunden af Graven ses Lerkarrene liggende omtrent ved Midten og ved Sidestenen tilhøre. Ved Afgravningen af Jordhøien var der fremkommet meget store Randsten, der dannede en Kreds omkring Dyssen; en betydelig Stenmasse strakte sig fra dem ind omkring Kamret, til alle Sider dannende en fast Beskyttelse for Bærestenene, medens Dækstenen hævede sig frit op. Saaledes laa Gravmindet, indtil det i Bronzealderen paany blev taget i Brug; det blev da tillige omdannet og udvidet efter Tidens Skik: en stor Jordhøi, 20 M. bred og

¹ Carl Neergaard i Aarbøger f. nord. Oldkynd. 1910, S. 309.

² Nr. A 25358. »Ordning« 229.

3,50 M. høi, blev dækket over det Hele. Det var den bekvemme Fyld fra denne Høi, let brugelig til at helde i en Mergelgrav, som fristede til at angribe Mindesmærket; men i dette

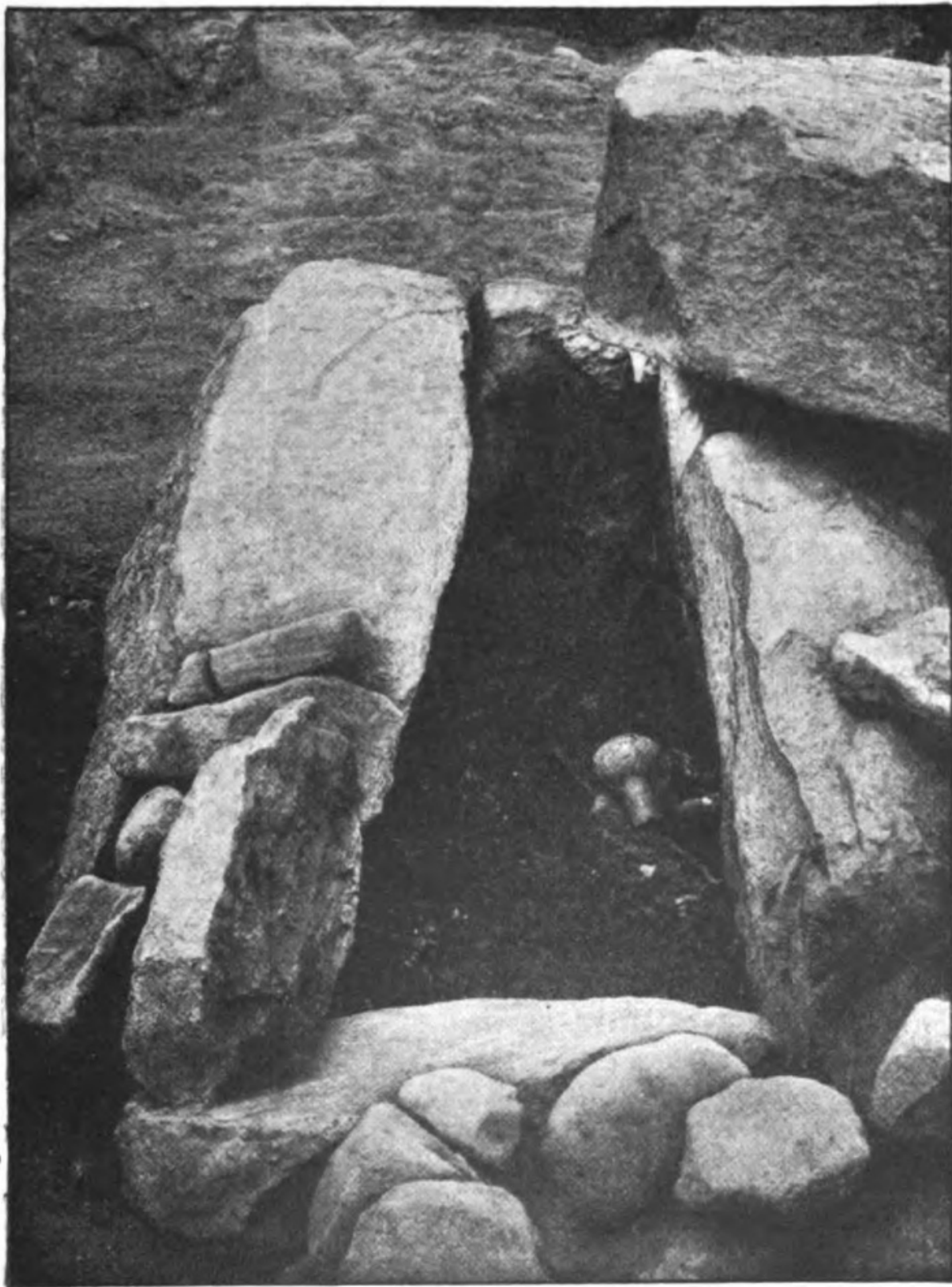

Fig. 6.

Tilfælde førte Ødelæggelsen til, at et vigtigt Fund blev fremdraget, og at Dyssen fuldt istandsat blev fredlyst.

Billedet Fig. 7 af en tilsvarende Dyse i Ry Sogn, Tyrsting Herred, er sendt Nationalmuseet som Gave tilligemed to Øxer, der fandtes ved Gravens Bund; de ses liggende ovenpaa den største Sidesten. Forrest ses den lavere Endesten mod Syd-

sydøst, hvorover der var Adgang til Graven. Den ene Langside dannes af en enkelt Sten, den anden af to mindre. Dækstenen fandtes ikke, da Graven for nogle Aar siden aabnedes af stedlige, interesserede Mænd. Øxerne ere af den tyndnak-

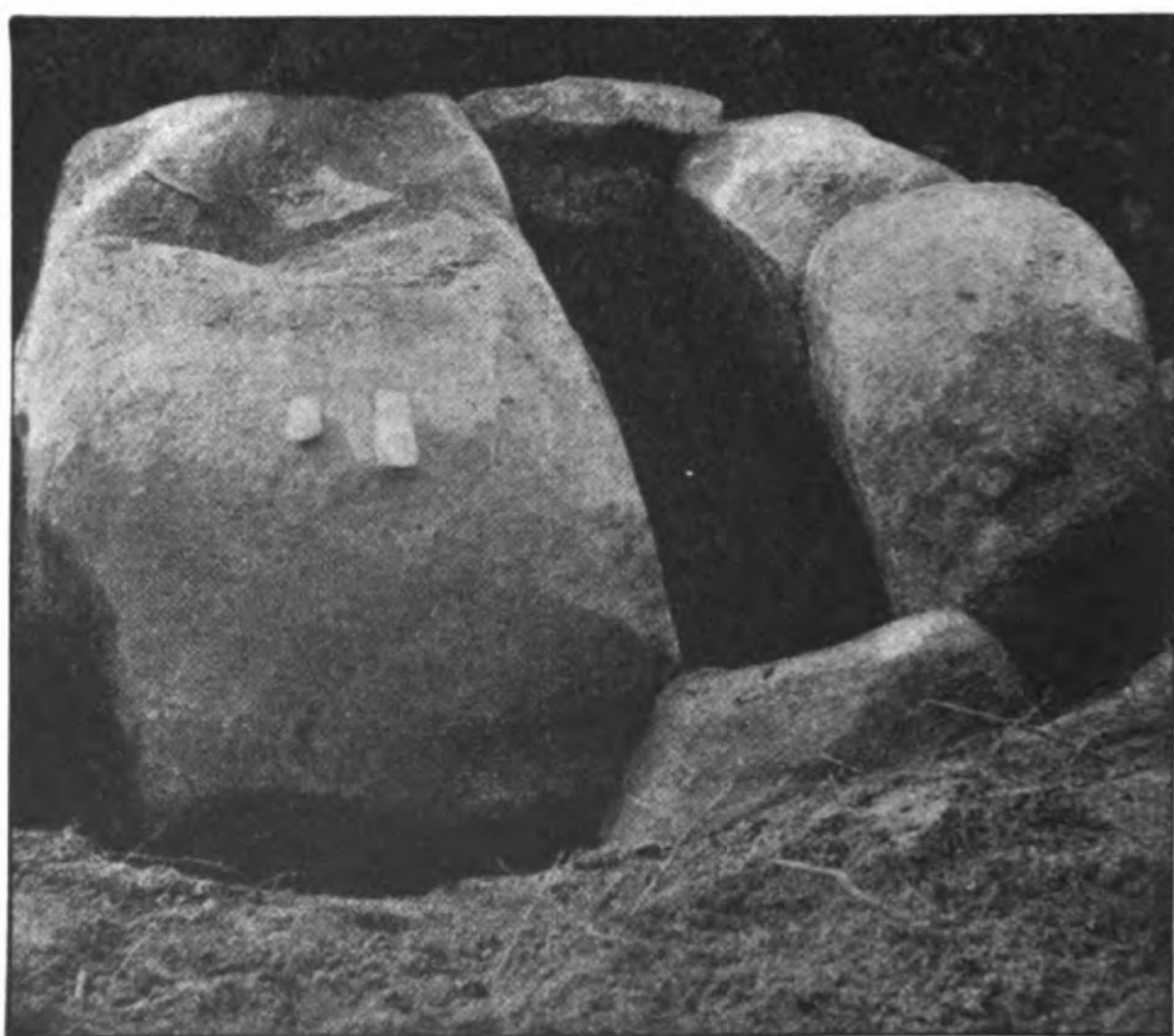

Fig. 7.

kede Form og bestemme saaledes Graven som henhørende til den ældste Dyssetid¹.

Som disse have de ældste Dysser været overalt i Landet, paa Sjælland, i Vendsyssel og ogsaa i Sønderjylland. Museet i Haderslev har et af de her ofte nævnte, flaskeformede Lerkar² fra et tilsvarende Kammer i en endnu bevaret Langdysser i Vedsted Sogn, Haderslev Øster Amt. Det karakteristiske ved disse ældste Grave, der træffes ganske ensartede i Rund- og Langdysser, er følgende. Gravrummet er, sammenlignet med de yngre Dysser, særlig smalt, langt og dybt, og Langsiderne, der ere satte af een eller to Sten til hver Side, danne en lige Linie og ikke som ved de yngre Dysser

¹ Nr. A 20709. ² Ordning 230.

en Linie, der ved Midten er brudt under en stump Vinkel. Den sydlige Endesten kan være lavere end de andre, saaledes at der er en Aabning under Dækstenen, stor nok til, at en Mand kan krybe derigjennem, og bestemt til at benyttes ved gentagen Gravlæggelse, eller begge Endestenene ere lige høie, idet den sydlige Sten er bleven taget fra, naar Kamret paany skulde benyttes.

Det synes nu at være af Betydning, at der fra Vendsyssel foreligger forholdsvis meget fra de ældste Dyssers Tid. Foruden de foran omtalte 4 Fund kan der nævnes flere andre, for hvilke der ikke haves nærmere Oplysninger om de Grave, hvorfra de ere optagne. Museet i Hjørring har et Fund fra Sønderhede i Astrup Sogn, Vennebjerg Herred, og et andet fra Aldershvile i Torslev Sogn; Nationalmuseet eier et Fund fra Flade Sogn og et andet fra Gjerum Sogn¹, alle indeholdende een eller flere tyndnakkede Øxer og de med dem samtidige Ravsmykker. Dette er tilsammen meget i Sammenligning med, hvad der haves fra andre Landsdele. Sikkert viser dette Forhold, at de indvandrede Dysebyggere paa deres Vei vestfra og langs Havkysten, før de bredte sig videre over Landet, have haft blivende Ophold i den nordligste Del af Jylland, hvor de ogsaa længere kunne have fastholdt den gamle Bygningsform.

10. De yngre Dysser.

De yngre Dysser, hvori Gravgodset er af senere Art, ere rummeligere Kamre, men fremdeles kun med een eller høist to Dæksten. De ere oftest bredere end de ældre og derfor forholdsvis korte; Langsiderne ere i Reglen brudte under en Vinkel for saaledes at give en større Bredde, og foran Aabningen staa sædvanlig to lavere Sten, der danne en kort Gang. Man sammenligne Fig. 8 og 9 med de foran meddelte Afbildninger. Men atter paa dette Punkt maa det desværre siges, at Ødelæggelsen i Vendsyssel er gaaet videre, end

¹ Nr. A 26372 og A 1383.

det skulde tænkes muligt. Paa vort Omraade er kun een eneste af disse Dysser uskadt; kun 7 andre ere endnu saaledes, at de dog kunne omtales; for ingen af dem ved man noget om, hvad de have indeholdt af Oldsager. De skulde dog nævnes enkeltvis, idet de give Bidrag til den Helhed, som her forelægges.

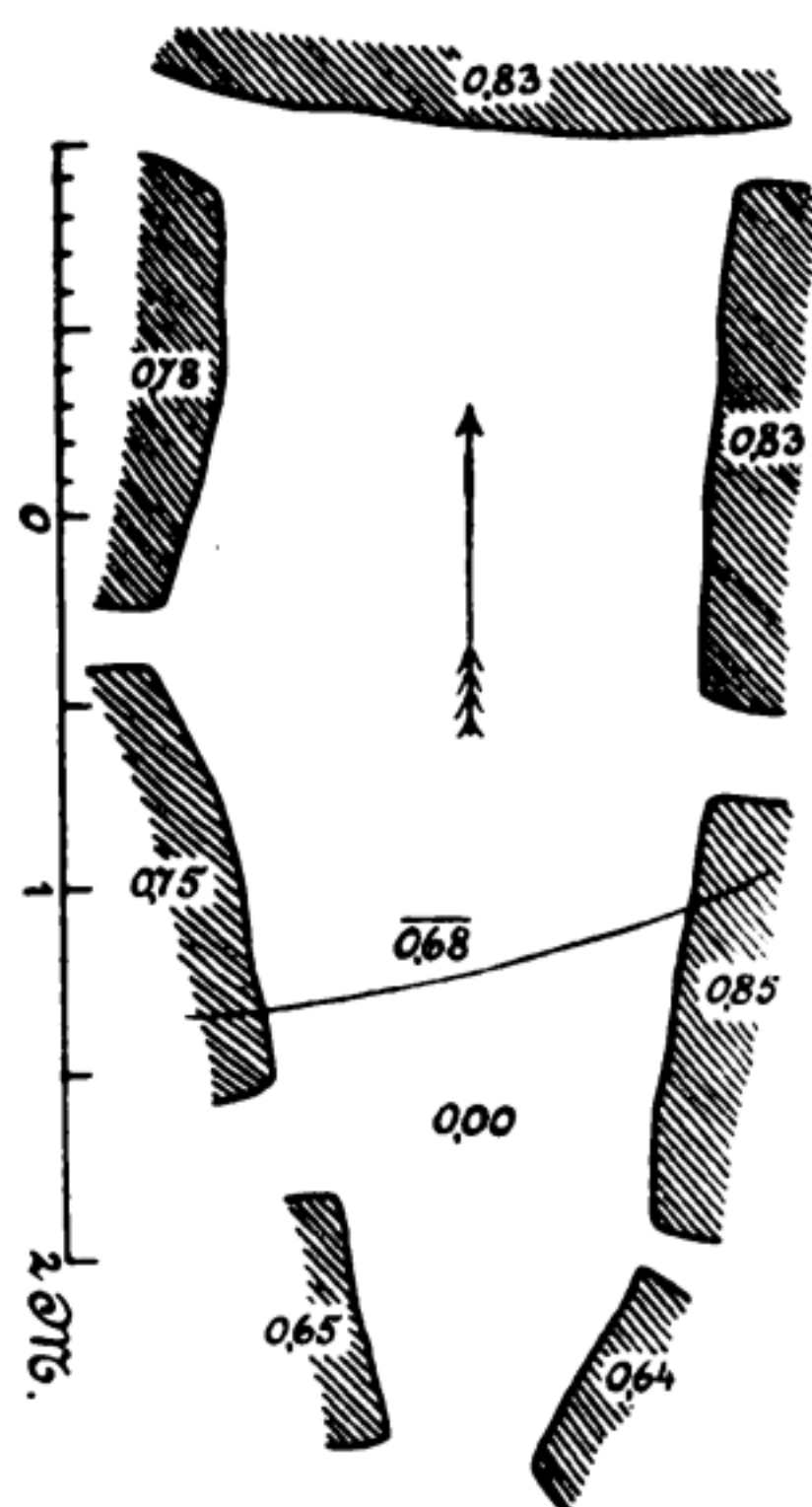

Fig. 8.

Maalene angive Høiden over Gravens Bund.

1. Det eneste velbevarede Kammer ligger paa Matr. Nr. 39 af Vanggaarde i Gjerum Sogn, omsluttet af en Jordhøi, der er 18 M. bred og 3 M. høi. Der er, som det vil ses af Planen Fig. 8, to Bæresten i hver Langside, een Endesten og udfor Aabningen to lavere Gangsten. Længderetningen er Nord—Syd, Indgangen mod Syd. Bredden ved Midten er 1,40 M., Høiden 0,90 M. Dækstenen er delvis skjult i Jordhøien. Dette Mindesmærke er fredlyst.

2. Ligeledes i Gjerum Sogn, ved Kirkehus, Matr. Nr. 17 b, findes en meget forstyrret Stengrav af samme Form, Fig. 9, omsluttet af en Høi, der hæver sig 1,60 M., med et Tværmaal af 15 M.; ved dens Fod ses enkelte svære Randsten. Graven har øst-vestlig Længderetning. I hver af Langsiderne findes to Sten, een af dem dog indvæltet, og en Endesten mod Vest, medens Aabningen er mod Øst. Bredden ved Midten er som ved den foregaaende Dysse. Kun den ene af Gangstenene er bevaret.

3. I samme Sogn, paa Matr. Nr. 42 af Veien, findes Rester af et Kammer med to Sten i hver Langside, Længden 2,30 M., Bredden 1,40 M., Høiden 0,90 M. Dækstenen og een Sidensten mangle. Høien er omsat med 18 store Randsten.

4. I det vestpaa tilstødende Skjærum Sogn ligger under Eget Hovedgaard et lignende, nu fredlyst Kammer i en kun

8,50 M. bred Jordhøi, 0,75 M. høi. Længderetningen er Nord—Syd, Aabningen i Syd; een Endesten mod Nord, 2 Bæresten til hver Side og mod Syd en lodret staaende, tynd Stenflage af Gravens halve Høide. Den indvendige Høide er mindst 1 M.; Dækstenen mangler. Det er muligt, at baade dette og det foregaaende Mindesmærke ere ældre Dysser.

5. I det sydpaa med de to nævnte Sogne sammenstødende Hørby Sogn, paa Matr. Nr. 1 e af Hørbylund, findes et tilsvarende Kammer i en ganske ødelagt Høi. Dækstenen mangler. Længderetningen er Nord—Syd, i hver af Langsiderne to Sten og een for den nordre Ende, medens der mod Syd findes en Tærskelsten, 0,80 M. bred og høi. Indvendig har Kamret haft en Høide af 1,80 M.; Længden er 2,50 M., Bredden ved Midten 1,75 M. og noget ringere ved Enderne. Udfor Aabningen staa to Gangsten — Alt følgelig i Hovedsagen svarende til, hvad der ses i Planen Fig. 9. Flere store Randsten staa omkring Høien, indtil 1,75 M. høie.

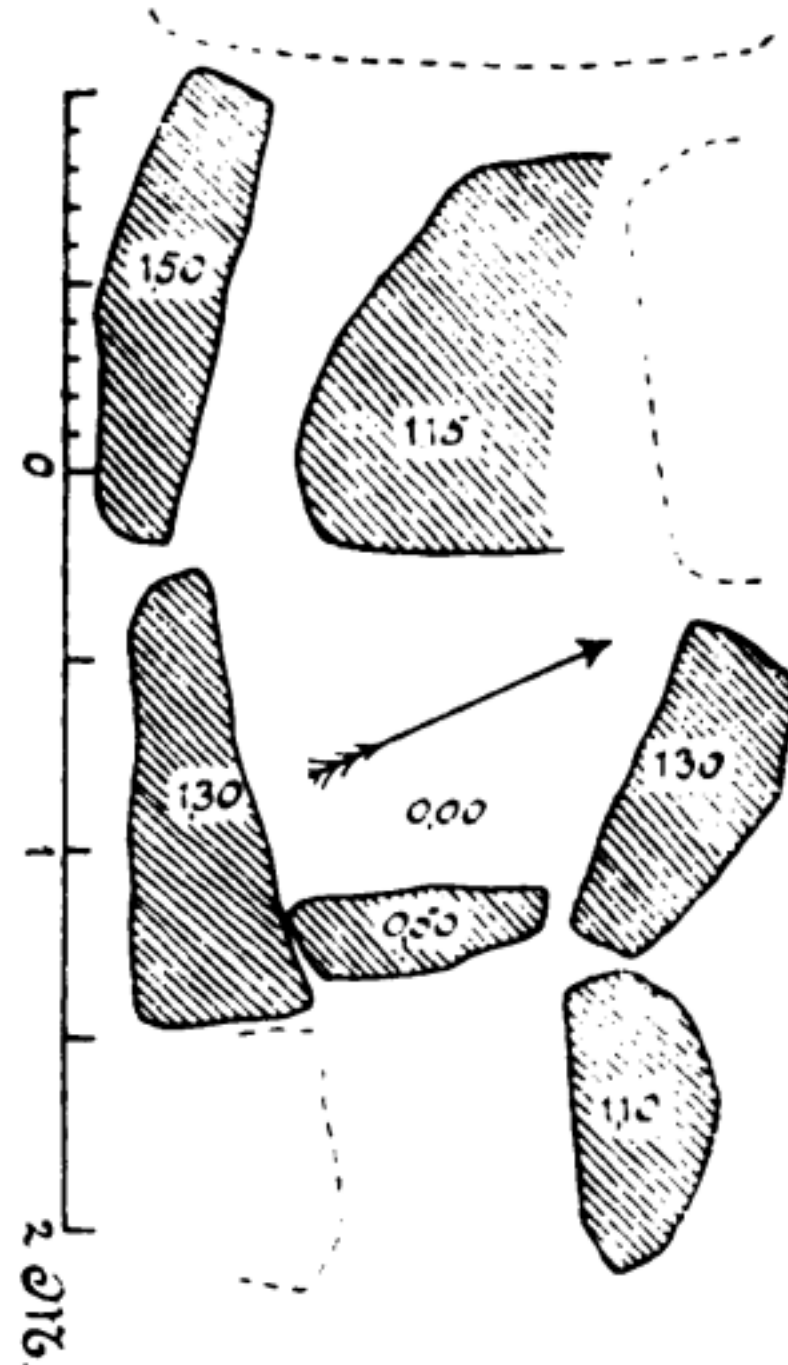

Fig. 9.

Maalene angive Høiden over
Gravens Bund.

6. Af samme Form synes et nu sammenskredet og noget forstyrret Kammer at være paa Matr. Nr. 1 A af Haven i Hørby Sogn. Længderetningen er Øst—Vest, 2 Sten i hver Langside, een for Enderne; Gravens indvendige Længde er 2 M. Dækstenen er bevaret, 2,40 × 1,90 M. bred og 0,90 M. tyk, med flad Underside. Et Par store Randsten ses ved Høifoden. Graven er fredlyst.

7. I samme Sogn findes endnu en tilsvarende, men væsentlig ødelagt Stengrav, paa Matr. Nr. 4 af Sognets »Vestlige Del«. Længderetningen er Nord—Syd, den indvendige Længde 2,70 M. En af Randstenene om Høien er 1,50 M. høi og 1,70 M. bred.

8. Endelig kan i det vestpaa tilstødende Torslev Sogn

nævnes et Kammer paa Matr. Nr. 6-7 af Ørslev. Det er dog meget forstyrret. Retningen er Nord—Syd; i begge Langsider har der været 2 Sten og 1 for Nordenden. Den indvendige Længde er 2,40 M.

I de samme Sogne, som her ere nævnte, og andetsteds i den østlige Halvdel af Omraadet har der fremdeles været adskillige Stenalders Grave, hvoraf Rester for en Del endnu findes; men for ingen af dem kan Formen nøiere bestemmes. Vender man sig til Vestsiden, saa foreligge atter Meddelelser om flere Stengrave, men ligeledes uden at det kan siges, at de vare just af den her omhandlede Art; de, som der i saa Henseende nærmest kunde tænkes paa, laa østligst, i Jerslev og Taars Sogne i Børglum Herred. De 8 her anførte Dysser ligge i sammenstødende Sogne mod Øst; ogsaa de foran omtalte, ældre Dysser ligge østpaa. Det synes da, at den yngre Stenalders Folk have haft deres første Sæde her, og da navnlig mod Nordøst i Gjerum og de tilstødende Sogne, for senere at brede sig vestpaa.

Mellem de 8 anførte Stengrave har man egentlig kun Nr. 1, 2 og 5 at holde sig til for at se, hvorledes de yngre Dysser saa ud i denne Landsdel; ved dem findes de bestemmende Træk: den større Bredde ved Midten og de to Sten foran Indgangen. Men ingen af de prægtige Dysser har kunnet nævnes, der ere saa godt kjendte fra Sjælland og fra Østsiden af Jylland, ligeledes med een Dæksten, to Gangsten foran Aabningen og fem Bæresten, men disse sammenstillede saaledes, at de i Forbindelse med Indgangsaabningen danne en mere eller mindre regelmæssig Sexkant. Disse de mest tiltrækkende af Stenalderens Mindesmærker findes imidlertid ogsaa i Vendsyssel; af denne Art er den fredlyste Dyse nord for Tornby Kirke, Vennebjerg Herred, kun at een af Bærestenene er flyttet noget fra Plads, saaledes at Formen ikke er let kjendelig. Dysser med denne sexkantede Grundplan have dog været yderlig sjældne i Vendsyssel. Det synes, at man her har holdt sig til den ældre Form med de

svagt brudte Langsider, jvfr. Fig. 9, medens man andetsteds har ført Formen videre og har trukket Langsiderne mere ud i Vinkel, saaledes at den polygone Form fremkom. Ogsaa ved de endnu yngre Jættestuer vil det nedenfor ses, at de ere særdeles sjældne i Vendsyssel.

11. De ældre og yngre Gravkister.

I Vendsyssel forekommer ogsaa den særlige Form af Stengrave, der kan benævnes: Gravkister med Forrum eller Gang. Selve Kamret er som de foran omtalte, yngre Dysser bygget af meget store og svære Sten; ligeledes er det aflangt firkantet, sædvanlig med Længderetning Nord—Syd; men i Forlængelse af Kamret udgaaer mod Syd en kort og bred Gang, endog næsten af samme Bredde som Kamret, fra hvilket den er adskilt ved reiste Sten, saaledes at der dannes et Forrum til Graven. I Modsætning til Dysserne have disse Kister og ogsaa de strax nedenfor omtalte, yngste Gravkister oprindelig været helt jorddækkede, og den lave Høining over dem var ikke omsat med Sten.

Skjøndt mangelfuldt skildre flere ældre Beretninger tydelig denne Art Grave, som yderligere tidfæstes af de indsendte Fund. I 1856 aabnedes ved Linderup i Østerbrønderslev Sogn et stenbygget Gravkammer, hvis indvendige Længde bestemtes til 3,75 M. i Nord—Syd, medens Bredden var 2,35 M. og den indvendige Høide 1,25 M.; udfor den sydlige Ende fandtes en 1,25 M. lang Gang med en Bredde af 1 M. Tre meget store Sten dækkede Gravrummet. Nær Bunden fandtes nogle Dolkblade uden Greb, to Pilespidser¹, et Skiferhænge² og en Lerkop³. Vestpaa ved Tømmerby i Tolstrup Sogn blev der i 1878 ved Pløining over en Høining truffet en lignende Gravkiste. Der var to store Overligger, 1,25 M. paa hver Led. Kamret maalte 2,50 M. i Østsydøst—Vestnordvest med en Bredde af 1,25 M. og en Dybde af mindst 1 M.

¹ Ordning, 179.   ² Ordning, 205.   ³ Nr. 15801. Jvfr. Nord. Fortidsminder, I, S. 155.

For den østre Ende var der lukket med tynde Sten, og her udgik en 1,90 M. lang Gang, 1 M. bred. Fundet bestod af Ravperler af yngre Form og en tresidet Pilespids¹. En tredie lignende Grav, lige syd for Paihede Skov, blev i 1874 ryddet for at skaffe Materiale til en Kostald. Kamret havde Retning Nord—Syd med en Længde af 2,50 M. og en Bredde af 1,25 M.; Høiden var 1,80 M. Der var een meget stor Overligger, en større og en mindre Bæresten til hver Side, en Endesten mod Nord, men mod Syd et Lukke bestaaende af en skraatstillet Sten, der var betydelig lavere end Sidestenene. Ud herfor var der en Gang med tre Sten til den ene og to til den anden Side. Fundet bestod af Dolkblade uden Fæste og en Pilespids².

Ved den betydeligere Størrelse skille disse Kamre sig fra de foran omtalte Dysser af yngre Art og minde om Jættestuerne, som de ogsaa ligne ved at have en Gang; men paa den anden Side er det klart, at disse Gravkister ingen Forbindelse have med de store Stuer, ved hvilke der fra Kamrets Midte vinkelret udgaaer en Gang (jvfr. Afsnit 12), hvorimod de i Grundformen tydelig slutte sig til de yngre Dysser: Anordningen med de to Sten foran Indgangen er bleven udviklet til en bred Gang eller et Forrum. Disse større Gravkister maa betegne Fortsættelsen af den ældre Byggemaade; ogsaa angiver Gravgodset bestemt den yngre Tid. Billeder eller Opmaalinger foreligge naturligvis ikke fra de i ældre Tid af usagkyndige aabnede Grave i Vendsyssel; men flere lignende i det nordlige Jylland ere undersøgte i de senere Aar, og Alt, hvad der er bedre kjendt, foreligger afbildet og beskrevet³.

Atter en yngre Udvikling er Gravkisten uden Forrum eller Gang: Skillevæggen indskrænkedes eller bortfaldt, og Forrummet sluttede sig umiddelbart til Kamret, saaledes at Graven blev eet langt og bredt, men nu lavere Rum, sædvanlig

¹ Nr. A 3160. ² Ordning. 179. Nr. A 1868. ³ Nord. Fortidsminder, I. S. 155 flg. Hans Kjær i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1910.

sat af mindre svære, navnlig tyndere Sten. Længderetningen blev som Regel Øst—Vest, og fra Østenden var der Adgang til Graven. En saadan Gravkiste, som 1904 blev undersøgt ved Torsholm i Dronninglund Sogn, er nylig bleven afbildet

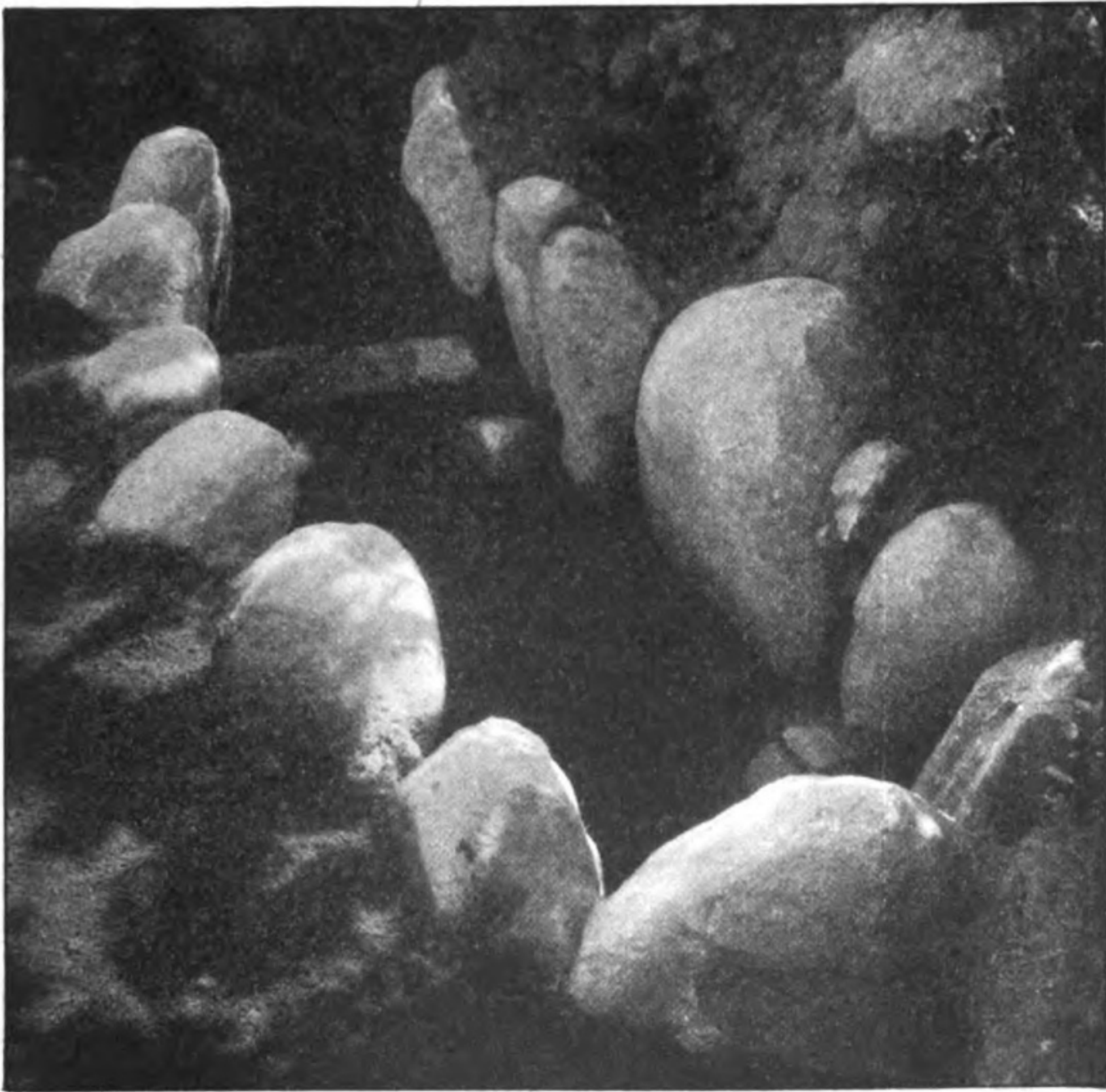

Fig. 10.

og udførlig beskrevet i Forbindelse med, hvad der kjendes af lignende Anlæg¹. For Vendsyssels Vedkommende hører endnu herhen den foran, Afsnit 9, omtalte Grav ved Bol i Gjerum Sogn; den indeholdt to Flintdolke af yngre Form, den ene af dem udmærket smuk, med firkantet Greb². I 1911 undersøgte den i Fig. 10 fremstillede Grav ved Tøttenborg i Flade Sogn. Den var dækket af en lav, stenfyldt Høj.

¹ Se de sidst anf. Steder. ² Mus. Nr. 12342.

Længden i Øst—Vest var 3,70 M., Bredden c. 1 M.; Aabningen var i Øst. Lidt indenfor var der, som det ses i Billedet, to lave Tærskelsten, der minde om Skillerummet i de ældre Gravkister. Oprindelig maa denne lange Grav have haft 3 Dæksten; men kun to fandtes paa Plads; den tredie maa engang i Fortiden være fjærnet, og i Forbindelse hermed staaer det sikkert, at der intet Gravudstyr fandtes.

Disse ere de yngste af Stenalderens Fællesgrave, bestemte til gjentagen Gravlæggelse. Men allerede i de ældre Gravkisters Tid begyndte den nye Gravskik at vise sig her nordpaa, med Enkeltgrave, der ikke vare bestemte til atter at aabnes, den Anordning, som blev eneraadende hele Oldtiden igjennem, og som sydover paa Halvøen gaaer tilbage til en langt ældre Tid. Ved Hjelmsted i Serridslev Sogn undersøgtes i 1896 en saadan Grav. I Midten og ved Bunden af en Høj fandtes en Stendynge, 3,75 M. lang i Øst—Vest, 2,35 M. bred; den har dækket over en Trækiste med en enkelt Gravlæggelse. Udstyret bestod af to Flintdolke uden Fæste, af ældre Form¹. Om andre tilsvarende Fund haves kun usikre Beretninger.

Som denne sidste Grav have flere af Gravkisterne ligget helt vestpaa i Vendsyssel, medens Dysserne hørte hjemme østpaa. Dette synes at sige, at Bebyggelsen nedad i Tiden bredte sig videre vestover.

12. Jættestuerne.

Af Stenalderens største Gravminder, de velbekjendte Jættestuer med et aflangt, høit Kammer og en dertil vinkelret førende, smal og lav Gang, kan der paa vort Omraade kun anføres to. Den 5 M. høie, fredlyste Rundhøj, »Blakshøj«, nær Kirken i Gjerum Sogn, dækker en Stue, der med sin Længde af 8 M. maa henregnes til de meget store og sjælden forekommende, se Fig. 11. I rette Forhold hertil staaer Bredden ved Midten, over 2 M. Naar Stuen trækker sig stærkt

¹ Fundet er omtalt i Nord. Fortidsminder, I, S. 137.

sammen mod begge Ender, er det, fordi man ikke som mange andre Steder har kunnet eller villet skaffe tilstrækkelig mange lige lange Dæksten; men det ringere Materiale er skjønsomt benyttet, idet Planen er symmetrisk tilhøire og tilvenstre for Indgangen. Høiden er derimod noget kneben for en

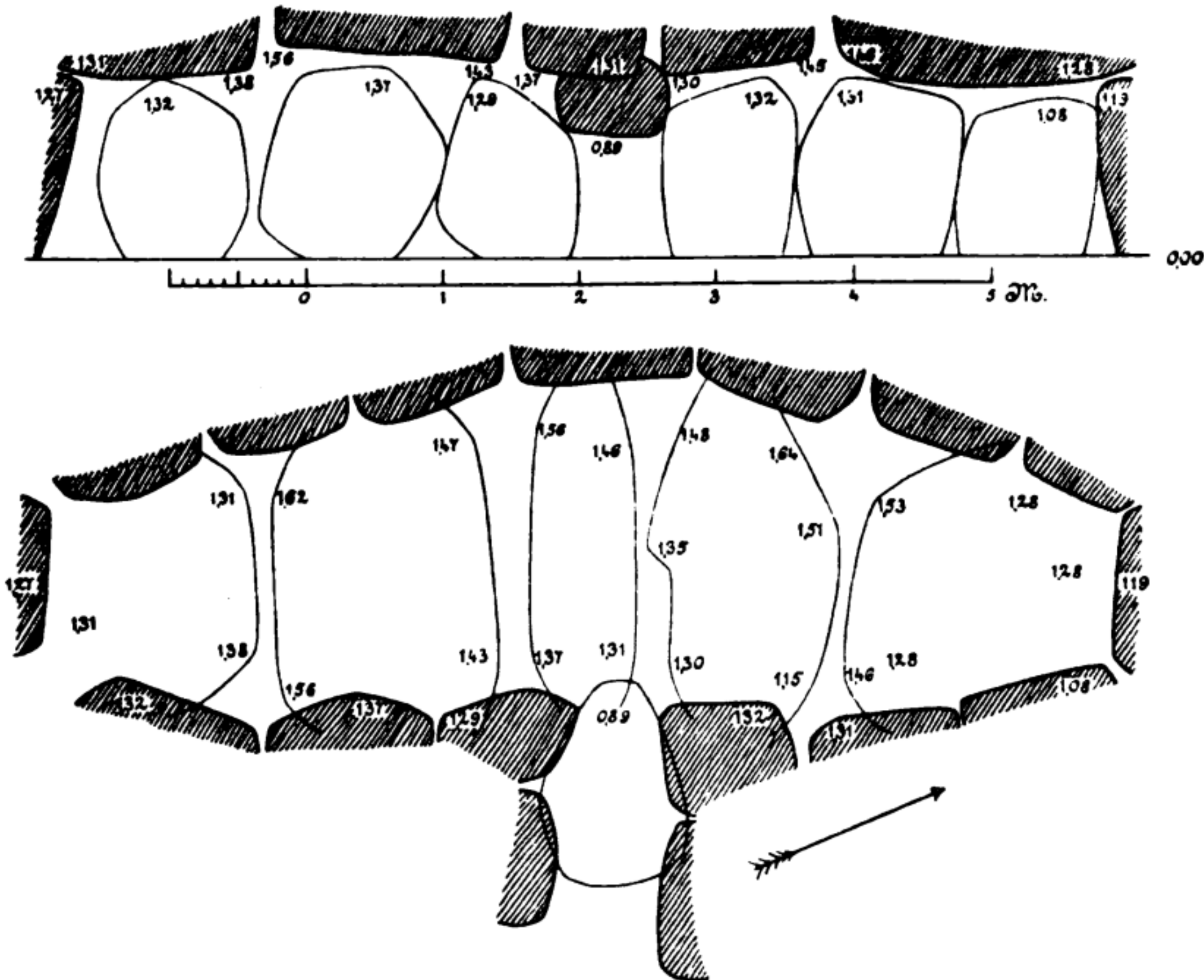

Fig. 11.

Maalene angive Høiden over Stuens Bund.

Stue af denne Størrelse; man kan ikke staa opreist i den. Iøvrigt er Bygningen ganske efter Reglerne. Som sædvanlig ligger der en Sten over de to Hjørner ved Indgangen, og atter paa den hviler den midterste Dæksten; saaledes holdtes de to Hjørneste fast, som ellers vilde være noget svagt anbragte. Disse og andre Enkeltheder ville ses af Fig. 11. I Gangen staaer nu kun eet Par Sten; et længere Stykke udenfor er borttaget. Ved Udgravningen fandtes kun faa og tarvelige Sager af den for Jættestuerne sædvanlige Art, nemlig 3 korte

Øxer og Meisler, alle tyknakkede¹. Den anden Stue, i Volstrup Sogn, under Øxenhede, Matr. Nr. 6 c, er nu stærkt forstyrret. Jordhøien er c. 4 M. høi og omsat med Randsten. Stuen har været 7 M. lang med en Bredde af 2—2,50 M. og havde 4 Dæksten. Gangen vendte mod Øst og var 4 M. lang.

Det er jo muligt, at Jættestuer ligge skjulte i nogle af de store Høie i Vendsyssel². At andre ere ganske fjærnede, er derimod ikke sandsynligt, idet de store Stuer ikke let ødelægges; først sent forsvinde de sporløst, og Mindet om dem holder sig længst. Heller ikke har det noget paafaldende, at Vendsyssel kun har havt ganske faa Mindesmærker af denne Art; ogsaa paa andre større Omraader af vort Land er Forholdet saaledes. At Tanken om at reise store Stuer af denne Form er indkommen udefra, er andetsteds udviklet³. Det ses, at den store Gravform har fundet Indgang overalt i Landet, langs Jyllands Vestkyst — sydligst paa Øen Sild — og langs Østkysten, i det Indre af Slesvig og af Nørrejylland; men de Steder, hvor Jættestuerne findes, ere oftest skilte ved store Afstande. Kun paa Sjælland og omliggende Øer er denne Gravform bleven mere almindelig. I hvert Fald paa de andre Omraader kunne Jættestuerne ikke betegne et nyt Afsnit af Stenalderen, i hvilket der ikke opførtes andre Grave. Naar Vendsyssel kun har havt nogle enkelte Jættestuer, da maa der samtidig være bygget andre Stengrave, sandsynligvis de yngste, største Dysser eller Gravkisterne med Forrum og Gang, som paa anden Maade, ved en videre Udvikling af den ældre Bygningsform, tilfredsstillede Kravet om store Kamre.

---

¹ Nr. A 5479.   ² Da Gravkisterne ligesom Jættestuerne have flere jævnsides liggende Dæksten, finder der let en Forvexling Sted. Saaledes er den fredlyste Stenaldersgrav ved Horne Kirke, Vennebjerg Herred, der har Interesse ved, at den er det yderste Mindesmærke mod Nordvest, nær den jydsk Vestkysts Hjørne, ikke en Jættestue men en Gravkiste. Den er forstyrret i den ene Ende; men i oprindeligt Leie ses endnu 3 jævnsides liggende Dæksten over en Grav, der er forsænket under Jordfladen.   ³ Verdenskulturen, II, S. 49. Om Jættestuerne fremdeles: Vor Oldtid, S. 86 og Nord. Fortidsminder, I, S. 159.

13. Langdysser og Langhøie.

Det blev foran set, at Langdysserne, disse aflange, lave Jordhøie omsatte med store Sten, gaa tilbage til den første Tid, da Stengrave overhovedet byggedes her i Landet, idet Kammeret og de Sager, det indeholder, kunne være af ældste Art. Men paa den anden Side er der en uløselig Forbindelse mellem Langdysserne og Bronzealderens Langhøie, ved hvilke Jordhøiningen er Hovedsagen, medens Randstenene ere mindre eller ganske mangle. Der er øiensynlig en historisk Overgang mellem disse Minder, idet det gamle Høianlæg bevaredes ud over den Tid, da man tumlede med de store Stenblokke. Ogsaa paa anden Maade ere disse Mindesmærker fra de to Tidsaldre nøie sammenknyttede. Randstenene ere nemlig ofte saa dybt skjulte i Jordhøien, at der ikke kan dømmes om deres Størrelse, og hertil kommer, at den megen Ødelæggelse, navnlig Bortførelsen af de ved Høifoden let tilgængelige Sten ofte har omdannet Langdyssen til Langhøi. Begge Klasser maa derfor behandles under Eet.

Kun nogle faa af de c. 80 Mindesmærker, hvorom det dreier sig, kunne med Sikkerhed henføres til Stenalderen, og kun et eneste af disse er endnu i velbevaret Stand. Begyndende fra Øst kan der anføres en nu væsentlig ødelagt Langdysse i Understed Sogns sydvestlige Del, endnu for faa Aar siden 25 M. lang, 12 M. bred, omsat ved Høifoden med store Sten og med et Kammer i Midten. Af en Langdysse nordligst i Skjæve Sogn, nær Gaarden Vrengmose, er dog mere bevaret. Med Retning Øst—Vest er den 17 M. lang, 7 M. bred og Jordhøien 1 M. høi, om hvilken endnu staa 20 store Randsten; der har været omtrent det dobbelte Antal. I Midten findes et forstyrret Gravkammer med Retning Nord—Syd. Selve Kammerets Form er bestemmeligt ved to iøvrigt stærkt medtagne Langdysser i Hørby Sogn. Den ene snart nord for Hørbylund har en Længde i Øst—Vest af 28 M., med en Bredde af 12 M.; Høien hæver sig 2 M. Kammeret, med

Længderetning Nord—Syd, har to Sten i hver Langside; Længden er 2 M., Bredden ved Midten 1 M. Store Randsten vise sig i Høiens Sider. Den anden, i Sognets nordvestlige Hjørne, ved Follerbakke, har en Længde i Øst—Vest af 19 M. med en Bredde af 10 M.; Høien naaer 2,30 M., og Randstenene ere indtil 1,20 M. høie. Kammeret har havt Retning Nord—Syd, med 2 Sten i hver Langside, 1 mod Nord og en Tærskelsten mod Syd.

Fundet er ikke bevaret fra nogen af disse Langdysser, og fra Vendsyssel i det hele kun det ene foran omtalte (Afsnit 9). Dog er idetmindste eet Fund endnu i Behold og sikkert hengjemt til kommende Tider, idet det hviler i det mægtige Anlæg, som vises af Billedet Fig. 12, fredlyst i 1911. Det ligger i Gjerum Sogn nær den foran omtalte Jættestue »Blakshøi«. Paa svagt skraanende Grund strækker Høien sig 68 M. omtrent i Øst—Vest; begge Ender ere noget forstyrrede ved Gravning, og Randstenene ere her fjærnede. Jordhøien hæver sig 2,50—3 M., med en Bredde af 16—17 M.; men Randstenene staa noget indenfor dens Yderkant, med en indbyrdes Afstand mellem de to Rækker af kun 7,50 M. Paa Nordsiden ses endnu 23 opreiste og 8 skraat liggende Sten. Sydsiden har 21 staaende og 5 omfaldne Sten. De ere mest store, nogle af dem, som ere gravede frem, indtil 1,50 M. høie. Omtrent en Snes Randsten maa være fjærnede fra Siderne. Flere Steder har der været gravet ind i Høien for at finde Kamrene; men disse skjule sig endnu under den lyngklædte Jordryg. Henimod Østenden er der i Overdelen blotet en lille, aflang Kiste, der senere er indrettet i den fuldt dannede Høi; i den ene Side er der endnu bevaret 2 Sten og 1 ligeoverfor.

Fra hvilken Del af den yngre Stenalder de nævnte Mindesmærker hidrøre, skal ikke afgjøres; utvivlsomt gaa dog Anlæg af denne Art saa langt ned i Tiden, som den største nede Bygningsmaade strakte sig, altsaa idetmindste til de yngre Dyssers og Jættestuernes Tid. Yngre, vel fra Slutningen

af Stenalderen og fra den tidlige Bronzealder, er derimod vistnok en Del Høie af tilsvarende Art, der enten ikke have Randsten om Foden, eller dog kun mindre, og som tillige naa en saa at sige urimelig stor Længde, hvad man synes kun at kunne være kommen til ved gennem lang Tid bestandig at overbyde, hvad der forud var gjort; en saadan Fremadskriden i Ydelse og derefter atter Aftagen ses paa mange Punkter i Oldtiden. Desuden ligge saadanne Langhøie, som de rettelig maa kaldes til Forskjel fra de ældre, stenprydede Anlæg, ogsaa vestpaa, hvor Mindesmærker fra den tidligere Del af den yngre Stenalder, efter hvad der foran blev fremsat, ikke synes at forekomme. Den allerstørste af disse mærkelige Langhøie ligger paa Holte Mark i Serridslev Sogn langs med Veien til Em, men kun uskadet over nogle Strækninger, iøvrigt afgravet eller forstyrret paa forskjellig Maade. Sikkert paaviselig er Langhøien over 163 M., men dertil angives 23 M. at være sløifet ved den ene Ende. Høiens Bredde er 11 M., dens Høide 2,25 M. Der skal have været Randsten, og ved Midten siges der at have ligget en stensat Grav. I Børglum Herred, altsaa vestpaa, findes der iøvrigt i Vester og Øster

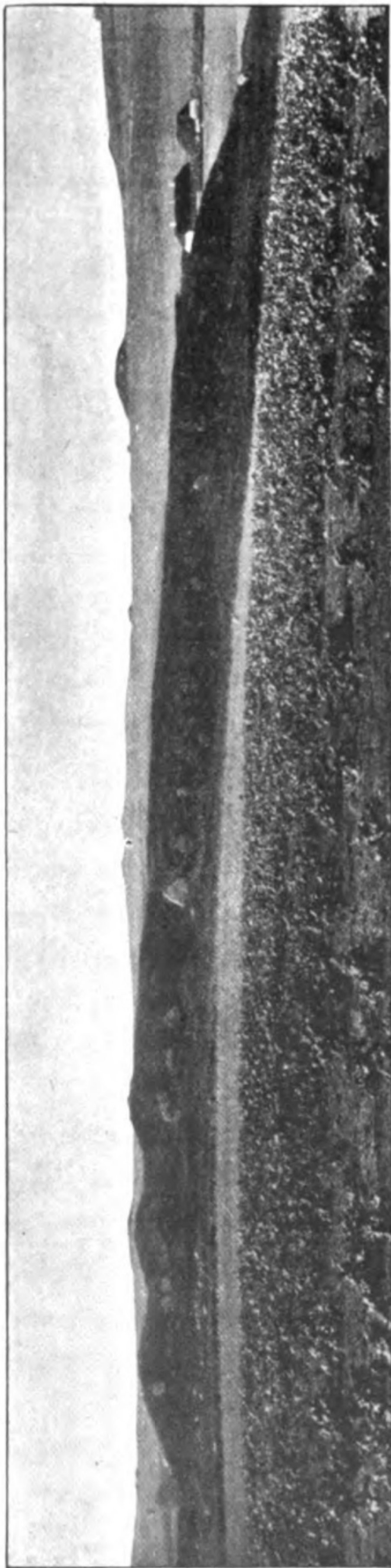

Fig. 12.

Brønderslev, Jerslev og Serridslev Sogne 7 mest haardt medtagne Langhøie, der have en Længde af 40—60 M., i Vraa Sogn en større paa 80 M., samt i disse Egne endnu 3 paa noget over 30 M. I Horns Herred findes ved Bol i Gjerum Sogn en 120 M. lang Høi, 16 M. bred og 2,50 M. høi; et sten-sat Kammer er nu fjærnet og Høien beplantet. For Dronninglund Herreds Vedkommende maa nævnes 3 Langhøie i Torslev Sogn, de to over 90 M., den tredie over 120 M. lang; de ere alle meget ødelagte. Fremdeles i Dronninglund Sogn to endnu smukke og fredlyste Langhøie paa 80 og 90 M., nemlig »Lange Deis« nordvest for Torup, ved Foden af Storskovens Bakker, og »Pyldbørdysse« sydvest for Gl. Kirkeby og tæt ved »Galgehøiene«. Af mindre Langhøie, aftagende til en Længde af 30 M., findes i dette Herred 24, foruden flere nu ganske sløifede. Men ogsaa kortere Langhøie forekomme ofte, indtil 15 M., saaledes i Dronninglund Sogn 7 og 8 i Gjerum Sogn. Alle disse smaa Langhøie, hvoraf ingen har større Randsten, ere afgjort fra Bronzealderen; saaledes ogsaa flere af de større, der have Randsten paa c. 0,50 M. Om nogle af dem vides det bestemt, at de have indeholdt Grave fra Bronzealderen. I en Langhøi i Børglum Sogn er der fundet et Bronzesværd; fra en Høi i Hellevad Sogn foreligger en Paalstav¹. I en Langhøi ved Svennum, Jerslev Sogn, der undersøgtes for Nationalmuseet, fandtes to ældre Bronzealders-Grave; Høien var 45 M. lang, 14 M. bred og 2,50 M. høi².

Langhøiene danne et eiendommeligt Træk i Vendsyssels Archæologi. De findes vel ofte i det nordligere Jylland, saaledes navnlig i Thy, undertiden ogsaa af betydelig Størrelse. Men saa talrige som i Vendsyssel ere de ellers ikke, og den længste, som kjendes, er vistnok den foran nævnte i Serridslev Sogn. Paa den anden Side er Ødelæggelsen intetsteds bleven saa grundig gennemført som her. Ved Langhøiene er dermed lidt et stort Tab, idet de sammen med

¹ Nr. B 8284.   ² Jvfr. Engelhardt i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1877: Langhøie fra Oldtiden.

Langdysserne have den store Betydning, at de danne en uafbrudt Kjæde fra den tidligste Del af den yngre Stenalder til langt ned i Bronzealderen, visende Gravformen omdannet, udviklet til det yderste og altid aftagende indtil Forsvinden.

14. Stenalderens Fund. Kulturforhold.

Efterat have gennemgaaet alle Stenalderens Grave paa vort Omraade fra de ældste til de yngste finde vi, at ingen af de Hovedformer mangler, som kjendes andetstedsfra. Udviklingen er i det hele forløben som ellers i Landet. Men ved Siden heraf findes Eiendommeligheder, som det dog ikke er vanskeligt at forstaa. Naar Langdysserne paa Sjælland kun undtagelsesvis ere af samme Snit, men oftest endel afvigende — naar Langhøiene saa at sige mangle paa Øerne — naar ikke de ældste, men vel de yngste Gravkister have deres tilsvarende paa Sjælland — naar den første Dyssetid træder forholdsvis stærkt frem i Vendsyssel, da kommer alt dette af, at det østlige Danmark var bagefter i Udviklingen. I dette Tidsrum beroede den fremadskridende Bevægelse paa Indflydelser fra Vesteuropa: Vendsyssel maatte paa Grund af sin Beliggenhed være foran.

Men dermed skal ikke være sagt, at Vendsyssel i Stenalderen var foran i Kultur eller, at der her naaedes et Høidepunkt. Overskues, hvad der nu findes af Mindesmærker, bliver det klart, at Landet i Sammenligning med Sjælland har særdeles lidt, der kan henregnes til det fremragende. Det anvendte Stenmateriale tyder ikke paa, at man satte sig de største Opgaver. Dette Indtryk formindskes ikke ved at medtage i Overveielser, at saameget er gaaet tabt. Der maatte dog som andetsteds være Rester af de betydelige Mindesmærker; just de mægtigste Stengrave blive sidst angrebne; havde Mængden været stor, maatte mere være bevaret. Det skjønnes saaledes ikke, at Vendsyssel i Stenalderen var et af de Omraader, hvor de største Arbeider i betydeligt Antal

bleve planlagte og gennemførte som Følge af, at Befolkningen var særlig talrig eller mægtig og stod høit i Kultur.

Et lignende Indtryk give Fundene fra Stenalderen. Alle de forskjellige ældre og yngre Hovedformer fra Stenalderen paa Øerne kjendes ogsaa fra Vendsyssel, og Forskjellighederne ere kun smaa, som for Ex. den, at de tyndnakkede Øxer oftest ere bredere end de sjællandske. Stensagerne ere godt forarbeidede, deres Størrelse ikke ringe og Antallet ret betydeligt. Mange Forarbeider af forskjellig Art melde om den hjemlige Tilvirkning af Redskaber og Vaaben. Derom oplyser ogsaa den meget store og smukke Samling af Stenalders Slibesten, som ses i Vendsyssel Museum; tilsvarende Rækker findes ikke andetsteds. Paa samme Maade eier Museet Kværnstene fra Stenalderen i stort Antal og af mest udpræget Form¹. Men ogsaa Taphulsten til Dørstolpen fra Bronze- og Jernalderen² findes her i større Mængde end noget andet Sted; der opbevares i Museet c. 40 Stykker. Fra en enkelt Huslod ved Hvedeboren i Taars Sogn er der tilveiebragt en mærkelig Samling af mere end halvhundrede Slibesten, Kværnsten og Taphulsten foruden Oldsager fra forskjellige Tidsrum; et tilsvarende Fund foreligger ellers ikke. Men disse værdifulde Indsamlinger tale nærmest om Museumsbestyrelsens Energi og Forstaaelse af Sagernes Betydning. De ændre ikke det almindelige Indtryk, som Fundene give, at Vendsyssel i det hele ikke indtog en særlig fremtrædende Stilling i Løbet af Stenalderen: der foreligger herfra meget lidt, der kan henregnes til det første og ypperste, som haves. Det vilde blive vidtløftigt at føre Bevis herfor; men skulde der kræves Tal og Maal, saa naaer, saavidt vides, det længste Spyd- eller Dolkblad fra Vendsyssel 36¹/₂ Cm., fra det øvrige Jylland 44¹/₂ Cm., fra Falster 42¹/₂, fra Bornholm 44³. De tyndnakkede Øxer, der ofte forekomme som

¹ Ordning 215. Det vil andetsteds i større Sammenhæng blive vist, at disse udhulede Sten vare Kværnsten. ² Aarb. f. nord. Oldkynd. 1907, S. 156. ³ Anf. St. 1896, S. 380.

samlet Nedlægning udenfor Gravene, foreligge fra Vendsyssel i mange Fund, men ikke i stort Antal eller af fortrinlig Art. Det bedste af disse Fund, fra en Mose ved Borup i Taars Sogn, tæller 4 Stykker, det største af dem paa 32 Cm.¹ Men fra andre Landsdele haves Fund paa indtil 10 Stykker, og Længden naaer $46\frac{3}{4}$ Cm. Grunden til, at Flintarbeidet i Vendsyssel ikke naaede Høidepunktet, er sikkert den, at Flinten ikke var saa rigelig og god som i de Egne af Landet, hvor flintførende Kridtlag gaa tæt op til Overfladen, og Mangelen af det bedste Raamateriale kan have trykket Udviklingen i det hele.

Paa nogle Punkter viser der sig dog Forhold af modsat Art. En fremtrædende Plads indtage Ravfundene, hvad der naturligvis beroer paa Nærheden af den vestjydske Ravkyst. Det største Antal Ravperler, som hidtil er fundet sammen, over 4500, fremkom 1907 ved Tørveskjæring i en Mose ved Gaarden Silkeborg i Torslev Sogn². De vare nedlagte i et Lerkar, der stod 0,50 M. dybt. Henvend halvandet Hundrede ere lange rørformede Perler, c. 4250 af samme Form, men ganske korte, hvortil komme c. 100 gjennemborede Ravstykker væsentlig af naturlig Form, kun afskrabede og glattede. Næsten alle disse Stykker ses at være slidte i Endefladerne, mange endog meget stærkt, idet de hængende i tunge Rækker bleve slidte mod hinanden; enkelte ere sønderbrudte i Gjennemboringen og forsynede med nyt Hul. Omtrent saaledes er det ogsaa med de øvrige Fund; det var da ikke Salgssager, der bleve nedlagte saaledes, men brugte Smykker. En noget mindre, men iøvrigt ganske tilsvarende Samling Ravperler, 3600 Stykker, blev 1910 opgravet i Kjæret syd for Hvilshøj By i Øster Brønderslev Sogn. De laa i det Fig. 13 afbildede Lerkar med smal Hals og gjennemborede Knopper under den runde Bund til Optagelse af Bæresnore; Høiden er 39 Cm.³ Et Fund paa 1500 Perler fremkom 1856 ved Skjöttrup i Børglum Sogn⁴. Fremdeles blev der 1842 ved Skibsby i Hjørring Sct. Olai Sogn opgravet en Samling

¹ Nr. A 20865. ² Nr. A 24052. ³ Nr. A 26370. ⁴ Nr. 15453.

af store og smukt tildannede Ravstykker¹. Saamange og betydelige Fund kunne ikke anføres for et lignende Omraade. Det er store Afstande, som skille de tilsvarende Ravfund,

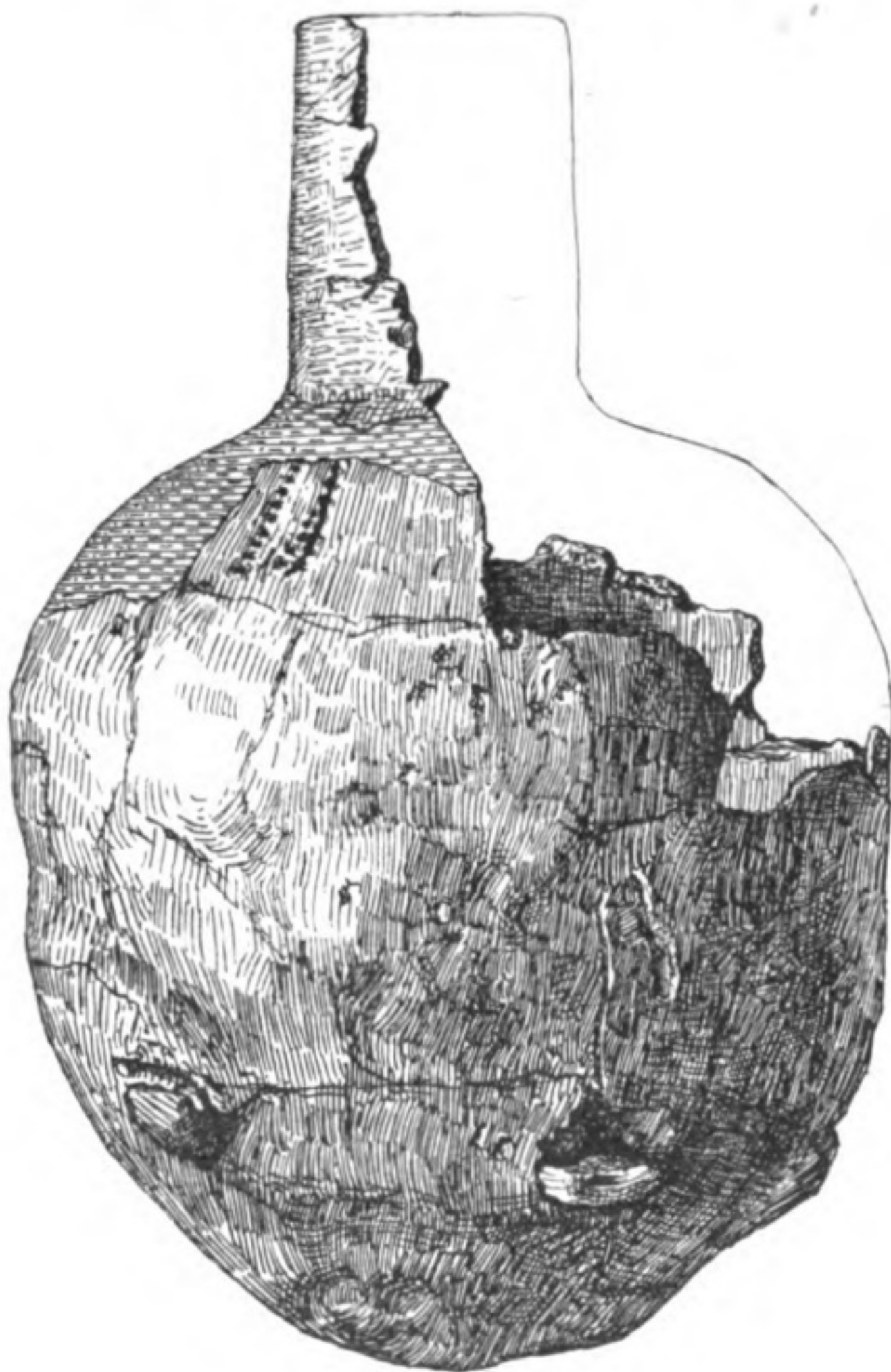

Fig. 13.

der ere optagne sydpaa langs Jyllands Vest- og Østkyst og nordlig paa Fyen og Sjælland.

De store Ravfund hidrøre fra den ældre Dyssetid. For det paafølgende Afsnit er intet særligt at nævne; fra Vendsyssel foreligge ikke Fund, der kunde jævnstilles de store Jættestuefund fra Øerne, eller som kunde træde i Stedet for dem. Og dog henhørte Vendsyssel ganske til den samme Kreds af Stenalderen som Øerne. Fra den anden Kreds af vor Stenalder, hvis Midtpunkt

var i det Indre af Jylland², holdt Halvøens nordligste Egne sig næsten ganske afsondret; der træffes i Vendsyssel yderlig lidt, der henhører under de jydskes Enkeltgraves Kultur og i hvert Fald intet fra dens ældste Afsnit.

Først mod Stenalderens Slutning, i Gravkisternes Tid, indtraadte en Forandring; der synes ligefrem at være foregaaet et stærkt Opsving i Flintarbeidet. Paa intet andet Omraade ere de samlede Nedlægninger af Flintsage saa almindelige.

¹ Nr. 6852. Et af dem er afbildet i »Ordning« 253. Se fremdeles Carl Neergaard, i Aarb. for nord. Oldkynd. 1888. ² Se herom: De jydskes Enkeltgrave fra Stenalderen, i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1898.

Et Antal af 11 Save ere fra Hebelstrup Mose i Hallund Sogn, 7 ere fundne under en stor Sten i Tolstrup Sogn, 4 ligeledes under en stor Sten i Brønderslev Sogn, atter 4 i Flade Bys Tørvemose, fremdragne 1837, og 4 i en Mose i Hjørring Sct. Hans Sogn, 6 ved Holmgaard i Hellum Sogn, 3 paa Serridslev Mark, Serridslev Sogn, andre 3 i et Kjær ved Lille Hedegaard, Vester Brønderslev Sogn. Endnu flere saadanne Fund kunde anføres¹. Blandt andre samlede Nedlægninger af een og samme Art Sager skal nævnes det største Fund af Spyd- eller Dolkblade, som overhovedet foreligger, med et Antal af 46 Stykker. De blottedes ved Tørvegravning i et lille Mosehul i Agersted Bakker, hvor de laa ordnede lagvis over hverandre². Ogsaa et af de faa store Fund med Stensager af forskjellig Art er herfra: i 1834 fandtes ved Vanggaard i Gjerum Sogn, under en stor, enkeltliggende Sten, 21 Flintsave, 4 Dolkblade, 7 Skiveskrabere, samt Affald fra Tilhugningen³. Af samme Indhold, dels nyforfærdigede Sager, dels Flintaffald, og altsaa fremgaaet af en Forarbeidning paa Stedet, er et stort Fund 1894 fra Gjeraa i Dronninglund Sogn, snart syd for det her behandlede Omraade. Det bestod af 30 Spyd- eller Dolkblade, 22 Save, 1 Pilspids og 28 Skrabere, Alt liggende tæt samlet og 1 Fod dybt i en lille, fugtig Lavning⁴. Alle disse Fund melde dog kun om Flintarbeidets store Omfang, der tyder paa en Opgangstid, men ikke om fremragende Kunstfærdighed og Dygtighed i Behandlingen af Flinten.

Enkeltvis træffes dog Stykker fra samme Tid, der høre til de ypperste, som haves. Allerede foran nævnt, Afsnit 12, og ogsaa afbildet er en af de skønneste Flintdolke⁵. Den smukkeste tresidede Pilspids, 14 Cm. lang, er funden syd for Sæby⁶ og to andre næsten ligesaa lange ved Lyngsaa og i Dron-

¹ Om disse og de i det følgende anførte Fund se Aarb. for nord. Oldkynd. 1886, S. 215. Fremdeles Mus.-Nr. 9865 og A 6812. ² Nr. A 12108.

³ Nr. 3220. ⁴ Nr. A 12523. ⁵ Nr. 12342. Nord. Fortidsminder, I, Pl. 25, 4.

⁶ Nr. A 16936. Jvfr. Ordning 176.

ninglund-Eggen¹. Det er jo imidlertid ikke givet, at disse sjældne Stykker skyldes vendsysselske Mestres.

15. Rundhøiene. Fredlysningerne.

De stenbyggede Grave ere for største Delen forsvundne i Vendsyssel, Langhøiene træffes kun hist og her, Rundhøiene ere det, som give Bakkestrøgene dette stærke Præg af at høre til en minderig Oldtidsegn. Hovedmængden er fra Bronzealderen, dette vides fra Fundene; en Del hidrører dog fra Stenalderen, men kun ganske faa fra Jernalderen. Til Oplysning om, hvad Rundhøiene nu ere, og hvad de oprindelig vare, skal der meddeles en kort Oversigt for nogle Sogne, dels paa Østlandet, dels vestpaa, hvor Høiene forekomme talrigst, og som ogsaa i anden Retning bedst egne sig til Undersøgelse. I Optællingerne ere Høie med Stenalders Kamre og de Rundhøie, som vides at hidrøre fra Jernalderen, ikke medtagne.

I det prægtige Bakkeland snart vest for Frederikshavn ligger det lille Gjerum Sogn med dets Høiflader, dybe Slugter og lyngklædte Banker. Der kan her paavises c. 180 Rundhøie, deraf 100 sløifede eller ganske ødelagte, 50, hvis Midte med den først anlagte Grav kan antages at være uforstyrret, men kun 30, der i det væsentlige endnu ere i oprindelig Stand. Flere have en Høide af 5—6 M. Forskjellige Partier af dette Høiomraade have foran været omtalte, Afsnit 2, 4, 5, 7.

Sydlig herfor reise sig Hørby Sogns Bakker langs det Indre af Volstrup- og Vorgaard-Fladerne. Der har her tidligere været 180 Rundhøie; 30 af dem ere velbevarede; ligesaa mange ere dog endnu saaledes, at deres Midtparti er uforstyrret; Resten, 120, er fuldstændig ødelagt. Flere naa en Høide af 5—6 M. Foruden Partiet ved Hørby Kirke, hvorom foran, Afsnit 5, maa nævnes de tre smukke, skovbevoxede Porthøie og den nærliggende Rishøi ved Hovedgaarden Haven, der alle ere fredlyste; Høiden indtil 3,50 M.

¹ Nr. 12427 og Vendsyssel Museum Nr. 9324.

I det vestpaa tilstødende Torslev Sogn, der helt hører til Høilandet, kan der paavises 186 sløifede eller ganske ødelagte Høie. Medtagne, men dog endnu anselige og med uforstyrret Midtparti ere 22. Et Antal af 34 kan betegnes som velbevaret, omend flere af dem ere noget angrebne; de ere alle fredlyste. Den største Høide er 6 M. Kun om Try er der endnu saameget bevaret, at det giver et samlet Indtryk.

Sydpaa, i Dronninglund Sogn, kan der indenfor det her behandlede Omraade paavises c. 240 Rundhøie omkring det høie Bakkedrag, som dækkes af Storskoven, nogle af dem ogsaa inde i Skoven. Navnlig over Affaldet mod Syd og Vest findes Gravhøiene i Mængde. Dels Skoven, dels de endnu lyngklædte Strækninger skyldes det sjældne Forhold, at Antallet af de velbevarede, de stærkt angrebne og de ganske ødelagte Høie er omtrent lige stort. Ved Tvedergaarde nordlig for Skoven findes en talrig Gruppe Høie, for en stor Del bevarede og flere af dem fredlyste; Høiden overstiger dog ikke 4 M. Tiltrækkende ved Beliggenheden inde i Storskoven, paa det høieste Punkt i Vendsyssel, ere »Knøsen« og 5 omliggende Høie, der alle ere fredlyste. Til de betydeligste Høie, som overhovedet kjendes, hører den ene af »Abhøiene« mellem Storskoven og Gl. Kirkeby og den fredlyste St. Galgehøi sydvest for denne By, begge 6 $\frac{1}{2}$ M. høie. Fremtrædende ved sin Beliggenhed, syd for Storskoven, er ogsaa »Svollerhøi« (paa Generalstabens Kort: »Kisthøi«), 5 M. høi.

Vender man sig til Vestlandet, saa findes i Øster og Vester Brønderslev Sogne et stort Antal Høie, hovedsagelig liggende paa de sammenhængende, flade Høidedrag, der strække sig i Nordvest—Sydøst. Af disse ere nu c. 80 sløifede eller dog ganske ødelagte; af 20 er endnu saameget bevaret, at de fortjente at undersøges, medens 9 dog mere eller mindre beskadigede Rundhøie ere fredlyste. Kun faa af samtlige Høie have reist sig 4—5 M.

I det nordpaa følgende Jerslev Sogn ligge over halvandet Hundrede Rundhøie paa det østefter stigende og efterhaanden

stærkt bølgende Terrain ind mod det ubeboede Midtland og ved dets Yderrand. Af disse ere 110 sløfede eller ganske udgravede. 37 ere stærkt forstyrrede ved forskjellig Gravning, men kunne dog undersøges. Kun 20 ere endnu væsentlig i god Stand. Af disse ere 13 fredlyste, derimellem »Storhøi«, over 5 M. høi, under Øster Hjulskov og 4 nærliggende Høie. Ikke fredlyst er derimod en Gruppe af 7 velbevarede Smaahøie, den største paa 3 M., der ligge smukt i Skoven paa Bølbakke under Eiendommen Musted. Sognet har havt mange Høie paa 5 M., en enkelt 6 M. høi.

Taars Sogn længere mod Nord optages for største Delen af det indre, i Oldtiden ubeboede Høiland. Kun langs Vest-siden heraf ligge Gravhøiene og tillige strækkende sig som en Kile ind i det ellers ubebyggede Land. Meget betegnende synes det at være, at Høiene her ere ret uanselige; overhovedet findes der i dette Sogn kun ganske enkelte Høie, der hæve sig 4—5 M. De allerfleste ere forstyrrede ved Gravning efter Oldsager eller Sten. Et Antal af c. 100 er ganske ødelagt. Af 36 er der dog bevaret større Dele ved Midten. Et Antal af 17 kan betegnes som væsentlig bevaret; men kun een af dem er fredlyst. Strax syd for Hambo Bro ligge paa en Banke 15 Høie og paa de høie Ilbjerger ude paa Fladen (Afsnit 6) en Samling Høie, der trods megen Ødelæggelse endnu ere seværdige.

Det kan jo ikke nægtes, at denne Redegjørelse virker nedslaaende. I hvert af de 7 Sogne er der tilintetgjort omtrent hundrede Rundhøie; af ialt 1200 ere 720 ganske ødelagte, og 275 ere saa stærkt medtagne, at de ikke kunne ventes bevarede. Kun 220 ere betegnede som velbevarede, en Del af dem dog noget medtagne i det Ydre. En fuldstændig uskadt Høi er en sjælden Undtagelse, og en større Gruppe, der giver et samlet Indtryk, er det vanskeligt at finde. Dog maa det siges, at største Delen af de ganske udjævnede Høie have været smaa; det er jo dem, som Ploven lettest faaer Bugt med, og som ogsaa mest friste til Søgning efter Oldsager,

idet Bunden let er naaet. Heller ikke gjør Ødelæggelsen sig gjældende i Landskabet i hele sit Omfang. Først nærved ser man Beskadigelsen: Halvdelen af Høien mangler; i Toppen er der et Hul indtil Bunden; dybe Indsnit skjæmme Siden. Det er ikke Agerbruget, der mest har Skyld for denne Ødelæggelse. Navnlig er det Søgning efter Sten, Kartoffelgruber og det, at man fra gammel Tid af saa ofte har villet prøve, om der var noget at finde i Høien, skjøndt man bestandig ikke har opnaaet stort andet end at efterlade Oldtidens Mindehøi som et Minde om Ødelæggelse. I Høiene findes Kundskab om Oldtiden, men ikke Værdisager. Om disse Forhold har der allerede tidligere været talt.

Imidlertid har den her omhandlede Sag en anden og lysere Side. Af de 220 bevarede Rundhøie i de omtalte 7 Sogne ere 157 blevne sikrede for Fremtiden ved lovformelig Fredlysning. Paa hele det her behandlede Omraade var der ved Udgangen af Aaret 1911 fredlyst 342 Mindesmærker fra Oldtiden og mellem dem det meste af, hvad der er særlig værdifuldt ved dets Art, Bevaringstilstand, Størrelse og Beliggenhed. Over alle disse Fredlysninger følger her en kort Udsigt.

Dronninglund Herred.

Albæk Sogn: 24 Rundhøie, deraf 11 fredlyste af Godseier P. Scavenius, Vorgaard, og 8 af Gaardeier Jens Nielsen, Faldt. Til de første høre de to »Degnehøie« nordøst for Albæk, $4\frac{1}{2}$ M. høie, der ogsaa ved deres Beliggenhed høre til de smukkeste i Vendsyssel. Da den ene af Høiene truedes af Forstyrrelse, købte Godseier Scavenius dem begge og skjænkede dem til Fredlysning.

Dronninglund Sogn: 50 Rundhøie og 8 Langhøie, blandt disse en af de bedst bevarede, som nu findes, og 93 M. lang. Den er sammen med Store Galgehøi (se ovfr.) og to andre Høie, alle beliggende i og ved Tolstrup-Nørgaard Plantage, fredlyst af Gaardeier Jørgen M. Nørgaard. Paa flere Gaarde er der fredlyst 7 og 8 Høie.

Hallund Sogn: 13 Rundhøie, mellem hvilke en Gruppe

af 5 Høie paa den eiendommelige Banke Holtknøse, fredlyste af Proprietær C. J. Wøhlk, og 2 nær syd for liggende, der have en Høide af 6 M.

Hellevad Sogn: 30 Rundhøie. Fire Huseiere have hver fredlyst 2 eller 3 Høie.

Hellum Sogn: 2 Langhøie og 13 Rundhøie, blandt disse »Dværghøi« ved Sneverholt, henved 6 M. høi.

Hørby Sogn: 3 Høie med Stengrave, 2 Langhøie, 26 Rundhøie. 11 Mindesmærker ere fredlyste af Proprietær C. M. Undall, Haven. Se videre ovfr.

Karup Sogn: en Langhøi.

Skjæve Sogn: En Gravkiste, 17 Rundhøie og 2 Langhøie. 11 Mindesmærker fredlystes af Skovrider C. A. Mathiesen, Topheden, og 9 af Proprietær C. M. Undall, Haven.

Torslev Sogn: 34 Rundhøie, 2 Langhøie og 4 Jernalders Høie. Omkring Try er der fredlyst 18 for største Delen betydelige Høie, der gjøre dette Sted overordentlig tiltrækkende; 6 af dem ere fredede af Proprietær L. D. Bruun, Ormholt, 5 af Huseier Niels Peter Pedersen. En Høi paa $6\frac{1}{2}$ M. ses nord for Gulvad Bro, nær vest for Veien til Torslev Kirke. De 4 Jernalders Høie ved Gaarden Ris have hørt til en stor Gravplads (se Afsnit 18).

Understed Sogn: 12 Rundhøie, 9 af dem, ved Hestvang, fredlyste af Gaardeier Jørgen C. Jørgensen.

Volstrup Sogn: 7 Rundhøie, deraf 3 hørende til den foran Afsnit 3 omtalte Gruppe ved Langtved.

Horns Herred.

Gjerum Sogn: 1 Jættestue, 1 Dysse i Høi, 1 Langdysse, se ovfr. Afsnit 13, 1 Stenkreds, 24 Rundhøie, 1 Langhøi samt 12 Høie og Stenkredse liggende samlede paa en Gravplads fra den senere Jernalder, hvorom se Afsnit 18.

Skjærum Sogn: 1 Dysse i Høi og 5 Rundhøie.

Aasted Sogn: 3 Rundhøie, i den herhen hørende Del af Sognet.

Flade Sogn: 6 Rundhøie og 1 Langhøi, de 6 af disse Høie liggende paa Præstegaardens Jord.

Børglum Herred.

Øster og Vester Brønderslev Sogne: 1 Langhøi og 9 Rundhøie, mellem hvilke Eskildshøi ved Gl. Burholt, eiendommelig beliggende ude paa Fladen (se Afsnit 17).

Jerslev Sogn: 13 Rundhøie (se nærmere ovfr.).

Serridslev Sogn: 2 Rundhøie, den ene paa Kirkegaarden.

Tolstrup Sogn: 5 Rundhøie, derimellem, under Øster Hjerimitslev, en Høi paa 5 M.

Vreilev Sogn: 3, Taars Sogn: 1 og Lyngby Sogn: 1 Rundhøi.

Naar man ser, hvad der saaledes er bevaret, glemmer man at tale om, hvad der er gaaet tabt. Over halvandet hundrede Mænd have taget Del i denne Fredlysning, den lille Huseier som den største Godseier, uden at have opnaaet noget for sig selv udover den gode Følelse, at de for Fremtiden have sikret den Oldtidsarv, som var kommen i deres Haand. Meget mærkeligt er egentlig dette Forhold og ikke det ringeste Vidnesbyrd om vor Tid; i intet andet Land sikres Mindesmærkerne paa denne Maade. Tales der end sjælden herhjemme derom med den Aerkjendelse, som det rettelig fortjener, saa er det ikke undgaaet Opmærksomheden i andre Lande, hvor man bestandig søger Lovstvang for at opnaa, hvad der hos os er en frivillig Sag. I Vendsyssel er Fredlysningen navnlig i den sidste Aarrække rykket stærkt fremad; men rundt om i Landet er der en kjendelig tiltagende Følelse af, at der nu ikke mere maa ødelægges. Det er vist ikke langt fra, at den haarde Medfart mod Mindesmærkerne ganske vil ophøre. Hvad der endnu er bevaret, vil for den allerstørste Del blive føiet til det allerede sikrede, og naar Sagen saaledes er ført til Ende, vil der være gjort, hvad muligt er, for at bøde paa ældre Tiders Vanrøgt af Mindesmærkerne.

Vanskeligere vil det maaske være at opnaa Skaansel for de talrige, ilde medtagne Høirester, der dog ikke bør forsvinde uden at være undersøgte; thi dette vil kræve Tid.

Alene for de ovenfor betragtede 7 Sogne anførtes 275 Rundhøie. Da lignende Forhold træffes i saa at sige alle Egne af vort Land, og da der overalt begjæres foretaget Undersøgelser, er Nationalmuseet med dets begrænsede Midler henvist til først og fremmest at arbeide for, at ogsaa de medtagne Mindesmærker faa Lov til blot foreløbig at ligge i Fred. Dette maa kunne finde almindelig Tilslutning.

16. Bronzealderens Fund. Kulturforhold.

Samtidig med at der gives en Oversigt over de vigtigere Bronzealders Fund, er det værd at undersøge, om deres Fordeling over Landet har noget at sige. Naar Vendsyssels Forbindelser med det øvrige Land, som foran antaget, udgik fra Østkysten, da ligger det nær at efterse, om dette giver sig tilkjende i Fundene. Det er jo muligt, at de værdifuldere Fund i størst Antal bleve afleirede over Strækningen langs Kysten, hvorhen det tilførte Guld og Bronze først kom, og hvor Havnepladserne med deres indbyrdes Veiforbindelser vise, at der baade var mange Mennesker og Samkvem. Først og fremmest indbyder Guldet til Betragtning i de under Bronzealderen almindelig anvendte Former, den svære, vredne Guldring, der alene bares af Mænd¹, og Spiralringene til Finger og Arm, der bares to sammen af Kvinder, men kun een af Mænd, medens de tillige, afbrudt i mindre Stykker, benyttedes som Betalingsmiddel².

I Kyststrækningen eller snart indenfor er der fremdraget 7 Fund med Ringe af disse Arter.

Nordligst er der paa en til Bangsbo Mølle hørende Mark, Flade Sogn, ved Grustagning fundet to Spiralringe paa 3 og 4 Omgange. Aar 1853. Værdi 86 Kr. Nr. 13609.

I det indenfor tilstødende Gjerum Sogn er der ved Koustrup syd for Kirken i en Høi optaget to Fingerringe tilligemed et Kvindeudstyr: Halsring, to Armringe og Dolk, Alt af Bronze. Aar 1885. Værdi 60 Kr. Nr. B 3631.

¹ Aarb. f. nord. Oldkynd. 1909, S. 98.   ² Anf. St. 1886, S. 300.

Atter noget længere inde i Landet fandtes der ved Bude, i Aasted Sogn, to af disse Guldringe sammen med en Del Bronzesager, Alt liggende under en meget stor Sten, der skulde sænkes paa flad Mark. Aar 1855. Værdi 62 Kr. Nr. 14800.

Ud imod Kysten, i Understed Sogn, Matr. Nr. 2, er der i en Høi optaget en af de vredne Haandledsringe og sammen med den et Bronzesværd. Aar 1909. Værdi 74 Kr. Nr. B 9056.

Sydpaa og nær Stranden i en Gravhøi paa Gedbjerg nord for Sæbygaard, Volstrup Sogn, er der fundet to Fingerringe dannede af en enkelt Guldtraad, med 4 og 5 Omgange, sammen med et Kvindeudstyr, Halsring, Armringe og Bøilenaal af Bronze. Aar 1887. Værdi 16 Kr. Nr. B 3794.

Betydeligere er et Fund fra samme Sogn, mod Syd og nær ud mod Stranden, ved Dyrhede Huse. Otte Spiralringe fandtes ved at læsse Gødning af Møddingen, hvorhen de vare komne med Fyld fra den nærliggende Tørvemose. Aar 1855. Værdi 147 Kr. Nr. 14828.

Længst mod Syd, paa Søraa Mark, Albæk Sogn, er der ved Grøftegravning i et lille Mosehul nær Stranden fundet en Haandledsring af Guld, som de bares af Krigeren. Aar 1891. Værdi 95 Kr. Nr. B 5023.

Der er saaledes i Kyststrækningen fundet Guldringe fra Bronzealderen til Værdi 540 Kr. Overfor dette staaer der fra de øvrige Dele af Hjørring Amt under det her behandlede Omraade kun to Ringfund til Værdi 92 Kr., begge fra Seridslev Sogn, hvorfra der nedenfor skal nævnes andre Fund. Fra en Høi paa Aa Mark, uvist om Øster- eller Vester-Aa, sydvestligst i Sognet, haves to Spiralfingerringe. Aar 1855. Værdi 42 Kr. Nr. 14736. Nordfor, paa Matr. Nr. 4 af Kalum, er der i en Høi fundet to tilsvarende Ringe samt Kvinde-smykker af Bronze. Aar 1884. Værdi 50 Kr. Nr. B 3447¹. Ved Siden heraf er det tillige af Betydning, at der fra hele det øvrige Hjørring Amt kun haves to Spiralringe fra en Høi

¹ Se Aarb. f. nord. Oldkynd. 1886, S. 294.

i Saltum Sogn og to Armringe af samme Art fra Asdal Sogn. Nr. B 30 og 20875.

Men det smukke Resultat, som denne Opgjørelse giver til Fordel for Opfattelsen af Østkysten som den vigtigste og rigeste Strækning, lider et føleligt Knæk, naar vi ikke holde os til Hjørring Amt, men medtage Vendsyssels Kjær Herred i Aalborg Amt, idet der her i det Indre og nordligst er forekommet et saa værdifuldt Fund, at det fuldstændig forandrer Forholdet. Dog maa det siges, at det vistnok er tvivlsomt, om Opgjørelsens Betydning derved ganske bortfalder, idet dette Fund paa en Maade er udenfor al Beregning. Stedet, hvor det fremkom, i Aistrup Sogn, er lige ved Østranden af St. Vildmose, fjærnt fra det i Bronzealderen beboede Omraade, yderst paa en Tunge fladt og lavt Land, der skyder sig ud mellem store Lavninger, til den ene Side Vildmosen, til den anden den brede Strækning, hvorigjennem Lindholm og Ry Aa flyde; længere mod Sydøst paa denne Flade ligge Gaardene Gl. Vraa og Sønder Elkjær. I Fyld, som var tagen fra en lav, naturlig Høining, »Ravnhøi« kaldet, fandtes her i 1900 ved Brændskov paa Tylstrup Hede følgende sjældne Sager fra den yngre Bronzealders ældre Afsnit: to Spiralarmringe af dobbeltlagt Guldtraad, et Stykke af en svær Guldstang — Forarbejde til en Armring, et Bronzekar og to store Bøilenaale af Bronze; Guldet har en Værdi af 335 Kr. Nr. B 7240.

Fund af denne Art kjendes vel fra andre Dele af Landet, men ikke fra Vendsyssel. Bronzealders Guld er ellers ikke truffet i Kjær Herred. Hvorledes disse Kostbarheder have fundet Vei til det i Oldtiden meget afsides Sted, lige langt fra Høigrupperne paa Øster Brønderslev og Hammer Bakkerne, unddrager sig enhver Forklaring.

Hvad de større Bronzefund angaaer, da ses det strax, at Antallet er for lille til, at deres Fordeling over Landet skulde kunne give nogen nærmere Oplysning vedrørende Bebyggelsen. Fra Østkysten foreligge et Hængekar og en Spydspids,

der fandtes vest for Knudegaarde i Understed Sogn, ved Siden af en stor Sten, der blev kløvet (Aar 1854, Nr. 14296), og et Fund bestaaende af 9 Segle, en Celt og 2 Støbekager, fremkommet 30 Cm. dybt i Udkanten af en Høi i Albæk Sogn (Aar 1889, Nr. B 4199). Et prægtigt, stort Sværd er fremdraget ved Tørvegravning, nær sydøst for Lyngsaa By; det laa paa Sandbund, dækket af 30 Cm. Tørvejord og derover 60 Cm. Flyvesand (Aar 1907, Nr. B 8664).

Fra Vestlandet hidrører Bronzeøxen Fig. 14, der hidtil ikke

Fig. 14. $\frac{1}{4}$.

har været afbildet, skjøndt den er et af de største og bedste Arbeider, som overhovedet haves fra Bronzealderen. Den er massiv og meget svær, øiensynlig ikke bestemt til praktisk Anvendelse. Overfladen er glat afpudset og fuldstændig uskadt; en ringe Mangel er det, at det nedadvendende Skaft-rør er lidt beskadiget ved Randen, hvor det har grebet ind i et Rør eller en afsluttende Ring. Dette mærkelige Stykke er fundet ved Tørvegravning i en smal Sænkning, hvor der nu er dyrket Jord, syd for Gaarden Grensted østligst i Vester Brønderslev Sogn (Aar 1873, Nr. B 967); paa de nærmeste Bakker mod Syd ligge mange Gravhøie. Ogsaa i Brønderslev Sogn, paa et ikke nærmere betegnet Sted, er der fundet 4 Bronzesegle, liggende under en stor Sten (Aar 1848, Nr. 9865).

Fra Vesteraa i Serridslev Sogn, det samme Punkt, som nævntes foran under Guldfundene, hidrører et af de længste og i det hele ypperste Bronzesværd, som kjendes, og en Øxe

af samme Hovedform som Fig. 14, men betydelig mindre¹. De laa ved Siden af hinanden i Tørvejord, 1 M. dybt (Aar 1860, Nr. 19175). En stor Høigruppe ligger strax nordfor.

Fremdeles er der i Jerslev Sogn, paa Abildgaards Jord, tæt ved Møllebækken, fundet 4 Spydspidser og en Øxe (Aar 1910, Nr. B 9348); snart syd for Findestedet ligge Gravhøie. En Halsring og to Spiralarmringe fra Slutningen af Bronzealderen ere opgravede i en Mose i Vreilev Sogn (Aar 1834, Nr. 3159). Allerede udenfor de her dragne Grænser falder et Fund af 4 Øxer og 6 Spyd, der ere oppløiede i et Kjær under Bagterp, i Hjørring Sct. Hans Sogn (Aar 1909, Nr. B 9036).

Dette er Alt, hvad der fra vort Omraade haves af betydeligere Bronzefund og enkeltvis optagne, særlig mærkelige Sager. Aarstallet er anført baade for Guld- og Bronzefundene, forat det kan ses, hvor sjældne saadanne Fund i Virkeligheden ere; det er hundrede Aars Høst, som er fremlagt her, det lange Tidsrum, i hvilket der er indsamlet til Nationalmuseet. Hvad der fremtidig findes, maa da vogtes vel og samles paa eet Sted, forat der saaledes efterhaanden kan dannes et Hele, der er fuldstændigt nok til at give en egentlig Forstaaelse af Vendsyssels Bronzealder. Endnu foreligger der for lidt til, at der kan tales med nogen Sikkerhed, omend tilstrækkeligt til, at man dog kan danne sig en Opfattelse af forskellige Forhold. Hertil give ogsaa alle de mindre Fund deres Bidrag, og da navnlig Gravfundene, der ikke her kunne opregnes. Deres Antal er ikke ringe, men intet af dem har fremragende Betydning.

Hvad der foreligger af Bronzealders Fund, staaer ikke i rette Forhold til det store Antal Gravhøie. Der synes i Vendsyssel at have været mange Mennesker, men faa Sager: de have ikke eiet meget. Guldfundene tillade en statistisk Opgjørelse af Velstanden i Vendsyssel sammenlignet med andre Egne af Jylland. Det er virkelig et fuldt paalideligt Ma-

¹ Afbildede: A. P. Madsen, Bronzealderen, Suiter, II, Pl. 2, Fig. 7 og Pl. 4, Fig. 3.

teriale, som haves til denne Berregning, idet det hundredaarige Tidsrum, gennem hvilket Danefæet er indkommet, udjævner de Tilfældigheder, som kunne have grebet forstyrrende ind. Naar det da ses, at der haves 16 Bronzealders Fund med Guld fra Hjørring Amt, men 46 fra Thisted Amt, saa tør det udtales, at Velstanden, udtrykt i Mængden af indført, jordfundet Guld, var langt større i Vendsyssels Naboegne — iøvrigt gjælder dette ogsaa om andre vestjydske Amter og om Viborg Amt. Talmæssig udtrykt findes dette Forhold ogsaa ad anden Vei. Ved Slutningen af Aaret 1890 blev der opgjort en systematisk Fortegnelse over de videnskabelig brugelige Bronzealders Fund fra hele Landet, som opbevaredes i Nationalmuseet¹. Der fandtes ialt 710 Fund af de forskjellige Arter; men af disse vare kun 24 fra Hjørring Amt. Det vilde være overflødigt at føre Fortegnelsen ned gennem de siden da forløbne 20 Aar, idet Forholdet skjønnes ikke at kunne være sønderlig forandret: Vendsyssel var i Bronzealderen ikke saa rigt, og da vel heller ikke saa mægtigt og fremra-

¹ Aarb. f. nord. Oldkynd. 1891: Ordning af Bronzealderens Fund.

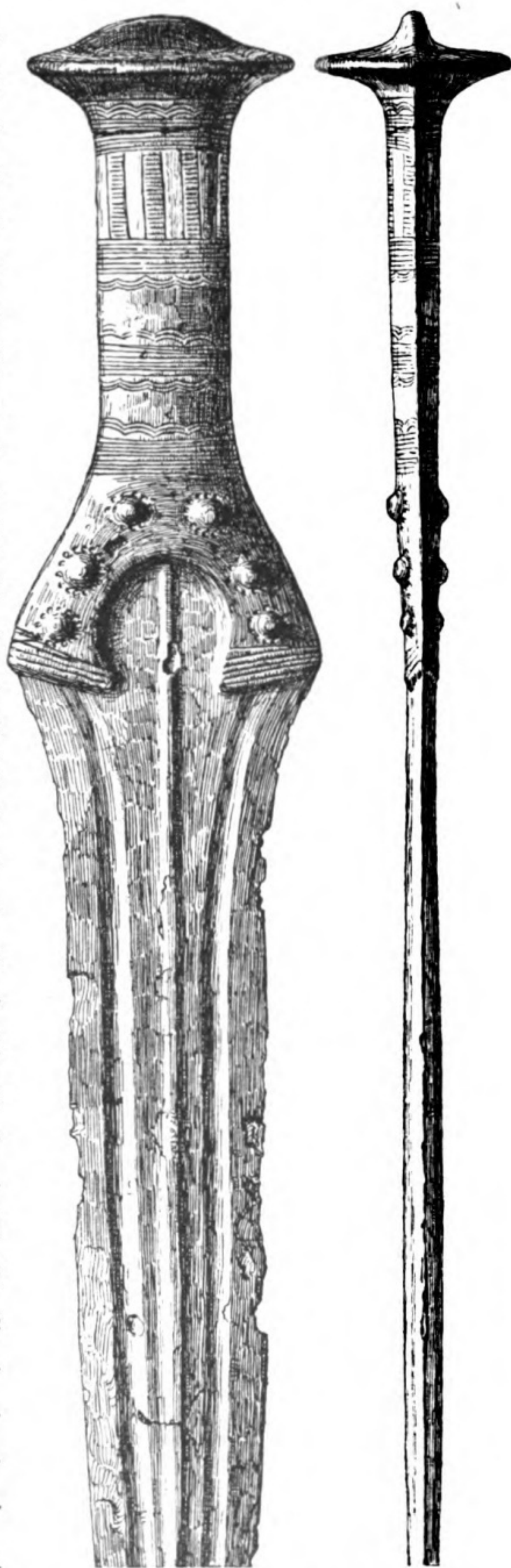

Fig. 15. ²/₃. Nr. B 9307.

gende som flere andre Dele af vort Land. Sin naturlige Forklaring finder dette vistnok deri, at Eftervirkningerne fra de ligeledes noget ringe Tilstande under Stenalderen gjorde sig gjældende endnu langt ned i det paafølgende Tidsrum.

Man kunde maaske antage, at Grunden var Vendsyssels afsides Beliggenhed for Importen sydfra; men Thisted Amt laa ikke stort nærmere, og herfra havdes der i 1890 63 Fund mod 24 fra Hjørring Amt. Afstanden kan heller ikke have havt saa meget at sige, da mange Forhold tyde paa, at der var en vigtig Skibsfart langs Jyllands Vestkyst¹, og at denne strakte sig videre, omkring Skagen. Der er paa to Steder i Raabjerg Sogn, Horns Herred, fremdraget samlede Nedlægninger af mange, tildels udmærkede Bronzealders Sager² og mindre Fund paa flere Steder baade i dette Sogn og i Skagens Sogn; de hidrøre baade fra ældre og yngre Afsnit af Perioden. Sagerne opgives at have ligget i Martørven eller i Flyvesandet; kun for eet af Fundene haves nøiere Angivelse af Stedet, 200 M. fra Stranden. Hverken for de nævnte Sogne eller overhovedet for hele den nordligste, flade Del af Vendsyssel vides der noget om Gravhøie eller Bopladser fra Bronzealderen; Fundene synes alene at kunne forklares som hidrørende fra Skibsfart om Skagen. Naturligvis var det Vestjyllands Rav, som var det dragende herved, ligesom dette høitskattede Stof jo i det hele spillede en stor Rolle for Bronzealderens tidlige Udvikling i Norden.

Derfor er det vel, at Vendsyssels Bronzealder ikke staaer tilbage i Ælde for det øvrige nordiske Omraade. Endog nogle af de allerældste Bronzer ere fundne her og selv Stykker, der antages at henhøre til de første fra Syden indførte Sager³. Af denne Art er ogsaa den i Fig. 15 gjengivne, nylig fremkomne Dolk, der vel ikke er fra Vendsyssel, men dog fra Hjørring Amt; den er funden i en Høi i Lerup Sogn, Øster-Hanherred. Fæstet viser den fine Ornamentik, der er

¹ Anf. St. 1904, S. 62.   ² Anf. St. 1891, S. 220, Fund Nr. 282 og S. 240, Fund Nr. 559.   ³ Jvfr. anf. St. 1909, S. 14 og S. 16, Fig. 11.

eiendommelig for de ældste, indførte Bronzer; Klingen er meget spinkel, med ophøiet Midtribbe; Forarbejdningen er saa fortræffelig som muligt.

Ogsaa alle de forskjellige Led i Bronzealderens lange Udvikling, som nu kjendes i det enkelte, ere repræsenterede i de vendsysselske Fund, hvad der vidner om en uafbrudt Forbindelse med de øvrige danske Egne. Fig. 16 viser det bedste i Vendsyssel fundne Vaaben fra Slutningen af den ældre Bronzealder, Periodens saakaldte »skjønne Tid«. Sikkert nok er det et godt Arbeide, som gjengiver den elegante Form og Ornamentik, der kjendes fra saamange udmærkede Sværd og Dolke¹; men det viser dog en Del Uregelmæssigheder og en vis Mangelfuldhed i Arbeidet og hører ikke til de bedste Stykker, der haves af denne Art. Dog maa det herved bemærkes, at Overfladen er stærkt afslidt ved Brug, medens den paa den anden Side, hvad der sjælden er Tilfældet, for en stor Del er blank og uforvitret, som da Dolken nedlagdes i Graven. Den er fra en Høi tæt ved Vester Brønderslev Station.

Oftere er Ligheden mellem de vendsysselske og andre Bronzesager saa stor, at der skulde antages at være foregaaet en Indførsel; forskjellige Enkeltheder tyde paa Forbindelser med Fyen². Men ved flere Stykker er der Eiendommelig-

Fig. 16. ²/₃.
Nr. B 7722.

¹ Jfr. anf. St. 1909, S. 90, Fig. 96. ² Der tænkes herved paa de store Bronzeøxer fra Serridslev og Brønderslev, paa Hængekarret fra Gjerum, paa en Bælteplade i det ældste Fund fra Raabjerg Sogn, paa Stykker i det yngre Fund fra samme Sogn og paa Sværdet fra Lyngsaa, Alt ovenfor omtalt.

heder, der synes at angive en hjemlig vendsysselsk Fabrikation, saaledes f. Ex. det, at det store Bronzearbeide Fig. 14 ikke er ornamenteret, skjøndt det dog er fuldt færdigt og omhyggelig afpudset; heller ikke den anden foran nævnte, store Bronzeøxe fra Serridslev er ornamenteret; heri skille disse to Stykker sig fra de andre jydske og de fyenske Øxer af lignende Form, ligesom det er ganske imod Bronzealderens almindelige Maner ikke at ornamenterer saadanne anseelige Stykker. Kun for den senere Bronzealders Vedkommende haves der egentligt Bevis for vendsysselsk Bronzearbeide, idet der nemlig er fundet 3 Støbeformer til yngre Bronzer, 2 i Aasted og 1 i Skjæve Sogn¹.

Naar der saaledes næppe nok kan skjelnes mellem de vendsysselske Bronzer og andre, og naar hertil føies, at der, bortset fra Langhøiene, hvorom foran Afsnit 13, heller ikke kan paavises Forskjelle i Gravenes Indretning, Gravskikkene eller med Hensyn til noget andet, da maa det siges, at Kulturen i vor nordligste Landsdel var i det væsentlige som ellers paa den nordiske Bronzealders Omraade. Denne Ensartethed over hele Norden, fra Meklenborg-Hannover til Sverige-Norge er af Betydning. Den nordiske Bronzealders Folk dannede endnu som i Stenalderen en ensartet Masse med fælles Kultur. Der har i Vendsyssel i dette Tidsrum ikke siddet en egen Stamme, som ved blot nogenlunde kjendelige Træk adskilte sig fra den øvrige Befolkning i Norden. Anderledes fremstille Forholdene sig i det følgende Tidsafsnit. Vi skulle se, at Vendsyssel nu skiller sig ud fra Helheden, men kun for efter en vis, begivenhedsrig Periode atter at træde tilbage.

¹ Carl Neergaard, i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1908, S. 323.

NOGLE TALMONOGRAMMER FRA 16. OG 17. AARHUNDREDE OG DERES TYDNING.

AF MAG. ART. OTTO ANDRUP.

Paa en Række danske Træskæringer fra 16. og 17. Aarhundrede findes der Talsammenstillinger, som det vil være naturligt at læse som Aarstal, og som da ogsaa er blevne tydede paa denne Vis; men et nøjere Studium af Genstandenes Teknik og Ornamenter vakte stærk Tvivl om, hvorvidt disse Aarstal virkelig betød Genstandenes Tilblivelsesaar. En præcis Bestemmelse af, hvad disse Cifre skal betyde, maa have Interesse.

Paa en Del andre Arbejder fra samme Tid finder man Tal anvendt for Bogstaver paa den Maade, at Bogstavet udtrykkes ved dets Nummer i Talrækken, altsaa:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

Den almindelige Type af Dronning Anna Katrines Billede — den Række Portræter, som gaar tilbage til en Original fra c. 1610 af Peter Isacksz, og som findes paa Rosenborg¹, paa Gripsholm og paa Raadhuset i Malmø, — fremstiller Dronningen med et Smykke som et kronet 3 paa Brystet; det er uden Tvivl en Hentydning til Kongens Navnetræk, det kronede C. Paa Rosenborg har der fra det 17. Aarhundrede været opbevaret et lille Knivskaft af Guld fra 1632 med et indprikket, kronet 8 og ligeledes en Guldsaks fra 1636 med samme Tal i sort Emaill², endvidere et glaseret Lerkar med

¹ Beskrevet og gengivet i Lund: Danske malede Portræter. Bd. II, S. 95. ² P. Brock: Haandkatalog. . . . paa Rosenborg Slot. 1894. S. 19.

Sølvlaag og Bund, hvori staar Aarstallet 1639 og samme Ciffer¹; alle Genstandene angives at have tilhørt Kongens Søster Hedvig, og Tallet bekræfter dette, da H er det ottende Bogstav. Blandt de smukke Emaillearbejder paa samme

Fig. 1.

Slot har et Bogbind med vedføjede Talmonogram (Fig. 1) altid fanget Opmærksomheden. Bindet omslutter Kirsten Munks Bønnebog og Cifrene er allerede af Dr. Henry Petersen² læste som 10.12.3.4. = K(irsten) M(unk) C(hristian) 4. Det var ikke blot i Kongefamilien, at denne Anvendelse af Tal for Bogstaver var bru-

gelig. Paa en Dug eller et Sengetæppe paa Nationalmuseet fra 1614 (Inv. Nr. 22017) med Dorte Daas og hendes afdøde Mands Anevaabner findes stadig et Ornament Fig. 2 anvendt; det indeholder en Allusion til den oprindelige Ejer; thi 4. 4. betyder D(orte) D(aa). Ogsaa hos Borgerstanden forekommer den Art Monogrammer. En Borger i Nyborg, Ridefoged, Raadmand og Tolder Bertel Hansen († 1652), brugte et Bmærke, som endnu ses paa hans Epitafium fra 1653 i Nyborg Kirke, og som har Form af et 2, lagt paa et 8, altsaa B(ertel) H(ansen).

Ovennævnte Eksempler har allerede tidligere været kendte, om end ikke samlede og omtalte paa Tryk. Men anvendes samme Fremgangsmaade paa de i Artiklens Begyndelse omtalte Træskæringers

Fig. 2.

Tal, slaar den ikke straks til. Cifrene findes især paa en Række Kister, som desuden er smykkede med 2 eller 4 Vaabner. Et saadant Møbel kaldes ofte baade i Rhinegnene, Nordtyskland og her i Landet for en »Brudekiste«

¹ P. Brock: Historisk Realregister over Rosenborg Samlingens Forøgelser. 1903, S. 17. ² P. Brock: Haandkatalog. S. 19.

og den gængse Anskuelse er, at det er Brudeparrets Vaabner, som er anbragt paa Kisten. Men Tallene kan ikke læses som deres Navn, paa hvem Vaabnene peger. Man opgav derfor i disse Talsammenstillinger at se Monogrammer, og gik tilbage til Opfattelsen af dem som Aarstal.

Det har i et Par Aar været paatænkt at udgive en Monografi over danske Vaabenkister eller »Brudekister«, særlig over det nationalhistoriske Museums Samling paa Frederiksborg. I den Anledning blev der indsamlet Oplysninger om andre Kister i privat og offentlig Eje, og det viste sig nu, at i en Række Tilfælde, hvor der var Ciffermonogrammer, fandtes ikke det farlige 5-Tal, som hovedsagelig havde ledet til at tro, at Tallene angav et Aar efter 1500. Endvidere talte selve Sammenfletningen af Tallene bestemt imod, at de skulde antyde et Aarstal, og Anvendelsen af Tallene paa heraldisk Vis, saa at hele Monogrammet ogsaa anbragtes med sit Spejlbillede, pegede hen paa, at det alligevel var en skjult Form for et Monogram.

I det 16. Aarhundredes Slutning holdt man meget af det kuriøse, det letfattelig symbolske. Ægtefolk yndede at give et Udtryk for, at de var eet. Frederik den Andens berømte FS er i sin Dobbelttydighed: F(redericus) S(ecundus) eller F(rederik) og S(ofia), et typisk Eksempel herpaa. Paa en Kiste fra 1599 paa Rosenborg¹ ses Christian den Fjerdes Monogram (se Figur 3) gjort paa den Vis, at 4-Tallets øverste Skraaarm er forlænget, saa at det kan læses som A, og paa 4-Tallets lodrette Streg er der sat et K's Arme til, saa at Monogrammet med færrest mulige Streger gengiver C(hristian) 4 A(nna) K(athrine). Af den Slags Sammenslyngninger findes talrige paa Genstande fra 16. og 17. Aarhundrede. Paa Anvendelsen heraf blandt Adelen behøver man blot at nævne et enkelt Eksempel. Paa Nationalmuseet gemmes et Fonteklæde fra Gjerum Kirke (Inv. Nr. 13204), som er broderet 1598 med Enevold Kruses og Else Marsvins fædrene og mø-

¹ P. Brock: Hist. Realregister S. 20.

drene Aner; som Ornament forekommer et Monogram (se Fig. 4), som kun har eet E, og hvor dette E's Hovedstreg danner Begyndelsesstregen baade til et K og et MS, saaledes

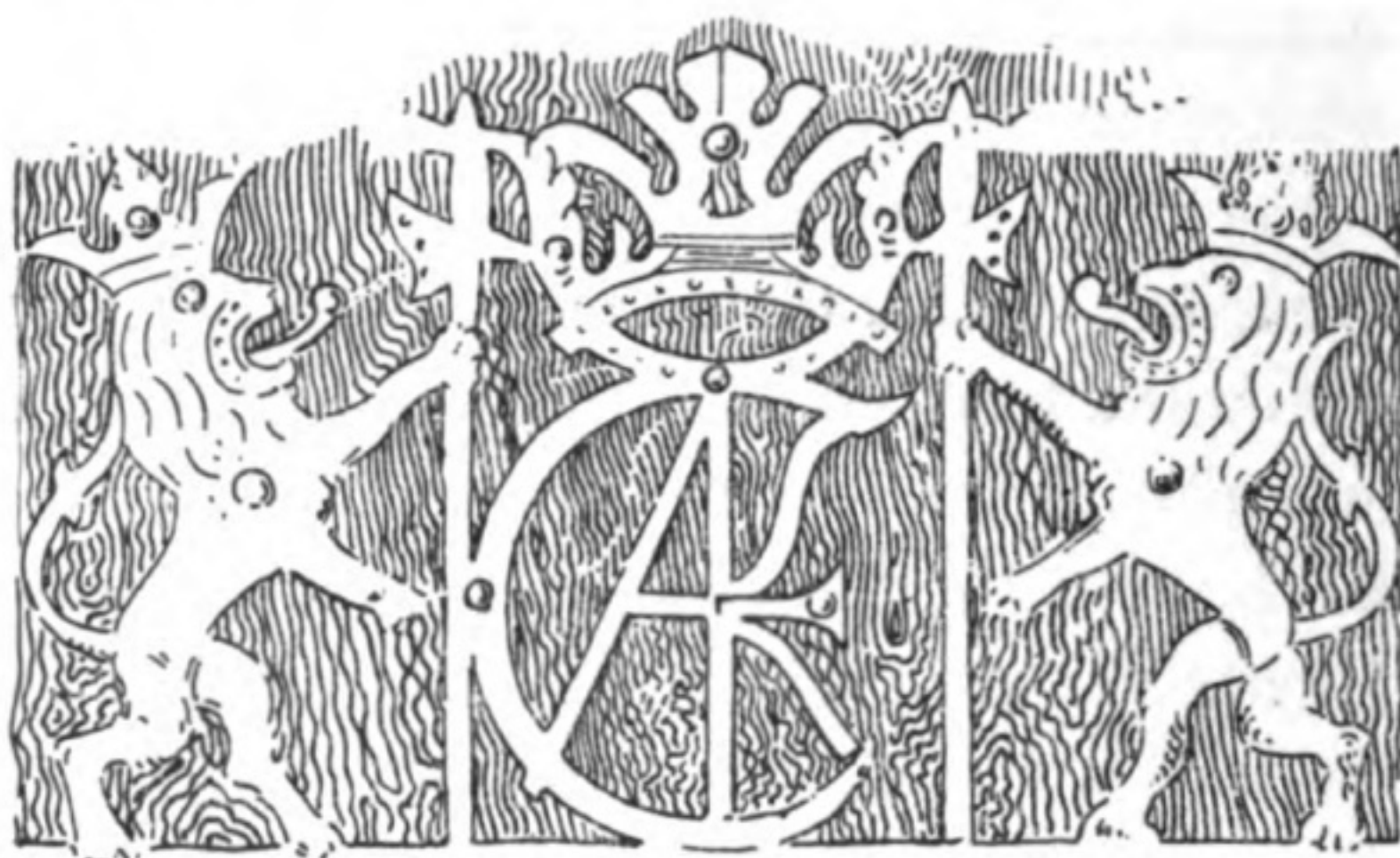

Fig. 3.

at Monogrammet betyder E(nevold) K(ruse) E(lse) M(ar) S(vin).

Skal Talsammenstillingerne derfor læses som Navnetræk, maa man ikke vente, som paa Kirstine Munks Bønnebog, at finde hvert Bogstav gengivet for sig: Pointen i Monogrammet er netop det modsatte, at samme Tal helst skal benyttes mere end een Gang ved Tydningen; thi ved Overgangen fra Bogstaver til Tal fik man i Steden for 24 Tegn kun 10; en Lighed i Udtryksmaaden for de to Navne opnaaedes derfor lettere. At der, naar Monogrammet er opløst, ikke maa forekomme ubenyttede Tal eller Taldele, er en Selvfølge.

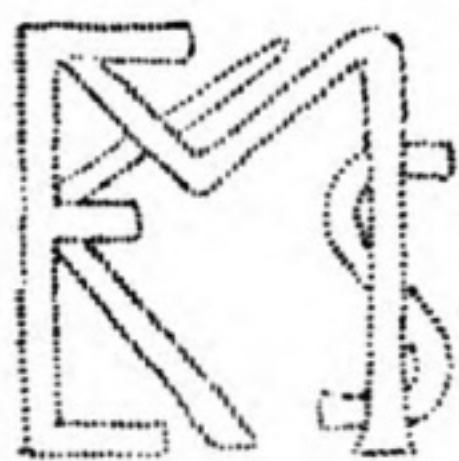

Fig. 4.

Det har, som ovenfor omtalt, vist sig, at Talmonogrammet ikke kan hentyde til deres Navn, hvis Vaabner staar paa Kisten, og som ansaaes for dens oprindelige Ejere. Undersøgelsen af de danske Vaabenkister har vist, at naar der foruden Vaabner findes Aarstal eller Bogstaver, er det altid en Datter eller nær Paarørende af Vaabnernes Ejer, der hentydes til, og Dateringen viser paa-gældendes Bryllupsaar eller Aaret før. For at se Sagen fra den anden Side, kan man sige, at den unge Pige, naar hun blev gift, fik med sig en Brudekiste med Udstyret i; Kisten

smykkedes med Givernes Vaabner, altsaa som Regel med Forældrenes; undertiden, naar disse var døde, finder man i Stedet for en Broders og hans Hustrus Vaabner eller Bedste-forældrenes eller en Onkels og Tantes. Saaledes dateres en

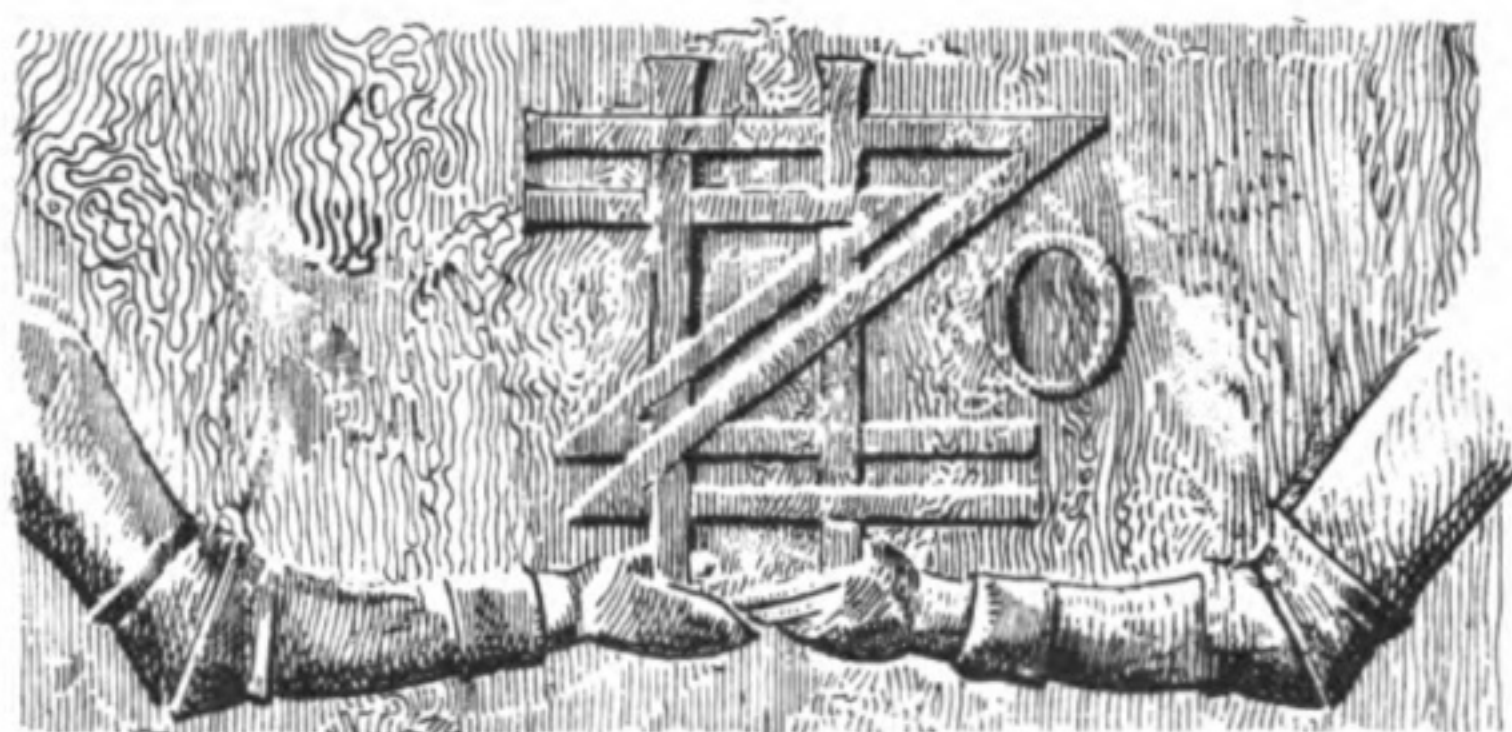

Fig. 5.

Række Kister om og bliver en Generation yngre end antaget. Ogsaa Arbejdernes Stil bekræfter dette.

I Talmonogrammer paa Kister maa man derfor vente at se Navnetræk for Brudepar, hvoraf Bruden stod i Taknemmelighedsgæld til dem, hvis Vaabner smykker Kisten. Følgende Eksempler kendes.

1. I Vestlandske Museum i Bergen findes en stor ud-skaaren Kisteforside¹ med Vaabnerne: Munk, Gyldenstjerne, Spend og Sparre, der betegnes med henholdsvis I. A. M. F., I. A. M. M., I. A. M. F. M. og I. A. M. M. M., desuden findes Aarstallet 1597 og et Monogram Fig. 5. Slutningen af Underskrifterne under Vaabnerne er Aneforklaringen F(ædrene), M(ødrene), F(ar) M(ødrene) og M(or) M(ødrene). I. A. M. bliver da Navnet, og sammenholdes det med Vaabnerne, bliver Ejerinden I(omfru) A(nne) M(unk) til Tranemosegaard, Datter af Christen Munk til Taabdrup (død 1579), hvis Moder var en Spend, og Dorte Mogensdatter Gyldenstjerne (død 1583), hvis Moder var en Sparre. Anne Munk ægtede 7. August 1597 i Roskilde Mogens Ulfeld til Selsø (1569—1616). Monogrammet bør derfor opløses som 1. 12. 12. 20. A(nne) M(unk)

¹ Vestlandske Musæums Aarbog. 1904. S. 10 f.

M(ogens) U(lfeld). Disse Tal er netop alt, hvad der findes i Monogrammet.

2. I Gøteborg Museum findes en rødmalet Kiste fra Vestergötland¹. Slægtsvaabnerne er de Rosenkrantzers og Gyldenstjerner. Som Dekoration er et Talmonogram Fig. 6 anvendt en Mængde Gange: det holdes af een eller to Havfruer og forekommer i flere Rækker anvendt ogsaa som Spejl-billede, hvilket sidste gør Kisten yngre end 1600. Monogram-

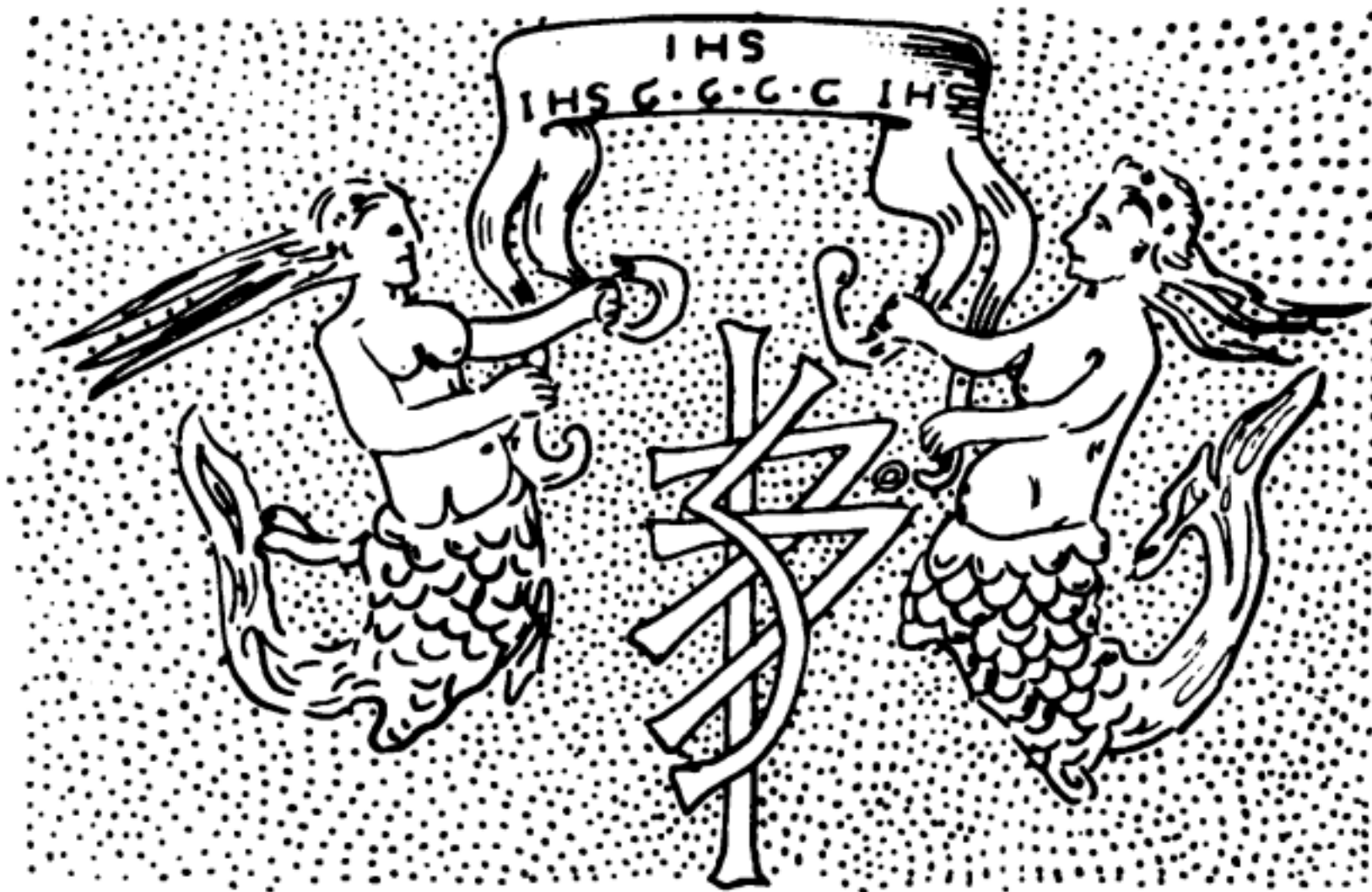

Fig. 6.

met har tidligere været læst som 1577, i hvilket Aar dog ingen Rosenkrantz, som til Moder havde en Gyldenstjerne, har holdt Bryllup. Det eneste Ægtepar, Vaabnerne kan hentyde til, er Jakob Rosenkrantz til Arreskov m. m. (1567—1616) og Pernille Henriksdatter Gyldenstjerne til Rudbjerggaard (1576—1622). Deres Datter Pernille Rosenkrantz (død 1685) ægtede 1632 den senere saa ulykkelige Rigsraad Gunde Rosenkrantz Holgersen til Vindinge m. m. (1604—75). Navne, som er sammensat af to Substantiver, opløses ofte; Rosenkrantz kan saaledes skrives Rosen Krantz²; jævnfør ovenfor MS for Mar Svin. Monogrammet læses da: 15. 17. 10. 7. 17. 10. P(ernille) R(osen) K(rantz) og G(unde) R(osen) K(rantz). Denne

¹ Fataburen. 1911. S. 175 f. ² For Bistand ved dette Monograms Tydning, som for anden Hjælp i de genealogiske Spørgsmaal er Forfatteren Hr. Arkivar Thiset megen Tak skyldig.

Antagelse, at Kisten har tilhørt Pernille Rosenkrantz, faar en yderligere Bekræftelse ved, at den er funden i Vestergøtland, hvorhen Datteren Sophie, der ægtede Kaptain Johan du Rées til Husaby, antagelig har ført den.

3. Paa Maltesholm i Skaane findes et Monogram som Fig. 7 paa et stærkt restaureret og delvis forfalsket, udskaaret Skab, som for nogle Aar siden er købt i København. Vaabnerne er de Rosenkrantzers og de Vifferters og peger hen paa Timme Rosenkrantz til Rydhave (død

Fig. 7.

1592) og Karen Kristoffersdatter Viffert til Brunbjerg og Lindtorp (levede endnu i 17. Aarh.). Ægteparrets Datter var den ulykkelige Birgitte Rosenkrantz, som 29. Juni 1603 blev henrettet for begangen Blodskam med sin afdøde Mands Farbroders Søn Gjord Kaas til Thaarupgaard, der senere ogsaa af samme Grund blev henrettet. Birgitte Rosenkrantz havde 4. November 1593 ægtet Niels Kaas til Starupgaard (død 1597). Monogrammet læses da som: 2. 17. 10. 13. 10. B(irgitte) R(osen) K(rantz) N(iels) K(aas).

4. Et Monogram, afbildet Fig. 8, holdt af to kronede Løver, findes paa en Række Genstande, nemlig en stor Kiste i Nationalmuseets anden Afdeling (Inv. Nr. D 1468), en mindre Kiste hos Hr. Herredsfuldmechtig

Fig. 8.

Bruun i Vejle og et Skrin paa Frederiksborg (Inv. Nr. 1144). Desuden findes alle tre Steder de Rosensparrers og Rosenkrantzers Vaabner. Monogrammet er blevet tydet som 1557, da Steen Rosensparre til Skarholt (1523—65) i det Aar ægtede Mette Rosenkrantz Olufsdatter til Vester Vallø (død 1588), senere Peder

Oxes Hustru. Hvad Stil angaar staar Kisterne dog andre Kister fra c. 1580 nær. Analogt med de tidligere omtalte Tilfælde maa vi vente, at Kisterne er lavede til en Datter af

dette Ægtepar, og 1580 ægtede deres eneste Datter Birgitte (død 1583) Rigsraaden Preben Gyldenstjerne til Vosborg (1548—1616). Monogrammet opløses let i Tallene: 1, 5 og 7, men saa er den lange Tværstreg fra Monogrammets Midtpunkt ikke forklaret; den maa sættes i Forbindelse med en Del af Syvtallets Overstreg og Nedstreg, saa de tilsammen læses som 2. Monogrammet bliver da at læse som 2. 17. 15. 7. B(irgitte) R(osensparre) P(redbjørn) G(yldenstjerne).

Fig. 9.

5. I Aalborg Museum staar en Kiste med udskaaret Rammeværk og malede Fyldinger. Paa Yderfelterne staar de Munkers og Rantzauers Vaabner med Underskriften: Olvf Mvnk Drvde Ranzov; i Midterfeltet staar et Monogram, afbildet Fig. 9, anbragt i et Skjold, der holdes af to Engle; derunder Anno 1.5.8.2.. Oluf Munk til Palsgaard m. m. og Drude Kaisdatter Rantzau af Quarnbeck havde foruden andre Børn en Datter Dorte (død 1641), som 1583 ægtede Kristoffer Parsberg til Jernit (1555—1600). Monogrammet kan da læses 4. 12. 10. 15. 2. D(orte) M(un)k K(ristoffer) P(ars) B(erg). Det kunde maaske synes noget dristigt at læse 5 i Monogrammet; men dels er ellers en Del af Trækkene uforklarede, dels viser Femtallet i Aarstallet nedenfor samme knækkede Form for Nedstregen.

6. Som sidste Eksempel skal jeg nævne en Kistefyldning i Nationalmuseet med Monogrammet Fig. 10. Det er naturligvis læst som 1520, og Mejborg har offentliggjort det som Eksempel paa, hvor tidligt Renæssancen kom

Fig. 10.

her til Landet¹. Kisten er i sin Helhed set af Professor Høyen; nu findes enkelte Dele af den i Privateje i Hjørring, deriblandt en Fyldning med Quitzowernes og Rudernes Vaabner

¹ Tidsskrift for Kunstindustri. 1885. S. 67.

og Betegnelsen F. K. P. R. Magister C. A. Jensen¹ har paa Grund af Stykkets Ornamentik og med Henblik paa Vaaben-sammenstillingen dateret Kisten til 1590. Dette er utvivlsomt rigtigt. Frederik Quitzow til Sandager, Quitzowsholm m. m. (død 1624) ægtede 1589 Pernille Ottesdatter Rud (1556—1608); de synes ingen voksne Børn at have haft. Kisten er derfor vel gjort til en Slægtnings Bryllup. Der var stærkt Familie-sammenhold i Rudernes Slægt², og det er derfor at vente, at det barnløse Ægtepar har taget sig af Hustruens forælderløse Søsterbørn, Børnene af Dorte Rud til Løgismose (begravet 1580) og Anders Banner til Gjessingholm (død 1583). En af disse Døtre var opkaldt efter Pernille; det er Pernille Banner til Tybjerggaard (1578—1655), som 1598 ægtede Eske Krafse til Assendrup (død 1627). Monogrammet kan læses som 15. 2. 5. 10. P(ernille) B(anner) E(sge) K(rafse).

I alle ovennævnte Tilfælde viser det sig altsaa, at Tallene kan læses som Monogrammer; Kisternes oprindelige Ejermænd er fundne og Genstandene præcist daterede. Da de har været brugte som festlige Gaver og derfor som Regel er udførte med stor Omhu og Flid og i rig Udstyrelse, egner de sig i særlig Grad som Udgangspunkter for ornamentale og tekniske Sammenligninger. Der findes utvivlsomt rundt om i Landet flere af den Slags Monogrammer, og Forfatteren af denne lille Undersøgelse vil med Tak modtage enhver Meddelelse herom eller om Vaabenkister. Derimod synes Anvendelsen af disse Talmonogrammer ikke at have været udbredt til Nabolandene, Sverige og Norge, eller til Hertugdømmerne.

Ovenstaaende Undersøgelse er fremkommen i et Foredrag i det Kongelige Oldskriftsselskabs Møde den 14. November 1911. Der findes yderligere to Genstande med Talmonogrammer, om det end ikke er paa Træskæringer, og da de paa en træffende Maade bekræfter Resultatet af ovenstaaende

¹ »Danmarks Snedkere og Billedskærere«, S. 16, Note og S. 55. ² Vedel Simonsen: Slægten Rud. S. 135 flg.

Undersøgelse, er det formentlig rigtigst at omtale dem her. Begge Genstande opbevares i Nationalmuseets anden Afdeling.

Sammen med andre Sølv-sager fandtes der 1880 et lille, tommehøjt Sølvbæger¹ (Inv.-Nr. D 1540), i et Havegærde i Mesinge paa Fyen. Skatten var nedlagt der under Svenskekrigen og Gaarden skal den Gang have været ejet af en Hans Krag, hvis Hustru i en Ligprædiken kaldes Johanne Berntsdatter,

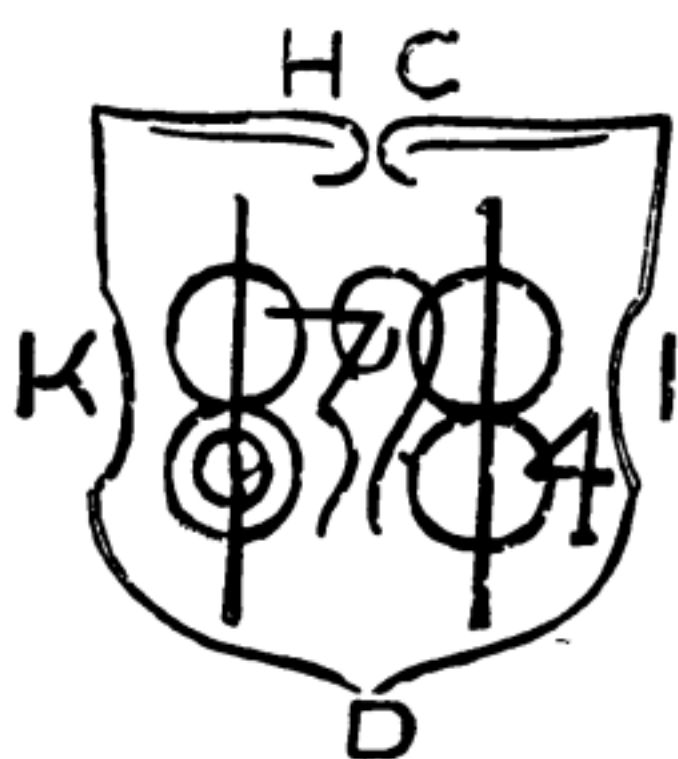

Fig. 11.

men paa et Epitafium i Mesinge Kirke Johanne Hansdatter². Paa en Drueske af Fundet staar H K og I B D. Bægeret bærer paa Forsiden et Skjold med vedføjede Monogram (Fig. 11); rundt derom staar Bogstaverne H C K I D. De to Dele, hvoraf Mærket bestaar, er, utvivlsomt med Hensigt, gjort hinanden saa lige som muligt.

Den første Del maa opløses 8. 3. 10., svarende til Bogstaverne H. C. K., den anden maaske 9. (18). 4., I. ? D. Foruden de to omtalte Sølv-sager fandtes der en Del Sølv-tøj med forskellige Navnetræk, saa Monogrammet kan referere til andre Personer end Hans Krag.

Den anden Genstand med Talmonogram er en Del af et Guldarmbaand (Inv.-Nr. D 39), fundet 1867 i Taastrup By, Jydstrup Sogn, hvor den gamle Vej mellem Roskilde og Ringsted gik. Laasen har været prydet med Emaille, der nu næsten helt er afsprunget, og paa Hovedstykket staar Slægterne Myltings og von Dedens Vaabner, hvilket peger hen paa Henrik Jespersen (Mylting) til Holmegaard paa Langeland (død før 1643) og hans Hustru Dorte (v. Deden), Ejler Petersens Datter (død før 1613). Paa Bagsiden staar indgraveret Begyndelsesbogstaverne til to Sentenser. Paa Laasens mindre Del findes de tre Monogrammer, som her er gengivne (Fig. 12), og derunder staar med formentlig yngre Skrift A. N. D.

¹ J. Olrik: Drikkehorn og Sølv-tøj. 1909. S. 135 f. ² Ifølge velvillig Meddelelse fra Hr. Hofjægermester Schøller til Margaard. Samlinger til Fyens Historie og Topographie Bd. IV. S. 63.

Af Monogrammerne er det i Midten det ældste; det er i Modsætning til de to andre udført med stor Sikkerhed og i faste Træk. Saaframt Familien havde kaldt sig selv Mylting, vilde det ligge nær at læse dets Tal (1. 2. 8.) som 8. 12. H(enrik) M(ylting); men man ved ikke, at Slægten selv nogensinde har brugt det Navn.

Monogrammet længst til Venstre viser en udvidet Form

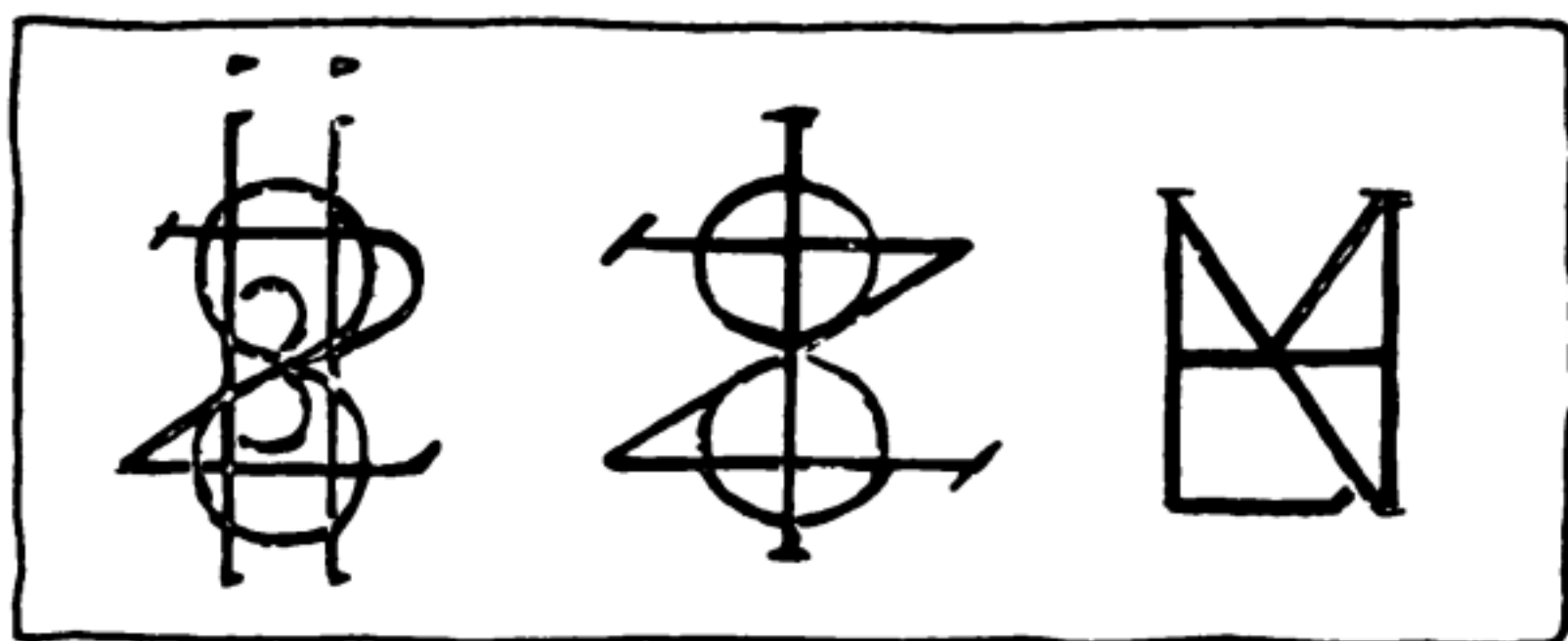

Fig. 12.

af Midtermonogrammet, idet et 1 og et 3 er sat til, saa Tallene 1. 1. 2. 3. 8. findes der. Til Højre staar der et Bogstavmonogram, som kun kan læses som H. L. M. N. lagt over hverandre; men de hertil svarende Tal 8. 11. 12. 13. kan netop sammenstilles af Taltegnene i det udvidede Monogram til Venstre. Dersom Midtermonogrammet nu indeholder Tallene for de Bogstaver, som genfindes i Monogrammet til Højre, kan det kun blive 12. 8. M. H. Man tør da maaske antage, at en Dame M. H. oprindelig har ejet Smykket og ladet det mærke med Midtermonogrammet, men derpaa efter sit Bryllup med en Mand, hvis Forbogstaver var 11. 13. L. N. eller maaske N. L., har sat sit eget og Mandens Monogram, saavel udtrykt i Tal som i Bogstaver, ved Siden af det oprindelige Navnetræk. Har denne Ejerinde været den samme som den, til hvem Smykket med dets emaillede Vaabner oprindelig blev lavet, maa det antagelig — Slægten Myltings Genealogi foreligger ikke fuldtud oplyst — være ovennævnte Henrik Jespersens Datter Magdalene Henriksdatter; hun ægtede en Ætling af en fransk Familie Normandie de la Navité, hvoraf nogle Generationer levede her i Landet,

uden at Samtiden dog rigtig fik fat paa Navnet. Man træffer det i de mest forvredne Former, og helt udelukket er det ikke, at Hustruen har ment at sætte sin Mand Peder Norman de la Navités Navn paa Smykket med Bogstaverne N(orman) L(anavité). Dog er det jo i denne Sammenhæng det mindst vigtige, hvem Monogrammet peger hen paa. Det væsentlige ved Stykket er, at det giver et Monogram udtrykt baade ved Tal og ved Bogstaver og derved fører det afgørende Bevis for, at det var Skik i Christian den Fjerdes Tid her i Landet at anvende Monogrammer af Tal for Monogrammer af Bogstaver, saaledes at Bogstaverne udtryktes ved deres Nummer i Bogstavrækken¹.

¹ Tegningerne er udførte efter Naturen eller efter Fotografi af Hr. Claudi Hansen.

NOV 29

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 07706 4718

